

AZ ERDÉLYI
REFORMÁTUS EGYHÁZ
TÖRTÉNETE.

AZ ERDÉLYI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET ÁLLANDÓ IGAZGATÓTANÁCSÁNAK
MEGBIZÁSÁBÓL

POKOLY JÓZSEF.

III. KÖTET.

1691—1880.

BUDAPEST.

1904.

MÁSODIK KORSZAK.

**ERDÉLY A HABSBURGHÁZI KIRÁLYOK
FENHATÓSÁGA ALATT.**

1690—1881.

TARTALOM.

MÁSODIK KORSZAK.

Erdély a habsburgházi királyok fenhatósága alatt.

- Lap
11. *A diploma és annak előzményei.* A török hatalom hanyatlása. Dunod páter diploma-tervezete. Az 1686. évi tervezet. Papok a politikában. Nagyari prédikációja. Lotheringeni Károly pontozatai. Caraffa Erdélyben. Tököly támadása. Bethlen Miklós a diplomát lehozza Bécsből. Vallásügyi pontok. A diploma ünnepélyes formában. Eltérő részletek. Alkudozások a róm. katolikusokkal. Bécsi küzdelmek a vallásügy biztosítása körül. Az Alvinczy-féle vallásügyi pótdiploma 9—27
12. *A diploma fejlesztése.* Az erdélyi udvari kancellária felállítatik. Kisérlet az egyháziak megadóztatására. Száva Mihály bécsi követsége. Az új bárók. «Róm. kath. státus» és kívánságai. Fejlesztési elmélet. Illyés András püspök kiutasíttatása. Egy hazaáruló memorandum. A Mikes-féle punktumok. Oláh unió a róm. katolicismus javára. Apor István a kamerátikumokat megtámadja. Wass György küldetése. Az eretnekség lassú kiirtásának terve. Harcz a Mikes-féle 5 pont ellen. A fehérvári kollégium elfoglalása. «Ideiglenesen eltűrt tolakodó akatholikus atyafiak». II. Rákóczy Ferenc támadása és fejedelemsége. «Nóé galambja». Szomorú virágvásárnap. A szatmári béke 28—65

- 13/a. *Az elnyomatás kora.* III. Károly. A király ígéretei. Szerzetes invasió. A főconsistorium szervezkedése. A kamerárikumok folyósítottak. Ő felsége Gyulafehérvárt nem tűr magyart. Mártonffy püspök az első consiliárius. Zaklatások, templom-foglalások. A successio. Az 1727. évi decemberi rendelet. Remorata iustitia. Lázár János követsége. Iudex indisputabilis. Br. Sorger működése. Szigeti Gy. István püspök és a ref. mágnások fogsága 66—88
- 13/b. *Az elnyomatás kora. Mária Terézia.* A királynő trónra lépte. Az első deputatio kudarcza. Klobusitzky és az 1744. évi törvényhozás. Ujabb tervek. Az egyház anyagi létfeltételei megtámadtának. Az ispótyalok. Az udvarhelyi iskola veszedelme. Püspöki jószágok. Borosnyai L. János, az első «diplomaticus püspök». Apostasia rendeletek. A külföldi egyetemek látogatása megszorítottatik. Ünnepszentelés. Templomfoglalási tilalom. Pia fundatiók. Fundus convertitorum. Protestáns egyetem. Pápai beavatkozás házassági jogunkba. Hajsza a symbolikus könyvek ellen. Gyermek-rablások és a nagyszebeni Theresianum. Kálvinista családok pápista oldalágai. Hitbuzgóság és kitarás 89—118
14. *Türelem a bevett vallásoknak.* II. József császár fogyasztó jóakarata. Az erdélyi türelmi rendelet. Az autonomia gondnokság alatt. Ius Ecclesiasticum. Iura in sacris. A «megkorrigált kepe.» Székely katonaság. Az egyházi javak bevonásának terve. Az iskolai autonomia sérelme. A templomok tulajdonjoga. Feliratok. Cserey Ilona áttérése. A türelmi rendeletek kijavítása. «A Josephinum». II. József halála 119—146
15. *Sub pondere crescit...* II. Lipót biztosító irata. Erdély országgyűlést kíván. Az 1791. évi vallásügyi törvények. Gróf Battyány Ignác és a klerikális ellenékek. Független kérdések. A revolutio gyökere a reformatio. Reactionárius rendeletek. Érintkezés a magyarországi testvér kerületekkel. Örvedetes fellendülés. Ujabb törvényjavaslatok az egyenlőség és viszonzosság alapján. A deval-

- vatio. A szent-szövetség hatása. A reformáció 300-ados jubileuma. Rudnay róm. kath. püspök. Bécsi prot. theologia. Br. Szepessy Ignác türelmessége. A Laval levele. Censura. Az egyház kihallgatásért esedezik. Folyamodványa visszautasítatik. A főconsistorium ujja szervezése. A kormány a szervezkedést megakadályozza. Vallás-sérelmek az országgyűlésen. Sikertelen küzdelmek a jogért. A «szent év». A pesti értekezlet. Az egyházi unio eszméje s akadályai 147—198
16. *Az országos egyház végső évei. Az unio.* Az absolutismus az egyház működését nem akadályozza. Organisations Entwurf. Bodola Sámuel h. püspök. Közadakozásból fentartott iskolák. Haynald az «erdélyi püspök». Erdélyi pátens-terv. Az egyház-alkotmány átalakítása. Kamerá-tikumok. Dézma-megváltás. Közigazgatási és házi pénztár. «Szervezeti javaslat» a középiskolák számára. Népiskolák feladása. Erdély a konventen. Az unio. «Erdélyi ev. ref. egyházkerület» 199—221

11. A diploma és annak előzményei.

A II. Rákóczy György lengyelországi hadjárata következtében erejében megrokkant erdélyi fejedelemség soha sem tudta többé kiheverni azokat a csapásokat, melyeket az 1658—62. években szenvedett. Tehetetlenül kellett néznie, hogy az absolutismusra törekvő császár és az erőhöz jutott római katholicismus a magyar alkotmányt és protestantismust vérbe fojtotta, a földre tiporta. Tököly szabadságharczának is inkább csak tétlen szemlélője volt. Midőn pedig a kereszt diadalmaskodott a félhold felett: Erdély betöltötte történelmi elhivatását, tehát vissza kellett térnie régi helyzetébe, a magyar korona fenhatósága alá.

Bármennyire ragaszkodtak is az erdélyiek államuk önállóságához: az élesebb látásuak Bécs sikertelen ostroma után csakhamar tisztában voltak azzal, hogy Erdélynek a kereszthez, a császárhoz, kell szegődnie. De vajjon mit hoz ez a pártfogás a protestáns Erdélyre nézve? E kérdés feltevésénél vallásuk miatt jobban aggódtak, mintha politikai helyzetükre gondoltak.

Maga a bécsi udvar is alkalmasnak találta az időt arra, hogy Erdélyt könnyű szerrel fenhatósága alá hajtsa. Szövetséget ajánlott fel és védelmet, csakhogy szakítson

a törökkel és helyezkedjék I. Lipót oltalma alá. 1684-ben Dunod Antid jezsuita páter egy kész tervezettel ment Erdélybe, hogy e csatlakozást keresztül vigye. E tervezet végén ott volt egy «articulus separandus», egy külön cikkely, mely szerint: «mindkét vallásnak, t. i. a katólikusnak és az akatholikusnak gyakorlása minden akadály nélkül szabadon és nyilvánosan meghagyassék». Oly fogalmak vannak itt, melyeket Erdély másfél száz év alatt nem hallott, nem ismert. És minthogy az erdélyiek a töröktől való elszakadás ügyét még nem látták megéredve, azért részletes tárgyalásokba sem bocsátkoztak Dunod-val. Hanem azért az ajtót sem akarták elzárni maguk előtt. Hiszen Dunod kijelentette volt, «akár kell nektek, akár nem kell: ő felsége pártfogásába vesz beneteket». Nem szakítottak tehát, sőt követséget küldöttek Bécsbe, mely 1686 június 26-án egy egyességi szerződést hozott létre. Ezen szerződés 6. pontja a vallásügyről azt mondja, hogy ő felsége «az Erdélyben és Magyarország hozzákapcsolt részeiben bevett négy vallást soha és semmi ürügy alatt nem háborgatja és azok helybenhagyott cikkelyei értelmében, soha sem fog törekedni a templomok, iskolák, parochiák és ezek jószágai s jövedelmei elfoglalására».*

Ezen diploma-tervezetnek Bethlen Miklós, a fejedelem világlátott tanácsosa és az orthodoxus egyház egyik főkurátora, igen meleg szószólója volt. Minden erejét latba vetette, hogy az egyesség már most, Buda ostroma előtt megkötessék, a mit különben a külföldi protestáns hatalmak is tanácsoltak, t. i. hogy «ante victoriam kössék meg

* Szász Károly: Sylloge tractatum... b. diplomatis Leopoldini. Kolozsvár 1833. 9. l. 13. l. Cserei i. m. 149. l.

a békesség és státus csomóját Bécsben». Azonban buzgalomával egyedül maradt. Sőt maga ellen haragította a fejedelmet, annak többi tanácsurait, nemkülönben a református papságot is. Ez utóbbiak képviselőjében Horti István püspök, Pataki István, kolozsvári professor és Nagyari József, udvari prédikátor felkeresték őt és kemény szavakkal támadtak reá, a miért református ember létere a szerződés elfogadását javalni meri.* A papság, mely helyzeténél, állásánál fogva, nem birt eléggé tiszta és élénk tudattal az állam válságos helyzetéről, az egyesülési szándékban csak azt látta, hogy annak az I. Lipótnak a fenhatósága alá akarják juttatni Erdélyt, a ki magyarországi testvéreiket a gályákra engedte hurczoltatni és a ki alatt a leggyászosabb üldözés volt az evangéliumkövetők sorsa. Ennek a császárnak a fenhatóságát önkényt elfogadni: ez Isten ellen való bűn volt a szemükben. Azt azonban már nem gondolták meg, a mit Dunod mondott: «nolentes, volentes, proteget vos sua Maiestas». Nem gondoltak arra, hogy hátha olyanok a viszonyok, a melyek mellett okvetlen Lipót uralma alá kell Erdélynek kerülnie és akkor jobb egyesség útján, mint meghódítva odajutni. Már Erdélyben állott a császár tábornoka, Scherfenberg, a kivel szemben nem volt az országnak elegendő ereje, hogy esetleg meg is szabadulhasson tőle. És még ekkor is azt látjuk, hogy az egyház legékesebben szóló prédikátora, a «köveket is könnyekre fakasztó» Nagyari József, a fejedelem és a főurak jelenlétében a szószékről izgat a mellett, hogy a diplomát el ne fogadják s a töröktől ne szakadjanak el. A Jeremiás próféta prófécias könyve 38. rész 22. vers alapján tartott egy-

* Bethlen Miklós i. m. II. 37—9. l.

házi beszéd tulajdonképen egy lángoló politikai szónoklat a némettel kötendő szövetség ellen s a hagyományos erdélyi politika védelmében.

«Kényszerítetek, — mondja a szónok egy helyen — az élő Istenre és a mi Urunk Jézus Krisztusra, mondjátok meg, mi jót vettetek valaha Egyiptomból (azaz a némettől), hogy ennyire szomjuhozzátok a Nilus vizét? Hányszor szabadított meg más hatalmasság kezéből? Mikor alatta voltál is (t. i. a Básta korában) mond meg micsoda szabadsága volt lelkednek-testednek alatta? Micsoda privilégiumokkal birtokoltok inkább, mint most? Mikor voltatok gazdagabbak, értékesebbek, nagyobb urak, mint most?... Az elveszésre nincs átalabb út ennél, a melyet ti megmaradásra gondoltok. Nem hívott Isten titeket szabadságra, csak adóznokot kell ti nektek, vagy egynek, vagy másnak; csak jármát kell ti nektek viselnetek, vagy fajármot, vagy vasjármot, hogy alázatos ország legyen ez; arra hívott Isten... Ha titeket Isten szabadságra hívott volna, mint a helvétusokat, belgákat, a kik az jármat kivették az nyakokból, támasztott volna az Isten helvéczius embereket ti közöttetek... Tanácsot adott volna Isten ti nektek erre; de még eddig úgy tapasztaltam, mennél több eszet tulajdonítatok magatoknak, annál nagyobbat buktatok. A ki legokosabbnak alította magát, az ugrott legnagyobb sárban, mint az rubeniták... Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré (t. i. a töröké) és a mi az Istené, Istennek. Ha azt nem cselekszitek, a mit Ezékiel által izent Zedékiásnak és az uraknak, azt izeni Isten e praedicatio által tinektek: Te hűszegő, vagy hamis hűtű fejedelem, vagy hamis hűtű Urak».*

* Prot. Szemle 1900. 127., 128., 129. l.

Az udvari prédikátor szava, melyet a fejedelem és neje mindig, mint valami orákulumot szokott volt hallgatni, csak megerősítette Teleki Mihály tanácsát, hogy t. i. a töröknek adott hitet meg kell tartani, illetőleg hogy várni kell, hátha a «két malomkő» harczában az eddigelé hatalmasabb, a török, fog győzedelmeskedni és így Erdély mostani állapotában maradhat továbbra is.

Az események nem a hitbuzgó papnak, hanem az éleslátású politikusnak, Bethlen Miklósnak, adtak igazat. Buda visszafoglalása sikerült s «Boldog asszony tornya tetejében» ismét kereszt ragyogott a félhold helyében. Csakhogy ennek a nagy eseménynek Erdély nem tudott szíve szerint örülni. Most már elfogadták volna a diplomát, de annak kiadását a császár nem tartotta sürgős dolognak, mert reményeje volt, hogy Erdélyt diploma nélkül is megszerezheti. Lothringeni Károly fővezér kész seregével Erdélybe ment téli szállásra és mikor itten, vendég gyanánt elhelyezkedett, az ország úgyszólván a császár hatalmába jutott. «Soha könnyebben sem pogány, sem keresztyén egy országhoz ilyen könnyen nem jutha, mint akkor a német Erdélyhez; — kiált fel fájdalmasan a történetíró Cserei, — egy korbácsolás nélkül fejet hájtánk!» Hogyan lehetett volna ilyen körülmények között egyezkedni Lipóttal Erdély önállósága felől! Apafy fejedelem, öneje elégtelenségét ismerve, külföldi hitsorsos fejedelmek támogatásába vetette minden reményességét. Kolozsvári István és Pápai Páriz Ferencz, nagyenyedi professorok sorra látogatták a protestáns fejedelmi udvarokat, de küldetésüknek épen olyan kevés sikere volt, mint a Bécsbe küldözgetett világi urakéinak.

Az 1687. évi harczok befejeztével, midőn Károly herczeg ismét Erdélybe vonult téli szállásra, hogy Erdélyt a

további hadműveletek hátvédéül magának biztosítsa, október hó 27-én ideiglenes egyességet kötött Lipót felhatalmazásából Apafyval, mely egyesség II. fejezetének 3. pontja az erdélyi vallásügyi helyzet biztosítását foglalja magában. «Egész Erdélyben — mondja az egyesség, — a négy bevett vallásfelekezet, valamint az iskolák, templomok s az egyházak szolgálói, szertartásaik szabad gyakorlatában s jövedelmeikben semmiképen nem fognak háborgatni, hanem a hozott és érvényes törvényeknek s szokásoknak megfelelő szabad istentisztelettel bírjanak; nem is fognak bántalmaztatni és károsíttatni. A paplakok és iskolák sehol s így Szeben városában sem kényszerítetnek szállást adni». Az 5. pont a tisztviselők, várak, városok szabadságait s kiváltságait, a 6-ik a régi fejedelmek adományait, a 7-ik a káptalan és konvent szabadságát biztosítja.*

Bethlen Miklós egy emlékiratban fordul a császárhoz s így igyekszik Erdély számára egy türhető egyességet kieszközölni. Lipót pedig Caraffa tábornokot, az eperjesi hóhért, küldi 1688-ban Erdélybe, hogy ennek meghódolását keresztül vigye. A gyászos emlékü kegyetlen katona, kinek csak nevéből is rettegés fogta el Erdély rendeit, küldetését az összbirodalmi eszme és a császár abszolút uralmi céljai szempontjából fogta fel. Katona és diplomata volt, nem pedig jezsuita missionárius. Szerinte a császárnak feltétlenül szüksége van Erdély birtokára, tehát meg kell szerezni ezt az országot minden áron. Ha a megszerzésnek legfőbb akadálya a rekatholizáló politika: akkor ezzel fel kell hagyni és az ellenkező útra térve, biztosítani kell a vallásszabadságot. Éles szeme

* Szász K. i. m. 46. l.

hamarosan meglátta, hogy Erdély megszerzésének e kérdés szerencsés megoldásában van a kulcsa, éppen azért alkalomadtán, kellő nyomatékkal emelte fel szavát ezen irányban az uralkodónál. Neki sikerült ugyan küldetésekor keresztül vinni, hogy Apafy és a rendek minden feltételek nélkül hűségi esküt tegyenek Lipótnak, azonban ennek daczára számos fontos kérdés még elintézetlenül maradt, melyeknek megoldásához Caraffa ekkor szerzett tapasztalatai nagyban hozzájárultak.

Midőn Erdély a hűségi esküt letette, kérelemmel fordult Lipóthoz, hogy államuk különállását, alkotmányát s ebben a négy bevett vallás szabadságát is biztosítsa. Többszöri folyamodására, sürgetésére sem nyerhetett egyebet üres ígéreteknél s kitérő válaszkönnél. Már-már úgy állott a helyzet, hogy ha Lipót leveri a törököt, Erdélyt mint meghódított tartományt, egyszerűen be fogja kebelezni birodalmába s benne a fegyverjog szerint fog rendet csinálni. Azonban ez a veszedelem mégsem következett be. Tököly, kit a török Erdély fejedelmévé tett és a ki Erdélybe beütve, a császár seregét megverte s Heiszler tábornokot elfogta, egészen felforgatta a bécsi udvar terveit. Tökölyt az erdélyiek többsége örömmel fogadta, fejedelemmé választotta s be is iktatta a fejedelmi méltóságba. Bécsben megijedtek, hogy Erdély, melyet már szinte kezökben tartották, el fog veszni. Ezt az időt és ezt a hangulatot használta fel Bethlen Miklós, ki Bécsben megjelenvén sürgette, hogy Erdélynek a császárhoz való viszonya kielégítőleg szabályoztassék, az erdélyiek kívánásai biztosítsanak, mert különben Lipót nem számíthat Erdély békés birtokára.

Bethlen Miklós törekvéseit teljes erővel támogatták a külföldi hatalmaknak Bécsben székelő képviselői, így

Paget angol, — Demskirchen hollandi, — Dunkelmann brandenburgi követek, de valószínűleg legtöbbet mégis Caraffa támogatásának köszönhet, a ki az 1688. évben szerzett tapasztalatai alapján szerkesztett emlékiratában ajánlotta a császárnak az erdélyiek kielégítését.

Erdélyt csak nehezen, vagy éppen nem fogják tudni megtartani hatalmukban a németek — úgymond, — mert ez a nép semmit sem szeret annyira, mint a szabadságot, melyet Tököly folyton a száján forgat. És mert a vallásszabadságot szeme fényénél is jobban őrzi, éppen azért semmitől sem fél annyira, mint a császár uralmától, mert azt hiszi, hogy abban bántalmazni fogják. Már pedig a császárnak bírnia kell Erdélyt, mert ezen ország nélkül Magyarországgal nem lehet boldogulni. Éppen azért azt ajánlja, hogy a császár teljesítse az erdélyiek kívánságait és különösen biztosítsa azok vallásszabadságát.

Nagyon jellemző és sok tekintetben igaz az, a mit Caraffa az erdélyi politikusokról mond, a kik az alkudozások folyamán mindig a vallásszabadság biztosítását állították a követelések élére. «A vallás — úgymond, — az erdélyi magyaroknál nemcsak szent indok, hanem gyakran más mellékcélok köpenye is. Mert bár kétségtelen, hogy Erdély összes akatholikusai folytonosan lelki szabadságukat s érdekeiket hangoztatják, de én úgy látom, hogy csak a köznép gondolkozik így, való és szent buzgalomban; és mert a vallás összeköttetés Istennel: azért az a vallást saját örök boldogságának tartja. De már a nemességnél ez a vallásos buzgalom világi szorgalmatossággal is kapcsolatban áll; és mert a legtöbb szekta nem olyan régi, ezért igen jól emlékeznek arra, hogy javaiknak s vagyonuknak tekintélyes része az egy-

házi jószágok bitorlásából származik (melyek az eretnőség kiirtásával ismét visszaháramlanának), tehát a jelenlegi birtokosoknak a vallás mellett nagy gondjuk van az ilyen jószágokra is. Ennélfogva tehát úgy a nemességet, mint a népet sem testében, sem lelkeben nem kell bántani, nem kell mérgesíteni: azért a vallásügyet is érintetlenül kell hagyni és későbbi időkre halasztani».

A Tököly becsapása és fejedelemmé választása által okozott ijedelem mellett, minden bizonynyal Caraffa véleménye volt a legfontosabb eszköz abban, hogy Lipót 1690 október 15-én kiadta a diploma tervezetet, melyben egyebek mellett a vallás szabadsága is biztosítva van. Bethlen Miklós, ki nagyon jól tudta, hogy a császári kormányt csak a kényszerhelyzet vitte reá az egyességre és a ki sejtette, hogy sok minden dolog halasztatott «a későbbi időkre», rajta volt, hogy úgy kösse meg «a békeség és státus csomóját Bécsben», hogy ez később is meg legyen kötve feloldhatatlanul. Azért kívánságai között ottan volt, hogy a diplomába vétessék be, hogy a római katolikus püspök és a jezsuita szerzetrend Erdélyből minden időkre kizárassanak, hogy a felállítandó főkormányzók tagjai közül legfeljebb három lehet róm. kath. vallású s végül, hogy a diploma a külföldi protestáns hatalmak jóátállása és biztosítása alá helyeztessék. Csak-hogy a Tököly részéről fenyegető veszedelem nem volt olyan nagy, hogy a bécsi udvart eme kívánságok elfogadására reákényszerítse és Bethlen sem akarta az elérhető kockázatot: épen azért megelegedett annyival, a mennyit egyáltalában elérhetett.

A diploma tervezetnek a vallásügyet érintő főbb pontjai a következők:

1. «A bevett vallásoknak, a templomoknak, iskoláknak,

parochiáknak, vagy más, mint a mostani papság és egyházi személyek bevitelének ügyében semmi sem másítatik meg, bármely eltenmondások, akár papi, akár világi részről, soha ez ellen nem nyomván semmit is; úgy mindazonáltal, hogy a római katolikusok önköltségükön és így minden más vallások terhelhetése nélkül, Kolozsvárt, ájtatoskodásuk jelen helyén, magoknak templomot építhessenek, hasonlóképen Gyulafehérvárt is a kisebb templomot, mely hajdan Báthory Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék; ugyanazon római katolikusok minden helyen, ha kevesen vannak és jövévények, magánlag, ha pedig sokan vannak vallásuk nyilvános gyakorlatával és templomépítés jogával bírjanak úgy, mint Erdélyben bevett más vallások bírnak oly esetben, ha t. i. valamely helyen számra nézve erősebbek.

2. «Megerősítjük a hűséges karoknak minden magyar királyok, hasonlóképen Erdélynek Magyarországtól különvállása óta, fejedelmei adományleveleit, jószágadásait, kiváltságait, nemesítéseit, az általuk adott címeket, tisztségeket, méltóságokat, dézmákat, végre minden rendű javadalmakat és jószágokat, akár magánosok, akár városok, községek és czéhek, akár a bevett vallások közül bármely egyház, parochia vagy iskola részére adattak, mind Erdélyben, mind Magyarország részeiben, a székely földön és Debreczenben, habár egykor valamely egyházhoz, konventhez vagy káptalanhoz tartoztak is; úgy hogy jószágaiban senki se mi általunk, se bármely más egyházi vagy világi rendű férfiútól megtámadás vagy pör által ne háborgattassák, hanem hogy mindenki azt, mit most vall és bír, jövendőben is vallhassa és bírhasa az említett királyok és fejedelmek adománylevelei szerint;

kivéven, ha valamely adományait az azon fejedelmek saját végzeményeik által eltörölték volna.

3. «Azon haza Approbata et Compilata Constitutiói, Verbóczy hármaskönyvét (kihagyván mindazáltal András királynak az ellentállásra vonatkozó s a múlt pozsonyi országgyűlésen eltörölt záradékát), a constitutiókat, a szász nemzet municipális jogait sértethetetlenül megtartandónak nyilatkoztatjuk».

Ezeken kívül biztosított: a törvényhozás, közigazgatás és igazságszolgáltatás régi formájának fentartása, a hivatalnokoknak és legfőbb kormányzónak (gubernator) a haza fiaiból valláskülönbség nélkül való alkalmazása megígértetett és felállított a főkormányshoz és a királyi tábla, melyeknek tagjai között legalább 3—3 róm. kath. alkalmaztatván, a többi tagok a bevett vallásokhoz tartozók közül veendőek. Egyik ítélő mesternek is mindig római katolikusnak kell lenni.

A diploma-tervezet, bár annak tartalma nem sokban tér el az erdélyi vallásügyi tényleges állapotoktól, meg is mutatja, már azokat a részeket, a melyekén át a rekatholisációnak majdan elő kell nyomulnia, A nyilvános és a magán vallásgyakorlat, — igaz ugyan, hogy csak a római katolikusokra nézve — benne van a diploma-tervezetben. De fontosabb ennél az, hogy a rekatholisációnak Magyarországon kipróbált és bevallott eszköze: a kitüntetések, előléptetések, az aristocrazia megnyerésének útja-módja biztosítva van. A hivatalok legnagyobb része, — és pedig nemcsak a központi, hanem a vidéki igazgatás szerveinél is, — királyi jóváhagyás és kinevezés által tölthető be. A diploma tervezetben olvasható eme szavak: «vallás különbség nélkül»: feltétel is, nem is, a szerint a mint a kinevezés és jóváhagyás gyakorol-

tatik. A főkormánysszék és királyi tábla tagjai közé legalább három római katolikus vallású egyén nevezendő ki. Ez egy oly intézkedés, a milyenre eddig példa nem volt az erdélyi törvényhozásban; de azért a római katolikusoknak sohasem volt okuk, hogy a hivatalokból való kizáratás miatt panaszkodjanak. A «legalább három» kifejezéssel és a «vallás különbség nélkül» való *kinevezéssel* meg volt adva az út és mód arra, hogy a protestáns Erdély kormánya rövid pár évtized leforgása alatt, úgy a központban, mint a vidéken, túlnyomólag a csekély számú római katolikusok kezébe jusson.

Caraffa tanácsát tehát Bécsben teljesen megfogadták. A vallásszabadságot biztosították, de egyszersmind gondoskodtak arról is, hogy a diplomában biztosítandó állapotokon idővel változtatni is lehessen a római katolicizmus javára és hogy erre az eszközök és módok kezűben essenek. Szinte csodálkozni lehet a felett az önmérséklet felett, hogy a római katolikus egyháznak, mint olyanak, milyen kevés kedvezményt biztosít a tényleges állapotokkal szemben a diploma tervezet. De ha közelebbről megvizsgáljuk ezt a tervezetet, a mely ünnepélyes alakban való kiadatása után Erdélynek egyik alaptörvényévé lett, és ha a történelem világánál beletekintünk annak szövevényeibe: azonnal megfogjuk látni a jövőbe néző politika tekervényes útjait, a melyek által Erdély egész igazgatása római katolikus egyének kezébe juthat és így az egyének, a vallás hívei, által a egyház, mint intézmény is diadalmaskodhatik. Láthatjuk, hogy a diplomában nem a rekatholizáló szándék feladásáról, hanem csupán elhalasztásáról van szó. «Qui habet tempus, habet vitám.» A ki időt nyer, életet nyer. Ha a császár egyszer Erdélyben megvetette a lábait és

teljesen biztosította a maga számára ezt az országot; ha nem kell többé tartania sem Tökölytől, sem a töröktől: akkor majd másképen lesz a dolog úgy a vallási iegenjőség, mint a szabad vallásgyakorlat kérdésében. Az első és legfontosabb dolog Erdélynek birtokba vétele, mert Erdély nélkül nem biztos Magyarország birtoka sem. Azért ígérnek fűt-fát, a nélkül, hogy az ígéret megartására csak egy pillanatig is komolyan gondoltak volna. Tököly támadása és e támadás sikere nélkül nincs diploma, nincs ígélet. A veszély elmúltával megszűnt az ígélet oka s így elejthetőnek hitték annak pontos betartását is.

A diploma tervezetet Bethlen Miklós 1691 január 31. mutatta be a fogarasi országgyűlésnek, hol az elfogadott és egy küldöttségnek átadott, mely Bécsben a diplomának ünnepélyes alakban való kiadását kérje. Csakhogy a diploma nem elégített ki mindeneket. A szászok és a római katolikusok panaszkodtak ellene, de ők a többség által beszavaztattak. A római katolikusok azt kívánták, hogy nekik is lehessen püspökük, hogy templomokat bárhol szabadon építhessenek és hogy jövedelmeik egyenlők legyenek a többi bevett vallásfelekezeteikkel. Minthogy kívánságaiknak a másik három vallás ellentállása miatt érvényt nem szerezhettek, ezért a bécsi követségbe közülök beválasztott Gyulafy Lászlóra bízták, hogy az ő sérelmeiknek orvoslását és érdekeiknek a diploma által való biztosítását kérik.*

Kérésük Bécsben nyílt fülekre talált és bár a diploma szövege meg nem változtatott is, annak III. pontjához egy oly záradék csatoltatott, mely alkalmas volt arra,

* Bethlen Miklós i. m. II. 120—1. I. Archiv. N. F. I. 162. I.

hogy annak az utján minden kívánságuk teljesedésbe mehessen. E záradék a következőket foglalja magában: «... De mivel magok a rendek mind a vallásra, mind végzeményeik és kiváltságaikra nézve egymás között egyet nem értenek s a római katolikusok a fentebbi 1. és 2. cikkelyekben magukat sérelmezetteknek tartják, a szászok pedig régi kiváltságaikat s azok használatát és szokásos jogukat a 3. cikkelyben jobban alkalmaztatni kérik: maguknak a rendeknek érdekében levőnek tartjuk, hogy ama három cikkely körül forgó nehézségeiket barátságos kiegyenlítéssel és egyezkedéssel, cs. kir. helybenhagyásunk mellett elintézni törekedjenek; *ha pedig ez nem sikerülne, a felekezetek meghallgatása s erdélyi tanácsosaink e részbeni véleményének megértése után, magunkra háramlik császári királyi tisztünk szerint elhatározni, a mi jogosnak és igazságosnak fog találatni*».*

Az ünnepélyes formában kiadott diploma, a tervezettel szemben, határozottan előnyös volt a római katolikusokra nézve. Tőlük függött, hogy mit kívánjanak, mennyi jogot óhajtsanak a négy bevett vallásfelekezet uniójában. Ha annyit kívántak nyerni, a mennyit a másik három már saját léte veszélyeztetése nélkül nem adhatott, vagy egyáltalában adni nem akart: még ügyük nem volt veszve, sőt még jobban állott, mivel az egyesség meghiusulta esetében a döntés a királyra szállott, a kitől pedig mindenestre több jót várhattak, mint a más három felekezettől. Ennélfogva saját érdekük úgy hozta magával, hogy követeléseiket oly magasra csigázzák, a melyek mellett az egyesség lehetetlen, mivel a netaláni egyesség szentesí-

* Zsilinszky-M. i. m. IV. 31. l. Szász K. i. m. 122—3. l.

tése, vagy a felség döntvénye, alaptörvény természetével fog birni s változtatására hamarosan nincs remény.

Mindjárt az első gyűlésen előállottak tehát, a rendek által felhivatva, hat pontban összefoglalt kívánságaikkal.

1. «Nekik is püspökjük lehessen épen úgy, mint a többi bevett és be nem vett valláson levőknek szokott lenni.
2. Alsóbb és felsőbb iskolákat épen oly szabadon tarthassanak, mint a többi vallásbeliek.
3. A római anyaszent-egyházban levő személyeknek hasonló szabadságuk és jóvedelmük legyen, mint a többi vallásbelieknek,
4. Mind az egyházi, mind a világi személyeknek egyenlő szabadságuk legyen, számuk meghatározása és személyválogatás nélkül mindenféle tisztekben.
5. A városokban és egyéb helyeken, hol több templom találtatik, ezek egyenlően osztassanak el, vagy az egyik adassék vissza a római katolikusoknak; a hol pedig nincs, szabad legyen építeni.
6. Minden rendbeli szerzeteknek, melyek az előtt Erdélyben léteztek, ha kívánják, szabad legyen bejönniök.

A kívánságok, mint láthatni, a meglevő Erdélyi alkotmányba ütköztek és különösen két pontjukban, t. i. a püspökség felállítása s a szerzetes rendek, respective a jezsuiták behozatala tekintetében olyan dolgokat foglaltak magukban, a melyek az unió békés fentartását, a felekezeti békesség megőrzését lehetetlenné tették. A márczius 22-től máj. 30-áig huzódó tárgyalások és alkudozások alatt a római katolikusok többi kívánsága tekintetében, ha komolyan akarják, az egyezés létesülhetett volna, de a püspökség felállítása és a jezsuiták behozatala kérdésében nem. A protestánsok szívesen beleegyeztek abba, hogy a római katolikusoknak is superintendensök, vagy a superintendensekhez hasonló jogállású és a püspöki egyházhatósági teendőik végzésére felruházott vikáriusok

legyen, de «úr püspök» engedélyezésének határozottan ellene állottak. Beleegyeztek abba, hogy a római katolikusok ép úgy állíthatnak alsóbb és felsőbb iskolákat, mint a protestánsok, de ne jezsuiták vezetése alatt; az egyházi személyek «mindenütt e hazában egy aranyu szabadsággal éljenek». A templomokra vonatkozólag azt határozták, hogy Kolozsvárt a reformátusok óvári templomát, az unitáriusok óvári iskoláját, a gyulafehérvári Báthory-templomot nekik átengedik. Továbbá a három protestáns vallás megígérte, hogy a római katolikusok egyházi és iskolai szükségének fedezésére kiváltja s nekik örök tulajdonul adja Monostort és egyszersmindenkorra 15,000 frtot. Azonban a protestánsok minden újabb engedménye csak növelte a római katolikusok étvágát. Midőn látták, hogy a protestánsok a császári döntés elkerülése miatt több és több kívánság megadására hajlandók, ők is fokozták igényeiket egész odáig, a hol már a megegyezés lehetetlen volt, csakhogy az ügy végeldöntés végett a császár elé kerüljön. Utoljára már feltétlenül megkivánták az «úri püspök» bebocsáttatását, a szebeni prépostság felállítását, kivánták a kolozsvári piaci «unitárius» főtemplomot, tartozékaival, a kolozsvári és gyulafehérvári református kollégiumokat jövedelmeikkel, a jezsuiták bebocsáttatását, a hivatalokban való alkalmaztatásuk korlátlanóságát, a protestánsok által birt összes egyházi és iskolai jöszágoknak s jövedelmeknek egyenlő felosztását.

Szerencsére már többet nem is kívánhattak és így az alkudozások fonalát meg kellett szakítani s az ügyet döntés végett a császár elé terjeszteni. A rendek Alvinczy Péter ítélőmestert, a megfelelő utasításokkal, 1692 júliusában Bécsbe küldötték, hogy a diploma kiegészítése és

befejezése végett a szükséges lépéseket megtegye. Felküldötték vele az egyezkedés okmányait is, hogy lássák ott fenn, hogy miért nem létesülhetett a vallások között az egyesség. A gubernium ezen kívül egy emlékiratot is juttatott Bécsbe, melyben véleményét adja elő a vallási egyenletlenségek megszüntetése felől.

De ha a protestánsok és a kormánytanács gondoskodtak a maguk igazainak és a helyzetnek feltárásáról: a római katolikusok sem voltak restek. Már a diploma leérkezésétől fogva, folytonosan, még Alvinczy elutazása után is felkeresték leveleikkel, emlékirataikkal és tájékoztatásaikkal az összes befolyásos világi és egyházi nagyságokat, többek között fő-fő pátronusokat Kolonics bibornokot, a jezsuita generálist és a császár gyóntatóját is.*

Mindenik vallásfelekezet tudta, hogy Alvinczy küldetése óriási fontosságú Erdélyre és a vallásügyi helyzet jövő alakulására nézve, azért Alvinczy mellett mindenik külön bizalmi férfit is küldött fel, részint ellenőrzés, részint pedig a végből, hogy a saját számára minél előnyösebb végzést eszközöljön ki. Alvinczy a függőben hagyott kérdések kedvező végeldöntésének kieszközlése végett három emlékiratot is nyújtott be a császárnak, a nélkül, hogy egy félév leforgása alatt valami határozott választ kapott volna. A császár maga a legnagyobb határozatlanságban volt a teendők felől, mivel egyoldalról a papok, különösen gyóntatója, másik oldalról ministerei állottak, amazok a római katholicismus, ezek az állam érdekeit helyezvén előtérbe. Végre is a császár az utóbbiak felé hajolt, mivel tudta, hogy az egyháza ellen el-

* Zsilinszky i. m. IV. 33—4. l. Szász K. i. m. 165—230. l. 343—350. l. Erd. orsz. gyűl. emlékek XXI. 70—75., 96—115. l.

követett bűnei alól elvégre is csak talál abszolutiót, de ha az ujonnan szerzett tartományt elidegeníti magától, kérdéses, hogy nem fogja-e a legközelebbi alkalommal el is veszíteni.

Az erdélyi protestantizmusnak legerősebb támaszai a bécsi státus férfiak és ezek között gróf Kinsky cseh kancellár és első minister volt, a ki nem rokonszenvezett ugyan a protestantizmussal és nem akart annak kedvezni, hanem a vallási tekinteteket mégis alá rendelte a politikai céloknak. Ő állott ellent Kolonics kardinál, a császári gyóntató atya s a jezsuita generális befolyásának és kivitte, hogy az erdélyi vallásügy kérdésében a protestánsoknak a gubernium által is támogatott álláspontja fogadtassák el.

Róla írja Cserei Mihály: «Vala akkor egy gr. Kinsky csehországi kancellárius, első minister, ki az egész császár udvarát s tanácsát dirigálta; csendes moderátus ember. Nem is mehetének semmire addig az erdélyi pápisták, míg ő éle. Mert bölcsen átallátván az erdélyi állapotot, hogy közel vagyon a törökhöz s ha nem kedves a bécsi udvar neki s ha törvényekben megbántja, könnyen boszuságból máshova hajlana, azért soha nem javallottá, meg sem engedte, hogy a császár az erdélyi pápistákat a többi religiók kedvetlenségével manuteneálja. De mihelyt meghalt s Kolonics kardinál kezébe került a dolog, opprimáltaték mindjárt Erdélyben a reformáta religió».

Az ő befolyásának lehet tulajdonítani, hogy a vallásügyi pótdiploma a protestánsok kívánsága szerint adatott ki. Ennek tartalma szerint:

«1. A bevett négy vallás, szabad gyakorlatában, eddigi jogaiban, javaiban és jövedelmeiben minden háborgatás nélkül, békében továbbra is megmaradjon. 2. A római katolikusoknak Kolozsvárott az úgynevezett református

templom és az unitárius kollégium, Gyulafehérvárott a Báthory-féle templom átadassék; továbbá, hogy Kolozsmonostorért jelen birtokosának 15,000 firt váltásdíj fizetessék és az a római katolikus egyház használatába adassék. 3. A római katolikus ifjuság nevelésére az iskolában oly egyháziak alkalmaztassanak, kik az erényre, egyetértésre és tudományra törekeshnek s kik ellen a többi felekezetek gyanuval nem viseltetnek; az egyházi római katolikus kormány pedig egy apostoli vikárius kezébe tétessék, ki a püspöki teendőket is, felavatási joggal felruházva, végezhesse. 4. végre a római katolikusoknak, a más vallásu rendek ajánlatához képest, jogukban legyen más felekezetek rövidsége nélkül mindenütt egyházakat és templomokat építeni. Ekkép a diploma első és második pontjait elfogadván, ama diploma minden pontjait örökre megerősítvén, szentesítvén, sértetlenül megakarja tartani».*

Ezen vallásügyi pótdiplomával megadatott Erdélynek vallásügyei számára az a jogi alap, melyen szilárdan megállhatott és megerősödhetett volna. Több mint fél századig ez a törvényes álláspont, melyen a római katolikus egyház igényeinek meg kellett volna maradniok; de idővel ezen tulcsapongva oly annyira veszélyeztették a közbékét, hogy egy század mulva, a felvilágosult korszellemnek ismét ide kellett azokat visszaterelni. A diploma után következő száz esztendőn keresztül tehát az egyház és állam közötti viszonyt, valamint az interconfessionalis viszonyok alakulását is, az 1691. évi diploma és az 1693. évi vallásügyi pótdiploma zsinórmértékéhez szabva kell figyelemmel kísérnünk.

* Cserey M. i. m. 227—8. l. Zsilinszky i. m. 80. Szász K. i. m. 389—91. l.

12. A diploma fejlesztése.

A pótdiploma kiadása nagy reményt öntött az erdélyi protestánsokba. Úgy tekintették azt, mint változhatlan alaptörvényt, melyen túl a római katolikusok, ellenök irányzott elnyomási szándékukban, tovább nem mehetnek. Pedig magának a diplomának a sorsa is megmutathatta, hogy a róm. katolikusok, vallási érdekből, képesek és készek hazájuk féltett szabadságát is aláásni, áruba bocsátani és hogy Bécsben csak kényszerűségből fogadtatván el a diplomát, ott a fejlesztési elmélet hívei teljesen fel tudják használni az erdélyi róm. katolikusok vallási törekvéseit és ennek előmozdításával jól megtudják alapozni az absolutismus útját.

Az első lépés a diploma kiforgatására az erdélyi udvari kancelláriának felállítása volt. A külön kancellária felállításával megnyerte Erdély, hogy saját külön kormánya alatt maradjon. De már azt nem sikerült megakadályozni, hogy külön *udvari* kancelláriája ne legyen; pedig ez által csak oda jutott, mintha a magyar udvari kancellária alá rendeltetett volna. Az Alvinczy-féle pótdiploma értelmében 1694-ben felállított az alkancellária, mely, miután Bethlen Miklós főkancellár

nem volt hajlandó Bécsbe költözni, Bécsbe helyeztetett. A vallások közötti egyensúly fentartása végett, az udvar és a római katolikusok kívánságához képest, alkancellárrá a római katolikus Kálnoky Sámuel választatott, ki mellé a négy vallás és három nemzet képviselőjére két tanácsnok és két titkár adatott.

A protestánsok, kik a diploma 8. és 9. pontjaihoz 1693-ban adott változtatásokból látták, hogy az udvar és a pápisták törekvése: az ország kormányát róm. kath. férfiak kezére juttatni, látták azt a veszedelmet is, mely az alkancellária részéről fenyegeti őket. Épen azért az 1695. évi kolozsvári országgyűlés oly utasítást készített számára, melylyel a róm. kath. érdekek érvényesülésére a kancelláriának felhasználhatóságát meg akarták gátolni. Ezért állapított meg, hogy az alkancellár évenként változni tartozik, hogy az alkancellária elé kerülő ügyekben mind az öt tagnak egyenlő szavazata legyen és hogy a vallási vitás ügyekben Erdélyből felküldött iratok felett nem tanácskozhatnak, véleményt nem mondhatnak, hanem egyszerűen kötelesek azt az eredeti formában a felség elé terjeszteni. Az utasítástól való eltérés esetében az alkancellária tagjaira a becsület- és hivatalvesztés büntetését állapították meg.*

A protestánsok aggodalma nem volt alaptalan. Az alkancellária megölőjük lett és nem oltalmuk. Az utasítás nem ért semmit. Hiszen Erdély politikájában és kormányzatában minden háttérbe szorult a vallási kérdések mellett és a hatalom, mely a róm. katolikusokban hűséges támaszt talált, meglelte a módját az alkancellária formája módosításának és a protestáns érdekek

* Zsilinszky M. i. m. 88. l.

védelmére feltett garantiák kijátszásának. Ezt egyelőre még az erdélyi római katolikusok sem látták. Épen azért 1694 július 22-én Száva Mihálytól felküldött kívánásaikban azt óhajtják, hogy az alkancellárság évenként változzék s hogy belső titkos tanácsossá elő ne mozdíthatassék. De a mit ők nem láttak, jól látta a bécsi kormány lelke: Kollonics kardinál és a szerint tette meg intézkedéseit. Az alkancellár idővel állandó hivatalnokká lett, ki nem vett, hanem adott utasításokat a guberniumnak, sőt tanácsosokra sem lett szüksége. És hogy ez a róm. katolikus vallás sérelmével ne járjon: kinevezése a felség kezébe került, a ki római katolikus egyéneket nevezett ki e hivatalokra. Így Erdély sorsa egy római katolikus kancellária kezébe került a «Kálnoky vicze-, Hevenes Gábor jezsuita fő- s Kollonics kardinál archikancellárius» kezébe.

Az erdélyi római katolikusok, kik a jezsuiták szemüvegén keresztül látták a világot, nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy országuknak a diplomában biztosított szabadsága üres szóvá változzék.

Csakhogy természetesen a dolgot mindig úgy rendezték, hogy az ő vallásuk hasznot húzzon a közszabadság romlásából, vagy ha e haszon nem lesz is azonnal szemmel látható, legalább a többi felekezeten üssenek egyet. Így mindjárt 1694-ben, a pótdiploma kiadása után, Apor és társai azon mesterkedtek, hogy a református papságot egyik legfontosabb kiváltságuktól, nemesi előjoguk első jogositványától megfoszszák, t. i. hogy adófizetés alá kötelezzék. Tudván azt, hogy egyes felekezetre ezt nem lehet úgy ráerőszakolni, ha valamelyik másik mentes maradt, az egyenlőséget hangoztatták s azt mondták, hogy saját papjaikat sem kívánják az adózás

alól kivonni. Titkon pedig azt ígérték a plébánusoknak, hogy az adót majd ők, az urak, fogják helyettük fizetni. A róm. katolikus plébánusok azonban, bár hitték, hogy az ő anyaszentegyházuk örök, de tudták, hogy Apor és társai meg halandók, nem igen nagy kedvet mutattak az adózáshoz, a melynek terhe igen könnyen a nyakukba szakadhatott volna, ha Aporék az ő szokott «egyenes» útvonalon járnak. A református papság pedig a leghatározottabban tiltakozott az egyháziak nemesi szabadságának ilyen megrontása ellen. A Veszprémi István püspöknek s a református papságnak képviselőjében az országgyűlésen megjelent marosi esperesnek, Fogarasi Mihálynak aztán nem is került valami nagy munkájába, hogy a rendeket az indítvány elvetésére bírja.*

A vallásügyi pótdiploma nem elégítette ki a róm. katolikusok étvágyát, hanem még növelte. Megkapták a kolozsvári óvári református templomot, az unitárius kollégiumot, kezökhöz vették a reformátusok által kiváltott monostori uradalmat, ott ültek egyenlő számban a kormánytanácsban, a táblán: és mindez nem volt elég. «Itt telvén amaz közmondás, — mondja Wass György — «eger nem tér lyukában, tököt köt a farkára». Mikor 1694-ben a római katolikus Száva Mihály pénzügyi ügyekben Bécsbe ment, egy instructiót adtak kezébe (július 22.), hogy a római katolikusok sérelmeit és kívánságait a felség elé terjessze. Azonban erősen a lelkére kötötték, hogy előbb Kollonics kardinállal közölje az ügyet és csak ennek az utasítása alapján járjon el. Ha ő javasolja, menjen a királyhoz; ha ő ellenzi, tegye félre az egész utasítást.

* Bod P. Szmirmai sz. Polikarpus 147. l.

Ezen utasítás tiszta világot vet az erdélyi róm. katolikusok törekvéseire. Megemlítik, hogy az óvári református templomot megkapták, de az unitáriusok kollégiuma nem bocsátott egészen a kezökbe, mert a református szászoknak itt levő imaházát a reformátusok nem adják. Daczára a felség óhajának, nem adatott nekik az unitáriusok temploma sem, azt adván okul az unitáriusok, hogy a király nekik nem írt ebben a dologban. Kérik a felségtől, hogy küldjön nekik püspököt vagy alkalmas püspöki helynököt, alkalmas professorokat. Kényszerítse a reformátusokat, kik nekik 20,000 frtot ígértek, de Monostort csak 5000 forintért válták ki, hogy a többi 15,000-et adják meg. Kérik, hogy Monostor és falvai adó alól mentesíttessenek. Panaszolnak, hogy ők hivatalokhoz nem juthatnak, ha csak a császár meg nem parancsolja, hogy minden candidátióba róm. katolikusok is vétessenek fel. Panaszolnak, hogy a gubernium a róm. katolikusok tudta nélkül irkál a felség minisztereihöz. Sérelmesen említik, hogy az unitárius Sárossy János, ki most kormányzéken tanácsossá lett, ítélő mesterségét is megtartotta, csak hogy oda róm. katolikus ne juthasson; hogy a bécsi ágens (Tarczali Zsigmond) a kálvinistáknak megírja a szükséges tudnivalókat, de sohasem írja meg a római katolikusoknak, pedig «universalis agens». Végül a legjellemzőbbek egyike a következő kívánság: «a katolikus vallás kiváló előnyének ítéljük, ha kath. személyek, mint az egyház erős oszlopai, hivatalokba, címekhez és méltóságokhoz jutnak, mint a múlt évben Apor István és Mikes Mihály a felség által bárói czímmel felruháztattak; minthogy pedig a felség által kiállított levelek elleni méltatlanságtól viseltetve, a báróság erejénél fogva őket megillető tiszteletet és ülést a tanács-

ban nekik megadni nem akarják, tehát a felség orvosolja ezek sérelmeit.¹

Azonban még élt Kinsky és Kollonics nem tehetett kezeit szabadon az erdélyi ügyekre. A Száva Mihálynak adott utasításról nem tudjuk, hogy vajjon a benne foglalt tárgyak eljutottak-e a császár elé. Valószínűleg nem. Nem jelzi semmi nyom ez újabb mozgolódás eredményét; hanem igenis azt látjuk, hogy a báró urak az 1695. évben más úton kívánják a maguk római katolikus majestását elismertetni, a mi arra mutat, hogy Bécsből csak jó tanácsot kaptak. A méltóságukban sértett bárók, a római katolikus vallás legbuzgóbb tagjai: Gyulafi László, Apor István, Haller István, Mikes Mihály, az országgyűléstől kérik becsületök megadását; mire az ilyen ügyekben járatlan gubernium Bécsbe fordul utasításért és a császár állapítja meg a főhivatalnokok és bárók rangfokozati sorrendjét.

Kollonics 1695-ben Magyarország hercegprimásává nevezetvé ki, egyik legelső teendője volt az erdélyi római katolikus püspökség helyreállítása. Illyés András, a csiki származású tevékeny egyházi író, 1696. jan. 19-én püspökké kinevezetett és szeptember 16-án Rómából meg is kapta a consecratiót olyan feltétel alatt, hogy préposti méltóságát mindaddig le nem teheti, míg erdélyi püspöki javai, «melyek ez idő szerint az eretnekektől le vannak tartóztatva», vissza nem szerezhetnek.²

A mint a püspöki kinevezés híre Erdélybe eljutott, az évek óta tartó hallgatást egyszerre élénk zsidobongás vál-

¹ Eredetije a budapesti m. k. tud. egyetem kéziratárában. *Litterae et epistolae orig.* 522. sz.

² U. o. 525. szám. Szilágyi S. *Erd. orsz. tört.* II. 389. l.

totta fel a róm. kath. körökben. Még ez év végén, vagy a következő elején, egy «alázatos emlékiratot» terjesztettek fel Bécsbe a «katkolikus státus» nevében. Valóban státussá is lettek a státusban. Külön pecsétet csináltattak maguknak, melynek az illetékes egyházi hatáskörön túl állami érvényt is kívántak szerezni. Hogy miképen értelmezték ők a «róm. kath. státust», azt legjobban a most említett emlékirat egyes pontjai mutatják, melyek a római katolikusokat, mint ilyeneket, alkotmánykiegészítő alkatrészszé kívánták tenni. Ez emlékiratban kéri a püspök visszatérését, egy az oláhoknak a róm. katolikusokkal való unióját előmozdító diploma kiadását, — annak megengedését, hogy a sok elhagyatott vagy romba dőlt monostorokat és templomokat felépíttessék, — a reformátusok és lutheránusoknál még meglévő régi róm. kath. papi ruhák és egyházi szerek, kelyhek, monstranciák visszarendelését, az ispotályok közössé tételét, a reformátusoknak a 15,000 forint megfizetésére kényszerítését, a városi dézmáknak a protestáns és róm. kath. pap között való megosztását, a róm. kath. árváknak róm. kath. gyámok alá rendelését. Ezenkívül Tordán, Marosvásárhelyt, Sárpatakon levő kápolnáknak felépíthetését, végül az unitáriusok kolozsvári főtemplomát. De még itt nem állanak meg, hanem oly kívánságokkal lépnek fel, a melyek az alkotmányba vágnak bele. Kéri, hogy az országelnökségre római katolikusot nevezzen ki a Felső az elhunyt kálvinista Bethlen Elek helyére, hogy a városi hivatalokra római katolikusoknak az alkalmazását rendelje el, hogy a gubernium felterjesztései csak úgy bírnak érvénynyel, ha az ott levő Összes róm. kath. urak aláírják, hogy a három nemzetnek legalább egyik pecsétje mindig római katolikus egyénnél álljon, hogy tiltassék

el a felség leiratainak titkos conventiculumokban való előzetes megtárgyalása, hogy minden ügyben, a melyet az akatholikusok sürgetnek az udvarnál, a róm. katholikusoktól vélemény kéressék, hogy a protestáns praedikánsok köteleztessenek fiskális javadalmaikról szóló adományleveleik előmutatására, mivel többen közülök oly alapítványt élveznek, mely mise-szolgáltatásra tételt, hogy minden hivatalra hármás kandidáció követel tessék, a mikor a jelöltekből legalább egy róm. kath. legyen, hogy a hivatalra alkalmatlan prot. személyeknek előmozdítása tiltassék el.*

Az 1697 márczius 31-iki kolozsvári országgyűlésen követelésekkel léptek az országgyűlés elé, kívánván, hogy a vallásügyi pótdiploma szerint, egyik ítélőmester római katolikus legyen, hogy a jezsuitákat az országból kitiltó articulusok helyeztessenek hatályon kívül, hogy a róm. kath. statusnak a megígért összegből hátra levő 15,000 firt fizetessék meg és végül, hogy a tordai elpusztult templom helyreállíttassék és a római katolikusoknak adattassák.

A három protestáns vallás azzal felelt, hogy az ítélőmesterségre vonatkozó tárgy politikai, tehát belőle vallási sérelmet csinálni nem lehet, a többi három pedig, vallásügyi ugyan, de a vallásügyet már az 1693 április 9-iki diplomában «finaliter sopiálta ő felsége». «Azért quidquid Religiosum est, azt tovább mozgatni és akármi utakon, módokon bontogatni nem engedi sem az ő Felsége említett diplomaticum decretuma, sem ennek a hazának csendessége, sem az ő kegyelmek magok mi velünk egy hazában élni halni kívánó szereteti és atyafisága».

* Egyetemi ktr. Litt. et eplae orig. 523. sz.

Hanem a római katolikusok másképen gondolkoztak a vallásügyi pótdiplomáról, ennek végérvényes rendelkezéséről, valamint az «egy hazában élni halni kívánó szeretet és atyafiságról» is. Fenti emlékiratukhoz bizonyosan több más információ is járult, úgy hogy az 1696. évi nov. 7-én történt elnökválasztást a felség 1697 ápril 18-án kiadott rendeletében egyszerűen mint jelölést fogta fel és odautasította az országot, hogy az egyes hivatalokra több személyt jelöljön, hogy a választás az ő kezében maradjon. Egyszersmind utasította arra is, hogy a diploma értelmében, «a vallási egyenlőség megőrzése szempontjából», a szóban forgó vallás tagjai közül kettőt vagy hármat kell jelölni, ha van alkalmas és ha nincs, akkor a többi vallások közül történjék a jelölés. Egyszersmind utasította a rendeket, hogy a király jogait jövőre tartásuk jobban tiszteletben és az ő kinevezéséig senkit se iktassanak be.

Ezen királyi leirat felbátorította a róm. katolikusokat. Hiszen a diploma fejlesztéséről volt itten szó, mikor az uralkodó a rendek jogait, — mert ez ügyben őket csakugyan megillette a választás, — megnyirbálta. Ime, Csáky László bécsi követségének felekezeti sikerei is vannak. Megragadták tehát az alkalmat s míg egyfelől egy appellációt nyújtottak be sérelmeik tárgyában a királyhoz, addig egy másik emlékiratban azt fejtették ki, hogy mit tehetne ő felsége az 1693-iki diploma alapján, a katolikus vallás «megvizsgálása» érdekében és hogy vajjon az 1691. évi diplomában csakugyan szenvedtek-e sérelmet a római katolikusok.

A római katolikusok appellációjára az szolgált okul, hogy az új püspök, Illyés András, ez év júliusában megjelent Erdélyben és az ő dioecesisét látogatni kezdette.

Minthogy azonban a diploma fentartá az Appr. Const. ama rendelkezését, hogy a róm. katolikusoknak püspökük ne, — hanem csakis vikáriusok lehessen és a felség mindkét diplomában megígérte az erdélyi vallásügy változatlan fentartását, ezért a protestánsok felzúdultak Illyés András látogatása miatt. Az épen akkor ülésező tordai országgyűlés e tárgyban határozni is akart, de a római katolikusok, hogy okuk legyen a határozatot megtámadni, kijöttek a szavazás elől. Így az ügyet a főkörmányszék intézte el, mely atyafiságos «szeretettel» kérte fel a püspököt, hogy miután bejövetele a diploma ellen van, «ez hazából kimenni ne terheltessék».

Ezen eljárás, melynek a püspök, habár kissé vontatottan is, de engedelmeskedett, igen felbőszítette a római katolikusokat. Hiszen itt egy csöndes, Kollonics-féle pucscsőről volt szó, mely meghiusult a püspöknél, habár bevállott is a jezsuitáknál. Ugyanis Kollonics a jezsuitákról, kiknek beküldésétől a király vonakodott, azt a tanácsot adta, hogy majd küld ő be s ha ellenök nem protestálnak, maradjanak ott. Ez csakugyan így is történt és a jezsuiták bent is maradtak. Azonban a püspöknél ez nem sikerült. Hiszen sokaknak vagyoni érdekeit érintette volna, ha a régi püspökség javainak a helyreállítására is rákerült volna a sor. Ezért a római katolikusok nevében Gyulai, Apor és Haller egy appellációt szerkesztettek, melyben kifejtették, hogy nemcsak a főbb központi hivatalokra, hanem a vidékiekre, a főispánságok és főkapitányságokra is kiterjed a felség kinevezési joga, tehát a rendeknek ezen hivatalokra is három jelöltet kell felterjeszteniök. A főkérdésben, a püspök kiutasítása tárgyában pedig kijelentik, hogy ők a határozatban való részvételtől tartózkodtak, hogy az ne történhessék az

egész ország nevében. Tehát ha a három vallás nehezelti a püspök bejövetelét, járjon el a maga és nem az ország nevében. Hogy felfogásuk alkotmányba ütköző, hogy az ország szabadságát rontja, azzal ők mit sem gondoltak, sőt a már említett, a róm. kath. vallás «megvigasztalására» szolgáló újabb emlékirattal is felléptek.

Ebben egy felettébb ravasz jezsuita toll azt fejtegeti, hogy az 1693. évi pótdiplomát nem lehet a vallásügy végleges szabályozójául tekinteni. Ugyanis a felség az 1691. évi diplomában elismerte, hogy a róm. katolikusok bizonyos jogos sérelmekről panaszkodnak. Ezen sérelmeket eloszlatni volt hivatva az 1693. évi vallásügyi pótdiploma. Minthogy azonban az ezekben foglalt feltételek nem teljesítettek: ennek következtében a sérelmek még mindig fenforognak s így ez a pótdiploma végleges rendezésnek nem tekinthető. Hogy pedig az ottani feltételek nem teljesültek, azt eléggé mutatják a következők: az unitáriusok egész kollégiuma ígértetett és mégis a református szászoknak abban levő imatermét nem kapták meg; a már említett 15,000 frt, mely megígértetett, mely ígélet viszont decretaliter megerősítetett, nem adatott meg; a mit a felség két decretumában különös óhaj gyanánt fejezett ki: hogy a kolozsvári unitáriusok főtemploma is adassék át, ez sem teljesítetett. Mindezek a feltételek nem teljesülvén, a felség rendelete is függőben maradt, és függőben van, tehát végleges elintéztést vár az egész vallásügy.

Azonban még mindig élt Kinsky és nem használt semmi jezsuita furfang az erdélyi viszonyok felzavarására. Más úton tettek tehát próbákat. Így az 1698. évben képzelt sérelmeik által elragadtatva, egy oly folyamodvánnyal lépnek a király elé, mely egyenesen hazaárulást

képez, csakhogy a római vallás ügyét előmozdítsák. Kénytelenek — úgymond — felpanaszolni azt a roppant elnyomatást a felség előtt, melyet a kath. státus Erdélyben eltérni kénytelen a hivatalokra való kijelöléseknél. A tizenkét főkormányzéken tanácsos közül kilencz protestáns és csak három római katolikus s így amazok szavazata ezeket mindig lenyomja. Most is a kolozsi, a küküllői főispánságra és a marosszéki főkapitányságra való jelöltek közül csak egy a római katolikus és a kilencz főispán közül mindössze csak négy. *Így a hivatalok birása tekintetében most még szerencsétlenebb helyzetben vannak, mint az akatholikus fejedelmek idejében, a mikor csak egy lutheránus volt tanácsos.* Most a főkormányzék a leggyengébb egyéneket is kijelöli valamely vallásból, csakhogy a róm. katolikusokat elnyomja, és megtörténhetnék, hogy ha *némelyek az eretnekek közül (mitől Isten mentsen, **bár eddig előfordult**) nem lennének egészen hűségesek*, ilyenekkel tölthetnének be az összes hivatalok. Azért alázatosan kérik, hogy ha a felség nem akarná fentartani a kinevezésekre mindazon jogot, melyet a törvények adnak, tehát *a kormányzó, a főkapitány, a kancellárius, a tanácsosok és ítélőmesterek jelöltjeit megerősítés végett bízza reájuk.* A hazai törvényeknél fogva az ország elnökét, a kincstartót, a székeleyek főkapitányát, a kolozsvári, huszti, fogarasi és a többi fiskális várak főkapitányait, az összes főispánokat, az udvari kancellárt, a kincstári hivatalnokokat a felség szabadon, — azaz jelöléstől függetlenül — nevezhetné ki. Ha eddig ezen állásokra jelölést kért a guberniumtól, ez azért történt, mert a személyeket nem ismerte és nem állott kéznél a kancellária, mely a kellő felvilágosításokat megadhatta volna. Ellenben ma már nevéből

tetteiből sokakat ismerhet az udvar, informálhatja a kancellária is: azért kéri a felséget, hogy tartsa fenn azt a méltóságát, melyet a diploma is megenged és a hazai törvények is megadnak. Mert «csak úgy remélhetjük a katolikus vallásnak Erdélyben szelid utakon módokon való előmozdítását, ha a hivatalokat, (melyekben, mint a mellékelt kimutatásból látszik, sok van ürességben) az eddig méltatlanul mellőzött katolikusoknak adja ő felsége, különösen pedig a hadi tisztségeket, hogy így a felség iránti hűség annál inkább megővassék».

Ilyen hazaáruló utakon kereste és találta meg a római katolikus vallás Erdélyben a maga emelkedését. Így ajánlja a részletekben, hogy Keresztesi helyett egy róm. kath. egyén legyen országelnök; így árulja be, hogy Sárosi Jánost a gubernium, a királynak tett kandidáció nélkül, marosszéki főkapitánynya tette; így ajánlja a kijelölt, de gyengének tartott róm. kath. Henter János helyett háromszéki kapitányságra Fiáth Jánost; így kívánja, hogy a protestáns papok dézma-quartái a római katolikus plébánusokkal megosztassanak; hogy a jelöltek közül egy mindig római katolikus legyen; hogy a gyulafehérvári atyák a korcsmárolásban ne akadályoztassanak stb.

Ilyen bevezetéssel és ilyen kívánságokkal volt ellátva az a folyamodás, melylyel Csáky László és Mikes Mihály 1698-ban Bécsbe indultak. Ez már az erdélyi pápistáknak igazi hangja volt, Kollonics szája ize szerint tartva. Meg is lett az eredménye. Míg a protestáns küldöttek nem tudtak semmit kivinni, míg Wass György a református egyház érdekében hiába zörgetett a ministerek ajtajain: addig Kollonics, kinek «hazafias» terveibe az erdélyi

pápisták alattvalói hűsége teljesen beleillett, mindent ki-
 eszközölt ez utóbbiak számára. 1690 február 27-én meg-
 halt gróf Kinsky, «az, kin fordultak az egész erdélyi
 dolgok, de nem csak az erdélyi dolgok, de az ő felsége
 egész dolgai többnyire, úgy hogy omnia per eum et sine
 eo nihil erat» és már július 7-én «ebéd után» olyan
 erdélyi conferentia volt «az minemű talán még nem volt,
 az erdélyi reformáta religiónak nem kicsiny romlására,
 valamennyi tisztségeket is elosztván, melyből a reformá-
 tusok igen kihagyattak.»* Megszülettek a Mikes-féle punc-
 tumok és kezdetét vette Erdély felett is Kollonics poli-
 tikája: «előbb koldussá, aztán rabbá, végül katolikussá»
 tenni a magyart.

Szeptember 30-án «nagy örömmel» indult le Bécsből
 Mikes Mihály, hozván magával a szept. 5-iki dátummal
 ellátott gyászos pontozatokat, a melyek a római katho-
 likus vallásnak ugyan előnyére voltak, de nem a hazá-
 nak. Méltán írja a reformátusok és az alkotmány érdeké-
 ben kevesebb sikerrel eljáró Wass György naplójába,
 hogy «hazánk törvényeit és megmaradt kis szép szabad-
 ságát, diplománkat és méltóságos regium gubernium te-
 kintetit és uniónkat» rontotta és csonkoltta meg Mikes. Az
 általa lehozott öt pont valósággal felforgatta Erdély val-
 lásügyi állapotait és nemsokára az erdélyieket is II. Rá-
 kóczy Ferencz táborába üzte. E pontok a következők:

1. hogy a tizedek negyedei ezentúl ne a protestánsok
 prédikátorainak, hanem a róm. kath. lelkészeknek fizet-
 tessenek; fenmaradván a protestánsoknak azon szabad-
 sága, hogy saját papjaiknak, mint eddig, ezután is ad-
 hassanak tizedet;

*Wass György naplója 293., 302., 308. l.

2. hogy a diplomában kifejezett hivatalokra a felterjesztendő három jelöltnek egyike mindig róm. katolikus legyen;

3. hogy a városokban és községekben, úgy a tanácsban, mint a főbb városi tisztségekben, valamint a czéhekben is, egyenlő számban legyenek a római katolikusok és protestánsok;

4. hogy mivel ő felségének az az akarátja, hogy Erdélyben a négy bevett vallás között teljes szabadság és egyenlőség legyen, ennél fogva mindazon szokások, törvények és szabályzatok, melyek általában a protestánsoktól, vagy különösen valamely várostól vagy községtől a római katolikusok vallásszabadsága ellen behozattak, teljesen eltöröltetnek és rendeltetik, hogy ezentúl a róm. katolikusok a protestánsokkal, jelesül pedig a reformátusokkal, egyenlő jogokban részesíttessenek;

5. hogy Erdély egyik pecsétének öre róm. katolikus legyen és hogy a közlevéltár őrizete a róm. katolikusokra is bízassék».*

A Mikes-féle pontok az első nagy csapás az erdélyi protestánsok fejére, a mely mutatja, hogy a kormány Bécsben gróf Kinsky kezéről a Kollonicséra szállt. Szinte egy időben jöttek a többiek is, a melyek közül az oláhok uniója és a protestánsok kamarai javadalmának megtámadása a legkiemelkedőbbek.

Az erdélyi római katolikusoknak 1697. évben felterjesztett folyamodása általában visszautasítással találkozott Bécsben. A király kijelentette, hogy az ő szándéka az, hogy a diploma, mint egyéb, — úgy vallási pontjaiban

* Az eddigiekben említett eredeti okmányok a budapesti egyet. ktr.-ban i. h. 527., 528., 530., 516., 548. sz. a.

is minden időkre állandó maradjon, s annak ellenére semmi változás ne legyen és hogy az Erdélyben bevett vallásfelekezetek között, a mennyiben lehetséges, a teljes paritás maradjon meg. Ennélfogva a római katolikusok politikai kívánságai teljesen mellőztettek, a vallásügyi, főleg a templomok s kápolnák stb. átadására vonatkozó kérelem tekintetében a protestánsokkal való atyafiságos egyezkedésre utasítottak. De volt egy pont abban a kérdésben, mely a felség szerint nem ütközött a diplomába, a melynek teljesítésébe szívesen belement; ez az oláh unió ügye volt.

Midőn 1697-ben, Bánffy György kormányzó, Bethlen Miklós kancellár és Apor István kincstartó felsőbb rendeltre Bécsben jártak, Kinsky közölte velük a római katolikusok említett emlékiratát, melyben ezen unióról elsőben létezik említés. A nyert felvilágosítások daczára sem látszott Kinsky előtt törvénybe ütközőnek, hogy az oláh papok közül, a kik akarnak, a római katolikusokkal unionáljanak. Így történt aztán, hogy a felség, habár az emlékirat többi pontjaira tagadó vagy kitérő választ adott is, az oláhokra vonatkozólag kijelentette, hogy azt az oláh papot, ki a görög rítus megtartása mellett elismeri a pápa főnökségét, a római katolikus papok privilegiumával ruházza fel és általában szabadságot enged, hogy az oláh papok a négy bevett vallás bármelyikéhez csatlakozzanak, vagy görök hitőkben megmaradjanak. Az unionáltak azon egyház papjainak szabadságában részesülnek, melyhez csatlakoznak, a nem csatlakozók pedig sértetlenül megmaradnak mostani jogállapotukban. Ezen elhatározását 1698 április 14-én egy diplomában is kiadta és kihirdetés végett leküldötte az erdélyi főkormány-széknek.

Az oláhok uniójának ezen új formája a reformátusok ellen irányult, kiknek püspöke eddig, fejedelmi diplomák alapján, az összes oláhok egyházi feje is volt. Így erősítette meg gróf Bánffy György gubernátor Theophilust is a vladikaságban 1692-ben. Azonban Theophilus, mint egy félszázaddal elébb egyik elődje, Eliás Jorest, épen nem püspökhöz illően viselvén magát, — hogy a gubernium büntetésétől megszabaduljon, hallgatott Baranyai jezsuita tanácsára s elfogadta a pápa főnökségét, a symbolumba a filioque-t, a purgatoriumot, az ostyát és 1697-ben a római katolikus egyházzal ünnepélyes unióra lépett. A büntetéstől csakugyan megszabadult, sőt nagy uraságra is emelkedett, melyben hatalmát a szegény pópákkal is éreztetvén, azoknak egy tekintélyes részét, részint a római katolikus privilegiumokkal, részint börtönnel vagy ijesztetéssel, reá vette az unió elfogadására. Voltak olyanok, kik ez alkalmat arra használták fel, hogy a görög-keletiek függetlenségét visszaszerezzék, mint a bolgár-szegiek, de voltak tekintélyes számmal olyanok, kik továbbra is megmaradtak a református püspök fenhatósága alatt, mint a hunyadi oláh papok, a kiknek azonban ezért keserves üldöztetés és sanyargattatás lett osztályrészük.

Az unióban a szabadság, t. i. hogy bármelyik egyházhoz szabad csatlakozni az oláh papoknak, csak papiroson volt meg. A vladika erővel, német katonasággal, hajtotta őket a római katolikusokkal való unióra. És mikor akadtak olyanok, kik a református püspök fenhatósága alá kíváncsoltak vagy görög keletiek kívántak maradni és a gubernium őket a vladika és a jezsuiták ellen oltalmába vette, a jezsuiták Bécsben avval állottak elő, hogy a protestánsok akadályozzák az oláhságnak a római catholicismushoz való csatlakozását. Leopold 1699

aug. 26-án egy kemény rendeletet is bocsátott ki azok ellen, kik az oláh papok és a római katolikusok unióját akadályozzák; de hát ez csak üres beszéd s fenyegetés volt, mert olyanok nem igen voltak találhatóak az országban. Sőt midőn az 1699 szept. gyulafehérvári gyűlésen az oláh papokra is adó vetetett ki, szükséges levén tudni, hogy kik mely vallással uniáltak és adókötelesek vagy adó alól mentesek-e, az országgyűlés részletesen szabályozta az oláh papok ügyét és 10 küldöttséget küldött ki, 4—4 tagból s a négy recepta religióból, hogy az unió tárgyában az összes oláh papokat és ekléziákat megkérdezzék és ezt az ügyet, mely alkotmányba vágó jelentőségű lett a privilegiumok által, szabatosan rendezzék.

Az unió ügye igen nagy port vert és sok nyugtalanságot támasztott, mivel a római katolikus részről erőszakkal úgy intézték a dolgot, hogy minden oláh a római egyházhoz csatlakozzék. Az ettől vonakodó hátszegvidéki papok, kik a református püspök fenhatósága alatt kívántak megmaradni, 1699-ben a főkormányszéktől kértek oltalmat a vladika zaklatásai ellen. Majd a következő évben mintegy 18-an ünnepélyesen megújították a reformátusokkal való uniót és a főconsistorium részéről biztosították, hogy a református papok szabadságában fognak részesülni és ebben meg is tartatnak. De nehéz volt az ígéretet megtartani. Rabutin generális, Kollonics és az udvar célzatainak megfelelően, oda adta németjeit, mikor a vladika a református oláhokat persequálui kezdé. Németekkel fogatta meg, javaikat felprédálta, magukat tömlőczre hányatta. De a vladika által bántalmazott református oláhok védelmére a generális nem tett semmit.

Mikor 1700-ban különösen a batizházi pápa, Tzirka János esete, kit a vladika Gyulafehérvárra vitetett fog-

ságra, nagyon felingerelte a református férfiakat: ezek Bécsbe fordultak, ott teljesen feltárták azon igazságtalanságokat, melyeket a jezsuiták, a világi római katolikusok s maga a generális is tanúsítanak e kérdésben. A felelet Leopoldnak 1701 decz. 12-iki pátens rendelete lett, mely az uniónál a szabadságot hangsúlyozza és tiltakozik azon vád ellen, mintha a felségnek szándéka az volna, hogy az oláhok a római katolikus egyházzal való unióra kényszeríttessenek. Azonban Rabutin a pátens mellett külön titkos császári utasítást is kapott, hogy «avval a patenssel, melyet a több religiók instantiájára mintegy kénytelenségből kellett expediáltatni, ne gondoljon, hanem minden erejével azon legyen, hogy az oláh papok ne más religióval, hanem a catholica religióval uniólják vala magokat.»

A bécsi kormány ilyen magatartása mellett, mely az ellenszegülés esetében az oláhokkal igen keményen bánt el, a református egyházzal egyesült csekély számú oláhságnak hamarosan el kellett pusztulni. A Kollonics által Bécsben püspökségre, — sőt a római katolikusok szerint érsekségre — szentelt Athanatius vladika, kit Apor István, Rabutin a generális, a többi római katolikus főurak és a jezsuiták nagy ünnepélyességgel iktattak be 1701 június 26-án hivatalába, az onnan felülről hozott instructiók értelmében eljárva, a református oláhságot kiirtotta, úgy hogy 1701 után már nyoma is alig van olyan oláh papnak, ki a református püspöktől függene.*

* Az oláh-unióra vonatkozólag l. Bethlen M. i. m. II. 202. s köv. l. Cserei M. i. m. 286—290. l. Erd. főkormányzéki ltr. 1699. 316., 345. sz. Erd. ev. ref. egyh. ker. ltr. 1700—9., 1701—9. sz. Erd. orsz. gyűl. emlékek XXI. 427—36. l. Wass György naplója 338. l. stb.

Az oláh uniónak sikeres megindítása és gyors eredménye nagyon elvakította az erdélyi pápistákat. Hiszen lehet mindent csinálni a római katolikus religio emelésére, csak sikerüljön. Ezt az elvet vallotta Apor István, ki 1695-ben Haller János helyére kincstárnokká választott, ki — mert az országos jövedelmekből igen sokat rakott félre a maga zsebébe, — hogy lelkiismeretén is könnyítsen és Bécsben is kedvességet találjon, a szegény református egyház kamarai járandóságaira veté szemét. Itt akart császár urának gazdálkodni és így akarta a ref. egyház életerejét, anyagi életfeltételeinek az elvonásával meggyengíteni. 1698-ban előállott azzal, hogy a kamarai javadalmakat, melyeket az új rend alatt is, a diploma rendelkezésének megfelelően, az eddigi, szintén római katolikus Haller János kincstárnok minden akadály nélkül kiszolgáltattott, beszüntette, míg az igényjogosultak hiteles okiratokkal nem igazolják, hogy nekik ez a javadalom jogosan jár. Hogy ezzel Apor a római katolikusok által már régóta forralt tervet valósított meg, azt látjuk az 1696. évi folyamodásukból, melyben a királyt hasonló eljárásra kéri.

A háborus idők mindig nagyon megapasztották a mi egyházainknak levéltárait, sok történelmi okmányaink pusztultak el, de legérzékenyebb veszteség mindig az adomány levelek elvesztése volt. Hány egyház nem tudhatta igazolni jogcímét a javadalomhoz eredeti adomány levéllel, mert az elveszett, elpusztult és hány volt kénytelen a hosszú és szakadatlan gyakorlatra hivatkozni. A jogcím igazolás a főkormányászék előtt folyt le és a többségben levő református tanácsurak s főhivatalnokok nem tudták meggátolni, hogy Apor kifogásaival be ne szüntesse a javadalmak kiszolgáltatását, ha erre a leg-

kisebb okot is talált. Az 1698 nov. 14—15-iki fórum productionalén 64 okmány mutattatott elő és ezek közül a kincstárnok 24-et nem fogadott el. A gubernium védte az egyház érdekeit, hivatkozott a diplomára, de a kiszolgáltatás felfüggesztését meg nem akadályozhatta, hanem kénytelen volt a kincstartó által kifogásolt javadalmak ügyét, a maga véleményével együtt, a király kegyelmes döntése alá terjeszteni.

A fejeiregyházi kifogásoltatott azért, mert a fejedelem «durante beneplacito» rendelte a javadalmat, a kolozsi tanító 300 kősóról szóló oklevelére azt mondta, hogy az nem «in bona forma» kelt, az ernyeit nem fogadta el, mert csak tanuvallással igazolta a félszázados gyakorlatot, a kővári és udvarhelyi pap és tanító javadalmát megtagadta, mert csak conventiót és nem donatiót mutattak elő, a dési és vízaknai papokét beszüntette, mert az ő donationálisok misealapítvány, már pedig ők nem szolgáltatnak misét, a széki papét kifogásolja, mert csak patens levele van, a szamosujvárnémetii papét visszaveti, mivel a várban német pópista katonaság van, a melynek nem kell református prédikátor, a debreczeni iskoláét elveti, mert Debreczen nem Erdélyben van, a református püspöknek, kinek donationális 1658-ban Gyulafehérvárt pusztult el, csak a református főurak reversalisa mellett igéri meg a 2000 kőso kiadását, hogy t. i. ha Bécsben el nem fogadtatnék, a kiadást visszatérítik stb. Hogy a mely egyházak idejében el nem jöttek igazolványaikkal, azoknak javadalmát egyszerre beszüntették, az természetes. Apornak ezen üzelve következtében a református egyház 12000 rhénes forintnyi, ma több mint 70,000 frtnyi évi jövedelemtől esett el egy csapásra.

A mint a református egyház ellen ezen merénylet el-

követetett, a fő consistorium haladéktalanul intézkedett, hogy az ügy a király elé Bécsbe felterjesztessék, hogy ezen sérelmükre, a diploma értelmében, orvoslást nyerjenek. Czegei Wass György volt a református egyház küldöttje, kit pár hónap mulva követett a katolikusok képviselője Mikes Mihály is, ki természetesen ellenkező irányu célzattal indult utnak, nem a reformátusok érdekeit előmozdítani, hanem ezen jó alkalmat felhasználva, torkát metszeni a hatalmas ellenfélnek.

Bécsben már ekkor a protestánsokra igen roszt napok jártak. A politikai szempontok által vezérelt, éppen azért a protestánsokat a római katolikusok orvtámadásai ellen védelmező gróf Kinsky végét járta. Kollonics volt teljesen a helyzet ura és így ott csak a pápistákra és az alkotmánytiprókra sütött a nap. Igyekeztek is az erdélyi pápás kiküldöttek teljesen Kollonics szelleméhez és törekvéseihez alkalmazkodni. Nemcsak a római katolikus vallás felszegelésére irányuló törekvéseikben ragadták meg a Kollonics támogató kezét, hanem rút hazaárulással segítettek neki az alkotmánytipró munkában is. E kemény állítást tökéletesen igazolja az a folyamodvány, melylyel 1698-ban a felség elé lépték.

Ime a protestánsok, kik sérelmeikre, melyek már óriás halmazzá nőttek, Béctől orvosságot vártak, igazság és jog helyett az ő elnyomatásukra a legravaszabul kieszelt és biztos sikerre vezető újabb sérelmes intézkedéseket kaptak. A «szent diploma» egyszerre elvesztette hatályát, el minden védő erejét a Mikes-féle pontok kiadása után. Míg a római katolikusok mindent megnyertek, a reformátusok még csak kihallgatáshoz sem jutottak a királynál, pedig Wass György sorra kilincselte a minisztereknél, felkereste egyházunk legnagyobb ellen-

ségeit, Hevenessi Gábor jezsuitát, sőt magát Kollonics kardinálist is. A szívélyes fogadtatásban nem volt hiány, de eredményt még sem érhetett el.*

Az erdélyi protestánsok sorsa valóban válságos forduló pontra jutott. Most már minden lehetőségre látszott a római katolikusok előtt és ők mindent is akartak.

Még mielőtt a Mikes-féle punctumok megszülettek volna, utasítás jött le Bécsből, hogy a kolozsvári unitáriusok főtemplomukat magok önkénytelten ajánlják fel a királynak, illetőleg a római katolikusoknak. Maga Kollonics kardinális is megkereste e tárgyban az unitáriusokat. Irt a papságnak, az egész statusnak és külön-külön az unitárius egyház két oszlopos férfiának Sárosi Jánosnak és Biró Sámuelnek, felajánlván nekik cserébe az óvári templomot. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a császárnak ugyan hatalmában volna más eszközökkel is óhaját a kérdéses templom átengedése iránt keresztül vinni, de kegyelmességét kívánja megmutatni azzal, hogy alkalmat nyújt az unitáriusoknak az ő felsége iránti hűség és ragaszkodás bebizonyítására.

Odáig jutottak tehát már Erdélyben az állapotok, hogy ha a római katolikusok a császár nevében azt kívánták volna, hogy a protestánsok öngyilkosok legyenek, ezt is meg kellett volna az alattvalói hűség bebizonyítása végett tenni. De azért az unitáriusok még sem adták templomukat. Sárosi és az unitárius papság, egy szerény, de önértékes levélben ezt tudtára is adták a primásnak. Igaz, hogy nem sokat, csak időhaladékot nyertek, mert hiszen

* A cameraticumok eltartásáról l. Bethlen M. i. m. 150. s. köv. Czegei Wass György naplója. Gf. Kemény J. Coll. Maior. VIII. nro 3. Az Erd. Muz. kéziratárában.

idővel kedvezőlenebb esélyek mellett még is csak elvesztették templomukat, sőt egyéb jogaikat és javaikat is. Ezt különben a római katolikusok előre megjövendölték volt nekik, de még ekkor nem hitték el, habár a bécsi viszonyokkal teljesen ismerős reformátusok és lutheránusok is biztatták őket, hogy a templomot átadva, egy előnyös és világos szerződésben biztosítsák cserében jogaikat.

Mikesnek Bécsbe érkezése után a római katolikusok értesülvén az ügyek vezetésében gróf Kinskynek halálával beállott fordulatról, Apor István és Baranyai László jezsuita azonnal előállottak a jezsuiták visszahozásának a tervével. Egy konventikulumban alaposan megtárgyalták e kérdést, de sokan a higgadtabbak ellene nyilatkoztak. Nem is késtek az indítványozók ezeknek szemökre hányni, hogy ők mindenöket, úgy Bécsben, mint Erdélyben, a jezsuitáknak köszönhetik. Aztán nem gondolva az ellenmondókkal, megírták szándékukat Kollonicsnak, kitől biztatva 1699 jan. 6. kelettel a «status Catholicus» nevében felterjesztették a jezsuiták behozatala iránti kérelmüket a császárnak, pártfogásért irtak a primásnak, Harrach, Stahrenberg, Bucelleni, Kaunitz, Waldstein minisztereknek, a bécsi jezsuitáknak: Sennyei László prae-postnak, Hevenessy Gábor rectornak, Menegati Ferencz és Miller Boldizsár császári gyóntatóknak stb. A római katolikus világi klérust és szerzeteseket is felbiztatták, hogy ugyan e tárgyban ők is külön folyamadjanak a császárhoz.

Elérkezett tehát az idő, melyben a római katolicizmust Erdélyben a protestantismus romjain újra fel lehet virágoztatni. Egy 1699-ből származó emlékiratban már azt fejtegetik, hogy mit és miképen lehetne a katolika

religio érdekében cselekedni, hogy az eretnekséget lassan és ne egyszerre rohamosan, ki lehessen irtani. A javaslat főpontjai a következők: egy nagy tekintélyű püspököt kell Erdélybe küldeni, ki a főkormányzéknek hivatalból tagja legyen; a dézmákat és kamarai javadalmakat el kell venni a protestáns egyházak és iskoláktól, mint a hogy a debreczenitől tényleg el is vétetett; a városokban a bíróság a tanácsnak legalább fele római katolikus legyen; a használaton kívül álló vagy elpusztult városi és falusi templomok felépíttetvén, a római katolikusoknak adassanak; a katolikus földesurak protestáns jobbágyaik gyermekeit a tanulástól eltilthassák és az iskolából visszakövetelhessék; a szászok között a róm. katolikusok házakat, birtokot vehessenek, és az ottani elhagyott templomokat maguknak felépíthessék; a felség engedélye nélkül senki templomot ne építhessen; régi róm. kath. egyházi szerek és papi öltönyök, bárkinél talátnának is, elvétethessenek; a czéhekbe a róm. katolikusok korlátlanul felvétessenek, és bármily nemzetiségűek legyenek is, honfiusítottassanak; a városok privilegiumai csak úgy erősítettessenek meg, ha a róm. katolikusoknak kedveznek, különben vétessenek el; a prot. papok tiltassanak el attól, hogy a császár tisztessége és a római katolikus vallás ellen prédikáljanak, a római katolikus árvák a protestáns iskolákból vétessenek ki; a városi adóba a római katolikusok ne fizessenek többet, mint a protestánsok; a római katolikusok csak római katolikus plébánusnak fizessenek dézmát; a kincstárból a prédikátoroknak semmit se adjanak; ha pedig semmi módon nem lehetne a dézmát egészen a plébánusoknak adni, kapják legalább a felét. És ezeknek a módoknak alkalmazása a lehető legkönnyebbnek látszik, csak ő felsége

akarja a római katolikusokat elnyomott helyzetükben megvigasztalni.*

Valóban a Mikes-féle punktumokkal olyan könnyen, olyan egyszerre, kiforgatta Kollonics sarkaiból a diplomát, hogy már a munka tovább folytatása igazán könnyűnek látszott. A protestánsok megkísérelték ugyan az ellentállást, de ez csak ideig-óráig használt. Ugyanis, a mint az öt pont a róm. katolikusokhoz leérkezett, ezek siettek közölni azokat az épen üléselő országgyűléssel, hogy kihirdetessenek. A rendek túlnyomó részben protestánsok lévén, kijelenték, hogy míg hozzájuk rendes úton le nem jő az az irat, addig hozzá sem szólanak. Hanem azért külön a három religió azonnal tanácskozni kezdett a teendők felől. Október 4-ikén tartott gyűlésükben elhatározták, hogy jogaiknak és a diplomának védelmére együttes erővel fognak síkra szállni. Hiszen nemcsak a vallásügyről, hanem Erdély alkotmánya újabkori alapkövéről, a diplomáról volt itten szó. És innen érthetni, hogy «még a pápisták közül is némely igaz hazafiai sajnálják vala a diplomának eversióját azok a punctumok által».

A három protestáns vallás férfiai elhatározták, hogy bár közvetlenül nem kapták is meg a gubernium útján az öt pontot, küldöttséget menesztenek Bécsbe a királyhoz, hogy a diploma sértetlen fentartását, a status quo ante-t kérjék. Továbbá látva, hogy a római katolikusok minő utakon, minő összetartással és szervezettel járnak el, ők is elhatározták, hogy vallásuk védelmére egy per-

* A r. katolikusok felsorolt iratait l. budapesti egyetemi ktr. i. h. 534., 535., 536., 538., 539., 540., 541., 543., 544., 550. számok alatt.

manens 16 tagu bizottságot szerveznek, mely a római katolikusok lépéseit figyelemmel kísérje és a szükséghez képest haladéktalanul intézkedjék. Elhatározták, hogy a három vallás külön-külön olyan pecsétet készítet, mint a római katolikusok, és ők is református, lutheránus, unitárius státussá alakulnak és ha kell, még a politikai életbe is be viszik vallásuk védelme végett, ezen egyházi szervezetüket. Elhatározták, hogy atyafiságosan felkérlik a római katolikusokat a diploma és a régi unió testvéries megtartására s ha ez nem használna, a három vallás érdekének védelmét az országos rendekre bízzák. Megállapították, hogy a védelem költségeit közösen és arányosan fogja a három vallás viselni.

Csakhogy a meglepetés és elkeseredés első pillanatában hozott határozat keresztülvitelénél hamarosan kitünt, hogy a protestánsok között teljességgel nincs meg az az egyetértés, a mely a siker biztosításához szükséges volna. Sőt áruló is akadt, ki titokban végzett védelmi előkészületeiket, határozataikat, a római katolikusokkal azonnal közölte. Kollonics már rég megvetette volt az alapját annak, hogy a három religió közé az egyenetlenség magvát bevigye. A szászokat különösen biztatgatta barátságáról és Bécsben megforduló követeknek nem egyszer mondta: «Különös szeretettel viseltetem a szászok iránt, mert németek» és biztosította őket: «mert németek vagytok, jötevőtök leszek». Most aztán a szászok, felülről kapott biztatásra, egyszerre hátat fordítottak a közös conferentia után a másik két vallásnak. «Amaz istentelen szebeni királybíró, — mond Cserey — Szász János, alattomban a pápisták mellé csapá magát és a pápisták hittel assecurálták őket, hogy azon öt punctum nem ferialná a lutheránusokat és a szász városokat, hanem csak a

magyarokat és a református unitária religiákat». Sőt az unitáriusok is, kiket a templom átadásának megtagadása miatt, látván a róm. katolikusok erejét, elfogott a félsz, hasonlóképen elmaradtak a védekezés közös munkájából. Egyedül a reformátusok nyakába szakadt a nehéz feladat.

Ide járult még az is, hogy a római katolikusok azonnal tájékozódva voltak a három vallás megállapodásáról, a reformátusok terveiről. Mikor a reformátusok követe, Wass György, újból Bécsbe indult, a római katolikusok már összeállították az öt pontra vonatkozó megjegyzéseiket, illetőleg a három vallás megállapodásait bíráló emlékiratukat, melynek első pontjában és aztán egész tartalmán keresztül az a vezérgondolat szerepel, hogy a protestánsok ellentállanak a császár akaratának és *ez nem egyéb, mint lázadás*. A nagy terjedelmű emlékiratot azonnal Bécsbe juttatták és a református követet a ministerek, jezsuiták és a bibornok ennek argumentumaival czáfolgatták, mikor vallása ügyében szót emelt.*

Bécsben már csak játszottak a reformátusokkal és a játékot odahaza az Apor vezetése alatt álló pápisták hasonlóképen folytatták. A reformátusok védekeztek volna, de hiába volt minden, mert már nem a jog, hanem az erő uralkodott és ez Bécsben Kollonicsnak, Erdélyben pedig az ő politikája kész eszközének, Rabutin generálisnak volt a kezében. Hogy a római császár célzatai sikert érjenek, a Caraffa által 1688-ban ajánlott «timor et amor» eszközei felváltva működtek rajta.

* Budapesti egyet. ktr. i. h. 545., 546., 547. sz. Cserey M. i. m. 291. l. Bethlen M. i. m. II. 259—60. l. Zieglaue: gf Harteneck 292. l.

Midőn 1699 végén a guberniumhoz is megérkeztek a Mikes-féle panktumok, a király a kísérő rendeletben erősen hangsúlyozta, hogy annak teljes és gyors végrehajtását kívánja és óhajtja, hogy a r. katolikusok semmi rövidséget ne szenvedjenek. Bízgatásképen kijelentette, hogy az engedelmes gubernium «minden időre» számíthat királyi kegyelmére. De a gubernium elhatározta, hogy a végrehajtást lehetőleg megakadályozza és az e tárgyban Bécsbe indított követséget hozza fel okul, kijelenté, hogy annak visszatértét mindenesetre be kell várni, mert hátha a jobban értesített császár mást fog határozni. A róm. kath. státus azonban nem nyugodott. Már 1700 január 26-án, — majd választ nem nyervén, márcz. 4-én újból zörgetett a guberniumnál az 5. pont kihirdetése és foganatba vétele czéljából.

Midőn Wass György minden eredmény nélkül tért haza 1700 júniusában, a reformátusok elhatározták, hogy a végsőkig ki fognak tartani a diplomában biztosított jogaik védelmére. A róm. katolikusok pedig, hogy annál könnyebben célt érjenek, ijesztgetésre fogták a dolgot. 1700 július 31-én katonai erővel elfoglalták a reformátusoknak gyulafehérvári kisebb vagy régibb kollégiumát, mely a Báthori templom szomszédságában esett. A reformátusok azonnal felzudáltak, a róm. kath. státust ezen erőszakos, jogtalan lépésért megtámadták és oltalomért s magyarázatért Rabutin generálishoz fordultak. A róm. kath. státus a megkeresésre egy oly dölyfös választ adott, hogy lehetetlen volt nem látni, hogy hátuk megett teljes biztosítékot nyújtó fedezetet éreznek és azért keménykednek. Kijelenték, hogy a róm. kath. státus nem foglalta el a reformátusok kollégiumát, hanem igenis célja annak, mint az ő saját tulajdonának, a felépítése. Ezen

jezsuita válasz magyarázata az, hogy a kollégium elfoglalásában Apor István és gr. Seeau kincstári igazgató voltak a főszereplők, kik azt mondták, hogy nekik szándékuk nem volt az elfoglalás, hanem mert a királytól felkérték maguknak ezt a kollegiumot és mert bíztak benne, hogy meg is kapják, az átalakítás és építés munkájához az előkészületeket kívánták csak megtenni, de mert a kollégiumi ifjuság zenebonát támasztott, azért küldött a parancsnok katonaságot a közcsend megóvása végett a kollégiumba.

A reformátusok ezen újabb sérelem orvoslása végett megint követséget indítottak Bécsbe, a mi nem kis mértékben feszélyezte a generálist, ki a reformátusok előtt mindenképen igyekezett tisztázni magát ebben a kérdésben, melybe Apor lovagolta bele, «melyért kicsinyben, hogy Apor Istvánt meg nem fogatá generál Robutin, — mondja Cserey — mert ő nem parancsolta volt a militiának, hogy olyan dologban elegyítsék magokat, nem is kívánja vala bizony Rabutin a pápistákat manutenerálni, ha az udvartól kemény parancsolatok ne jöjjenek reája, mert látja vala, hogy minden intentiójuk csak a közönséges csendességnek felháborítására való.» De a bécsi ministereknél sem szült jó vért az ily erőszakoskodás, mely könnyen a végletekre ragadhatta volna az elkeseredett reformátusokat. Azért Wass Györgynek most szívesebben adtak kihallgatást, sőt a király elé is eljuttatták, hol legutóbb az eltartott kamerátikumok ügyében szót ejthetett és e tekintetben kedvező ígéretekkel térhetett haza. De a jezsuita furfang gondoskodott arról, hogy a reformátusoknak ne legyen öröme ezen siker felett. Wass György azzal a benyomással jött alá Bécsből, hogy jó lesz a kollégium kérdésében szép szerével engedni és

nem várni, míg az udvar bele szól, mert úgy is csak átengedés lesz a vége. Hírül hozta, hogy Bécsben a Mikes-féle pontok végrehajtását követelik és nem lehet másképen remény azok elodázására, mintha egyben-másban engedékenységet tanúsítanak.*

Valóban Kollonics nem akart tágítani az öt pont végrehajtásától. 1701 ápril 6-án egy rendelet jött Bécsből, mely még keményebben szólt, mint az eddigiek. Elrendeli, hogy a vallásügyben kiadott felség-rendeletek szigoruan végrehajttassanak, hogy a róm. kath. püspök számára illendő lakás és ellátás készíttessék, hogy a három nemzet egyik pecsétje Henter Ferencz ítélő mester kezeihez adattassék, hogy a guberniumban megüresedett két helyre a Mikes-féle pontokban szabott módon a jelölés tétessék meg s hogy az igazság mindenkinek gyorsan kiszolgáltattassék. Majd ápril 20-áról jött a másik rendelet, hogy az erdélyi kamara a róm. kath. püspök lakóhelyéről és ellátásáról gondoskodjék és az ország egyik pecsétjét a gubernium Henternek adja át.

A róm. kath. püspök behozatalának a szándéka arról győzte meg a reformátusokat, hogy most már alig lehet reménnük többé a diploma érvényben tartásának a kieszközlésére. Azért mégis újból folyamodtak 1701 július 8-án, de újból sikertelenül. A gubernium, mely a diploma és a protestánsok jogainak a védelme mellett kitartott, 1702 febr. 13-áról egy terjedelmes királyi leiratot kapott, melyben makacssággal vádoltatik a miatt, hogy a Mikes-féle pontokat végre nem hajtotta. Még egyszer megparan-

* A gyulafehérvári kisebb kollégium elfoglalására vonatkozólag l. Wass György naplója 331. l. Cserey M. i. m. 285. l. Erd. egyh. ker. ltr. 1702—2., 3., 6., szám. Budapesti egyet. ktr. i. h. 515., 560. szám.

csoltatik tehát, hogy a felség rendeleteit hajtsa végre és a mint azok leérkeznek, a guberniumban mindig azonnal nyíltan olvastassa fel és ne tartogassa titokban. Utasítatik, hogy a szabályszerű kijelöléseket az ürességben levő állásokra azonnal küldje fel.

Most már alig lehetett kitérni az öt pont végrehajtása elől, de legalább enyhíteni kívánták annak szigorát, a mit a róm. katolikusokkal való megegyezéstől vártak. Hogy a reformátusok ezek hajlandóságát megnyerjék, a kisebb kollégiumot végre mégis átengedték nekik. 1702 ápril 8-án kijelentették Seeauhoz intézett iratukban, hogy ha a róm. kath. atyafiak az ott felsorolt feltételeket elfogadják, átadják nekik a kollégiumot, de ha nem volnának is készek a feltételek elfogadására, még úgy is átadják a felség szabad rendelkezésére. Seeau örömmel fogadta az ajánlatot, melynek megtételét különben a maga részéről azzal mozdította elő, hogy megmutatta a reformátusoknak a császárnak 1702 márcz. 1-én kelt s Dietzent sókamarafőnökhöz intézett rendeletét, melyben ez a kétségtelen hitelességű oklevelen alapuló kamaratikumok kifizetésére utasítatik, — továbbá megígérte, hogy a kollégium kertje helyett másik kertet fog kieszközölni.

Majd az öt pontra került a sor, hogy ennek végrehajtása tekintetében is egyességre jussanak. A róm. katolikusok, kik nem győzték az öt pont életbeléptetését várni, 1702 május 20-án megkeresték az országgyűlést egy irattal, melyben az öt pont haladéktalan életbeléptetésén kívül óhajtották, hogy a jelölések ejtessenek meg s hogy itt, valamint a főkormányzéki felterjesztések megszerkesztésénél mindig legyenek róm. katolikusok jelen s az utóbbiakat ők is írják alá; kívánták a Jézus-kuti templom felépítését és átengedését Marosvásárhelyt, végül

a mellékelt jegyzékbe foglalt törvényeknek az Approbáták és Compilatókból való törlését. A töröltetni kívánt helyek: AC. I: 1: 1. «hol az iratik in locis iuxta constitutiones regni solitis legyen szabados exertitiuma a kath. religionak»; AC. I: 1: 5. egészen: «hogy mindenik religion levő ember is tarthat házánál papot» stb.; AC. I: 1: 6. az óvári és farkas-utczai templomnak a reformátusok részére való átengedéséről szóló helyet; AC. I. 1 : 9. hogy nekik püspökjük nem, hanem csak vikáriusok lehet; AC. I: 1: 10. részben töröltessék; AC. I: 1: 11. egészen törlendő; AC. I: 2: 1. szintén; AC. I: 5: 1. §. 1. a mi a papok dézsmájáról szól, változtatandó.

Az országgyűlés a róm. katolikusok kérésére azzal válaszolt, hogy a három religióval való egyezkedésre útasította őket. A juniusi gyulafehérvári országgyűlés folyamán a reformátusok és az unitáriusok a Mikes-féle pontok, valamint a róm. katolikusok újabb három kívánsága tekintetében kifejtették álláspontjukat és a ref. egyház három legkiválóbb tagja (Bánffy Gy. Bethlen M. Keresztesi) aláírásával átjuttatták azt a róm. katolikusokhoz, kijelentvén, hogy ily értelmezés mellett hajlandók kívánságaik teljesítésébe bele menni. Ezen declarációban a Mikes-féle első pontot elfogadják a magánosok, de nem a királyok, fejedelmek által rendelt s törvény által megerősített dézmákra nézve. Elfogadják a hármaskövés mikéntjéről szóló második pontot is abban a hiszemben, hogy ez a diploma 4. és 5. s az Alvinczy-féle pótdiploma 6. pontját s a felség 1697 április 10—18-iki resolútióját nem érinti. A harmadik pont tekintetében kijelentik, hogy városi, községi hivatalokból a római katolikusok ki nem zárhatók, oda bejuthatnak, ha megválasztják őket. Kolozsvár képez csak kivételt, hol a fenn-

álló szerződés megváltoztatása a város polgáraitól függ. A negyedik pontban említett «eltöröltetik» kifejezést úgy értelmezik, mint a mely a két első diploma utáni időkre nem vonatkozik. A pecsétet illető ötödik pontot is elfogadják úgy, hogy illő rendben legyen az azzal való élés. Az aláírások tekintetében, mely új kívánság, a felség döntését kell várni. A Jézus-kuti kápolna sorsa a törvényes vizsgálattól függ s annak értelmében fognak eljárni; a templomok tekintetében elsőben is azt óhajtják, hogy a tőlök erőszakkal elvett borbándi templom visszaadás-sék. Az Approbáták kiigazítására nézve nem nyilatkoztak.

Ezen declaratiójokat a róm. kath. atyafiaknak átküldvén, azok jul. 5-én oly választ adtak, melylyel a békés kiegyenlítés utja el lett vágva. Kijelentették, hogy a Mikes-féle pontokhoz ragaszkodnak, mert a mi az első, — az alapidplomákat illeti, *a felség a tolakodó r. katolikus atyafiakkal szemben akkor bizonyos okokra nézve csak színlelt s őket ideiglenesen eltűrte.* Most már azokat megsemmisítheti és megszüntetheti, a minthogy azok megsemmisítetteknek is tekintendők. A reformátusok ezen hetyke válaszra, mely a király hitszegésével dicsekedett, az alkudozást beszüntették és ezen iratot, megkötvén gyorsan Seeauval a kollégium átadása iránti egyességet, Bécsbe küldötték a felség minisztereiknek, magához a királyhoz pedig egy terjedelmes folyamodványt intéztek, melyben előadják, hogy mint villámcsapás hatott rájuk a róm. katolikusoknak a felség nézeteiről és a diplomáról, ennek vallásügyi részletével szemben elfoglalt álláspontjáról hirdetett értesítése. Lehetetlennek tartják, hogy a királyi szóval megerősített és örök időkre szólólag kötött diplomáról a felség úgy értsen, mint a hogy ezt Erdélyben állítják. Ők bíznak az uralkodó ígéreteinek,

aláírásának erejében s kérik, hogy őket vigasztalja meg. Egyben felterjesztik összes sérelmeiket s kérik azok orvoslását.

A válasz egy, az 1702 febr. 13-ához hasonló, keményhangu leirat volt, melyben azonban a Mikes-féle pontokról említés nem tétetik. Azt kívánja a felség, hogy a jelöléseket «az Alvinczy-féle resolutio értelmében» 15 nap alatt küldjék fel, — hogy az udvartól leérkező rendeleteket el ne titkolják. Elrendeli, hogy a jelöléseket egy róm. kath. tanácsos írja alá, valamint a számadásokat is; de viszont a vallások közötti kölcsönös gyanúsítás elkerülése végett, a többi három vallásnak is ugyanezen jogot adja. — Ezen rendelettel már teljesen ki volt szolgáltatva az alkotmány a felekezeteknek, a felekezeti viszszavonásoknak.

Azonban a főkormányzék, mely egy ideig csak eltűrte, hogy az udvari kancellária, utasítása ellen is, szabálytalanul jár el, most merészen irt vissza és kérte, hogy a királyi rendeletek le- és a guberniális feliratok felterjesztésénél a törvényes út megtartassák. Ezen merészsége egy bécsi deputatiót hozott a nyakára. Csakhogy ez mostan szemeivel meggyőződván azokról a felfordult állapotokról, melyeket Aporék s a jezsuiták garázdálkodása okozott és megértvén a gubernium mentségét, alkalmat nyújtott a guberniumnak, hogy az udvari kancelláriával maga igazítsa el a dolgát.

De Kollonics nem nyugodhatott. Újból leküldte a Mikes-féle pontokat. Csakhogy már ekkor oly izgatottság uralkodott az országban, hogy maga Rabutin tanácsolta a főkormányzéknek, hogy az országgyűlést bontsák fel és bocsássák szét, mielőtt e pontokat át kellene küldenie. Az őszi szebeni gyűlésből aztán, miután ehez az udvar

engedélyét megnyerték, egy küldöttséget menesztettek Bécsbe, mely valamint a politikai ügyekben, úgy a vallás kérdésében is felfejtje az erdélyi helyzetet és reá mutatott arra a vészteljes állapotra, melyet a diplomának be nem tartása okozott.

A helyzetet természetesen orvosolni kellett volna, a mire a bécsi kormány kevés hajlandóságot mutatott. Hiszen alig kapták meg a róm. katolikusok a gyulafehérvári kollégiumot: Kollonics ide és Monostorra is jezsuitákat küldött be. 1703-ban a róm. kath. püspök ismét körutat tett Erdélyben, sőt letelepedni szándékozott. Mindez a diploma ellenére, annak világos megsértésével.

Igaz, hogy sokat tett a viszonzok idáig fejlődésére gr. Bánffy György kormányzó azon igyekezete is, hogy a bécsi kormány kegyét el ne veszítse, sőt öregbítse. Bethlen Miklós egyenesen őt okolja a jezsuiták bejöveteleért. De ebben bizonyára a Kollonics keze volt a legmunkásabb, oly annyira, hogy Erdély ellenére egymaga is be tudta volna azokat oda juttatni. A róm. katolikusoknak minden feltett szándékuk sikerült az ő támogatásával és viszont a reformátusok, kiknek kamarai javadalmait a király kifizetni rendelte két ízben is, a kiknek javára a gyulafehérvári kollégium átengedett kertje helyett más kert kiadását rendelte, még ahoz sem juthattak hozzá, a mit a király nekik adni akart. Hogy tarthatták volna tehát meg a diplomában adott jogokat, a melyeknek a róm. katolikusok érdekében való megszorítását maga a felség is óhajtotta.*

* A Mikes-féle pontok életbeléptetése körül folyó tárgyalásokról I. Zsilinszky i. m. IV. 106. I. Bod P. Hist. Eccl. II.

De végre betelt a mérték. Már 1703-ban több kisebb-nagyobb lázongó csoportok alakultak Erdélyben is, melyek a német csapatokat megverték. Mikor pedig II. Rákóczy Ferencz kibontá a szabadság lobogóját, a szabadság tüze Erdélyre is átterjedt és egyszerre lángba borította azt. Azok a hazafiak, kik az erdélyi állapotok megrontásán, a vallásviszály felébresztésén legnagyobb buzgalommal fáradoztak azelőtt, most már oda állottak a lelkiismeret szabadságának zászlaja alá. Mikes Mihály, a híres «punctumok» kieszközlője, br. Szász Mihály a borbándi templomfoglaló, az első Rákóczy párthívei között. De ottan volt majdnem az egész ország, mely 1704 június 6-án fejedelemmé is megválasztotta Rákóczyt.

A protestánsok a most kitörő háboruban rengeteg-sokat szenvedtek, kész lázadóknak tekintette őket az országban levő német generális és a szerint bánt velök, ha nem volt is reá ok. Bethlen Miklós, ki «Isten után védelmezte a reformáta religiót», a királynak hűséges alattvalója, a béke helyreállítása céljából készített «projectuma», a «Noé galambja», miatt fogságra vettetett. Rabutin seregei a nagyenyedi kollégiumot és a várost 1704 virágvasárnapján teljesen feldúlták. És ezeken kívül rengeteg sok pusztulást kellett egyházunknak végig szenvednie a béke helyreálltáig.

II. Rákóczy Ferencz, ki csak azért fogadta el a neki felajánlott erdélyi fejedelemséget, hogy valamiképen — mint híre járt — a lutheránus Tökölyt ne válaszzák meg, a róm. kath. vallás érdekeit féltette és leginkább

208—11. I. Bethlen M. i. m. II. 259., 133., 187., 193. I. Cserey M. i. m. 254—55. I. Erd. egyh. ker. ltr. 1702—2., 3., 6., 7., 9., 1703—2., 3., 7. szám. Historia Diplomatica 1710. II. rész 33—7. I.

azokat igyekezett előmozdítani. De erre Erdélyben nem sok alkalma nyílott, minthogy úgy is csak rövid ideig tartózkodott itten. Mielőtt a fejedelemséget elfoglalhatta volna, József király 1705 május 10. kelt leiratában tudatván az erdélyi rendekkel trónralépését, egyuttal biztosította a három nemzet és a négy bevett vallásnak a diplomákban foglalt jogait. II. Rákóczy Ferencz, őseihez hasonló módon kiállított hitlevélben és esküvel, cselekedte ugyan ezt, 1707 ápril 5-én történt ünnepélyes fejedelemmé iktatásakor. De sem egyik, sem a másik nem volt teljesen őszinte. A csonka gubernium tagjai a Bécsből jövő s a protestánsok ellen irányuló rendeleteket híven teljesítették, viszont Rákóczynak egyik legfőbb gondja az volt, hogy a róm. kath. püspököt reá erőszakolja az erdélyiekre. Valóban a vallási viszonyokat ezen nyolcz évi háboru idejében nem a király, nem is a fejedelem, hanem a háboru szabályozta. A fegyverek zaja között nem volt alkalom, nem volt idő, de nem volt sok bátorság sem ahhoz, hogy az eddigi viszályok folytatassanak.*

A háborunak a szatmári béke vetett véget, melyben a vallás dolgában az országos törvényeknek megtartása ígértetik «mind Magyarországbán, mind Erdélyben, ahhoz tartozandó beneficiumokkal együtt». De a béke az erdélyi reformátusokra nézve nem jelentette a vallásos viszályok, az elnyomatások megszűnését, sőt épen ellenkezőleg: azoknak egy újabb korszakát nyitja meg.

* Histoire des révolutions etc. V. 176. I. II. Rákóczy Ferencz önéletrajza 156., 158. I. Zsilinszky i. m. IV. 144. I.

13/a. Az elnyomatás kora.

III. Károly.

A szatmári békekötés megígérte volt, hogy úgy Magyarországon, mint Erdélyben a vallásügy az ország törvényei alapjára fog visszahelyeztetni. Azonban már annyi törvényes biztosítékot játszott ki és tett semmivé a Habsburgok rekatholizáló s absolut uralomra törekvő politikája, hogy ez a békeokmánybeli biztosíték nem keltett valami vérmes reményeket. Szorongó szívvel néztek az erdélyi reformátusok is az új király vallásügyi politikája elé és hogy magukat biztosítsák, mihelyest megérkezett Spanyolországból, követséget küldöttek hozzá sérelmeiket feltárni és atyai kegyelmét kikérni.

III. Károly első uralkodói ténylei bizalmat ébresztettek, mert nem csak hogy biztosító nyilatkozatot adott ki az erdélyi vallásügy sértetlen megtartása felől, hanem egyuttal nemsokára intézkedett az országgyűlés összehívásáról s a hivatalokra szokásos, a négy bevett vallás egyenjogúságára tekintettel megejtendő, jelölések fogantatását elrendelte. A megejtett jelölések felterjesztésén, csakugyan tekintettel volt a kinevezéseknél mindenik vallásra. Azonban már itten kitűnt az, hogy a romanizáló politika él és működik, a mennyiben gubernátorrá nem a legtöbb (141) szavazatot nyert és a rendek által is óhajtott báró Wesselényi Istvánt, sőt nem is a református és a római katolikus vallásból felterjesztett hat

jelölt egyikét, hanem a tanácsuraságra is, a római katolikus részről, csak 6-ik helyen jelölt, de vallásos buzgóságban legelől járó, gróf Kornis Zsigmondot nevezte ki. Ő volt az első római katolikus gubernátor, kit szintén római katolikusok követtek több mint egy századon keresztül.*

A reformátusokat ez a kinevezés nagyon keservesen érintette, mert nem bizhattak abban az indokolásban, hogy a mult gubernátor református levén, azt római katolikusnak kell követni, hogy majd ismét református következzen. Hiszen ott volt előttük a római katolikus atyafiak erőszakos eljárásának és fondorkodásának száz és száz példája. A szintén kegyesnek ígérkező József király idejében vették el a borbándi templom után a parochiális házat és jövedelmeket. Az udvari kancelláriánál kiturták a reformátusok jelöltjét. Kolozsvár rekatholizálására 1709-ben egy nagyszabású tervet dolgoztak ki. Az 1712. évi országgyűlés alatt az AC. és CC.-ban foglalt törvények megváltoztatására lépéseket tettek és ezek nem sikerülvén, fenyegetőzőleg tiltakoztak. Szebenben a jezsuiták megfészkeltek magukat és a városi hatósággal szemben erőszakoskodtak. A főbb hivatalok annyira a pápisták kezében voltak, hogy 24 római katolikus főhivatalnokkal szemben csak 14 református volt, holott a római katolikusok alig tették ki az ország $\frac{1}{10}$ részét és a mánásokból elenyésző csekély számú volt római katolikus. A rekatholizáció előmozdítása végett a szerzetesek szinte elárasztották egész Erdélyt és főképen az erősebb protestáns központokban, a városokban telepedtek le, hol

* Bod P. Hist. Eccl. III. 212 l. Egyh. ker. levétár 1712—27. A br. Wesselényi család levéltára XXVIII. fasc.

egy-egy templomot és házakat, melyeket a fiscus birt, azonnal használatukba vettek. Így telepedtek le a jezsuiták Kolozsvárt, Gyulafehérvárt, Szebenben, Brassón, Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen. A ferenczrendiek Kolozsvárt, Tordán, Nagy-Enyeden, Gyulafehérvárt, Szászvároson, Hunyadon, Déván, Szászsebesen, Szebenben, Fogarason, Brassón, Székelyudvarhelyt, Medgyesen, Segesvárt, Marosvásárhelyt, Désen, Széken és más kisebb helyeken alapítottak rendházakat. Piaristák szálltak meg Medgyesen és Beszterczén, Paulinusok Tövisen és Ilyefalván.*

A mindjobban erősödő és fegyverkező római katholicizmussal szemben a református egyház is igyekezett erőit összeszedni. A főconsistoriumban látta az egyház legfőbb támaszát és épen ezért ezt igyekezett mindenekelőtt jó rendbe állítani, a mi az 1709 óta elhalt személyek kipótlása, az egyháziaknak a főconsistoriumban illendő befolyás biztosítása, a főconsistorium hatáskörének körülírása, a substitutus kurátoroknak adandó részletes utasítás megállapítása, állandó székhely s hivatali személyzet beállítása által történt. A főconsistorium ezen szervezése 1713-ban, a generális zsinat kívánságára hajtott végre.

A legelső teendője az volt az új s most már állandó főconsistoriumnak, hogy felvegye az eddig kevés sikerrel járt munkát: a szűkülő egyházak részére szükséges kamerátikumok folyosításának kieszközlését, illetőleg végleges rendezését. Ugyanis gróf Bethlen Miklós 1702. évi közbejárása folytán, az adományokmányok végleges elbírálásáig, folyosítottak ugyan a kamerátikumok, de a háború folyamán újból megakadt a folyosítás és a kincstár

* Hevenesi gyűjt. XVI. 185—7. I. Ker. Magvető X. 392. I. Wesselényi ltr. XXVIII. fasc. Bod P. i. m. III. 214. I.

nem volt hajlandó a békesség létrejötte után, a revisió megejtése előtt, újból megindítani a fizetéseket. Az új király kormánya azt kívánta, hogy az adományokmányok átvizsgálás — és közülök az elfogadhatók megerősítés végett Bécsbe küldessenek. Ez már 1712-ben megtörtént, midőn gróf Bethlen László azokat felvitte és a szükséges eljárást Tarczali Zsigmond generális ágensre bizta. A főconsistorium majd minden évben küldött követeket a megerősítés sürgetése végett és végre 1715 ben a kétségtelen okmányok csakugyan megerősítettek és a kamerátikum folyosítása 1717 közepétől meg is kezdődött. Igen sovány megváltása volt ez a természetbeli járandóságoknak, de még nagyobb baj volt az, hogy az egyházak, lelkészek és tanítók egy része, jogczimök a kamerátikum élvezetére nem fogadtatván el, elestek ezen jövedelemtől. A gróf Bethlen Miklós és Seeau között 1701—2-ben megállapított kulcs szerint eső 6689 rhénes forint helyett csupán 4051 50 magyar forintra szállott alá a kamerátikum. A függőben tartott javadalmak okmányai Bécsben tartattak és innen idővel nagy bajjal lehetett az irományoknak egy kis részét visszaszerezni.*

Majd 1715 után az egyházi és iskolai vagyon tisztázásához kezdett a főconsistorium, mely munkálat 1717-ben befejeztetvén, a közegyházi és iskolai javak elkülönítettek. Erre aztán az elhelyezett tőkék felőli számvétel következett, midőn az összes adósokkal számot vetettek a főconsistorium kiküldöttei. Végre rendezték a professo-

* Egyh. ker. ltr. 1721—23. Midőn 1699-ben először történt a természeti járandóságoknak pénzben való kiutalása, egy kősonak az ára 15 dénárban állapított meg. 1717-ben azonban a váltásár 10 dénárra szállott alá. A mint a sónál, ugy szállott alább a többi terményeknél is a váltásár.

roknak 1705 óta rendetlenül folyó fizetése ügyét és e kérdést is teljesen tisztába hozták.

Azonban ezeken kívül gondot fordított a főconsistorium az egyház lelki ügyeire is. A generális zsinatot felhívta, hogy a lelkészek kibocsátásánál, felavatásánál kellő szigorral és körültekintéssel járjon el, hogy méltatlanok ne bocsáttassanak a lelkészi pályára, hogy az igehirdetés, főleg a kátémagyarázat gyakorlására ügyeljen fel, hogy a lelkipásztorok hivatalos kötelességeik teljesítésében szentül és feddhetlenül járjanak el, hogy a panaszokat szorgalmasan szedjék össze az esperesek és juttassák el a főconsistoriumhoz.

Nagy szükség is volt az erőknek összpontosítására és teljes kifejtésére. A római katolikus tábor teljes erővel vonult fel a protestánsok ellen. Már 1713-ban az unitáriusok kizárattak a főkormányzók közül, hol a lutheránusok is, mint szászok, alig voltak képviselve. És most a reformátusokon volt a sor. Hogy annál könnyebben menjen kiszorításuk, 1713 február 18-án erdélyi római katolikus püspökké kineveztetett csikkarczfalvi báró Mártonfy György. Majd az 1715 december 11-én kelt királyi rendelettel újból alapított, Gyulafehérvár székhelyű, az erdélyi római katolikus püspökség, neki adattatván a gyulafehérvári fiskális urodalom is. Hogy pedig a püspöknek állandó lakása és székesegyháza legyen, már 1714-ben megkezdődött a reformátusoknak a gyulafehérvári várból való kizavarása.*

Báró Szentkereszti András, udvari kancelláriai tanácsos, pár hóval Mártonfy kinevezése után, értesíté (május 10.)

* Egyh. ker. ltr. 1715—5., 1711—54, 1712—40. Ker. Magvető X. 399. l. Veszely K. i. m. I. 366. l. Szilágyi Ferencz: Rajzok

Bécsből báró Weselényi István főgondnokot, hogy oda-fenn Gyulaféhevár erősítésének tervével foglalkoznak és ennek következtében templomukat, kollégiumukat, püspöki, papi s kántori lakásainkat elveszthetjük. A főconsistoriumnak nem állott módjában ezen szokatlanul hangzó terv megakadályozása s így nem is tett semmit. Csak akkor kezdett kapkodni, midőn Steinville generális 1714 elején két lelkészi lakot elfoglaltatott. A generális panaszaira azzal válaszolt, hogy azok a házak úgy is fiskális tulajdonok és kár lenne ilyen csekélység miatt lármát csapni és a királynál alkalmatlankodni. Különbösen biztosítja a főconsistoriumot, hogy nem vallásos üldözésből, hanem tisztán erősítési czélokért történt a foglalás. Kárpótlásul csupán annyit ígért, hogy a külvárosban a papi lak számára alkalmas telket fog kieszközölni. A református egyház azonban ezzel nem volt megelegedve, hanem oltalomért és elégtételért a királyhoz folyamodott, fel-émlítve azon másik sérelmét is, mely tordai kisebb templomának a sókamara ispán által történt önkényes elfoglalásával érte.

Hogy a folyamodás hiába való volt, azt könnyen gondolhatni. Választ sem kaptak a kérvényre. Azaz mégis kaptak, de a mely szinte halálra rémítette az egyházat.

A római katolikus püspökségnek alapításával szinte egyidőben érkezett le a királynak a református státushoz intézett ama felhívása, hogy a gyulaféhevári székesegyházat, a kollégiumot, püspöki és professori lakásokat adják át a generálisnak. Steinville különben már előkészítette a király ezen kívánságára a főconsistoriumot,

stb. Budapest 1874. 11. I. Az utóbbi helyen az újból alapított r. kath. püspökség birtokai is fel vannak sorolva.

jeleznén, hogy a várban ő felsége nem hajlandó magyarokat tűrni. Egyszersmind hogy meglágyítsa őket, mindenféle szép ígéretekkel állott elő, melyekben épen nem volt szűkmarkú.

Az egyházi főhatóság már 1715-ben komoly megfontolás alá vette, hogy fejérvári kollégiumát hova helyezze el és már ekkor felmerült a terv, hogy Marosvásárhelyre költöztessék át. Azonban részint ezen városnak vonakodása, részint pedig az a gondolat, hogy a meddig csak lehetséges, tartsanak ki igazaik mellett: az átengedést és kiköltözést hátráltatta. De nem lehetett sokáig védekezniük. 1716 márczius 30-án Steinville generális a kolozsvári unitáriusok fő- és kis templomát, parochiáját, iskoláját és nyomdáját katonai erővel elfoglalta és a protestáló papot «megrivogatván, kitaszigálta nyakra-főre a palotából». Ez a példa mutatta, hogy nem lesz tanácsos ellentállni, mert a jogi érveknél erősebb a német fegyver. Különbön is nyilvánvaló volt, hogy nem az erősítés a fődolog, hanem hogy a püspöknek palota és katedrális, a jezsuitáknak meg tágasabb kollégium kell. Mártonfy püspök pedig már Erdélyben volt és Steinville, meg gróf Kornis gubernátor assistálása mellett, birtokba vette a püspökségnek adott gyulafehérvári uradalmat és betiltotta a református lelkészekről eddig onnan élvezett dézma negyedeit.

Nem lehetett tehát tovább ellentállásra sem gondolni. Azért a kényszer nyomása alatt a templomot «önként» átadták ő felségének, mivel — úgy mondnak — «tetszett felséged királyi biztosának bennünket bőségesen meggyőzni, hogy többrendbeli katonai szempontból ez átadás elkerülhetetlen». Azon reményben, hogy a király engedékenységekét méltányolni fogja, kéri, hogy kollégium-

muknak és a templom s toronnyal összefüggő ingóságainak a generális által megígért váltásárárt számukra folyósítsa. A Steinville generális által tett ígélet 15000 (?) forintról és alkalmas templom helyről szólott, azonban sokszori sürgetés és folyamodásra sem kaptak egy krajczárt sem, sőt midőn templomot kezdtek építeni, ettől jó egyideig eltiltottak és kollégiumuknak is csak nagynehezen tudtak állandó helyet találni.

A kollégium 1716 február 26-án költözött ki «zászlókkal, dobokkal; a zászlókat megfordítván a lobogójokkal alá, a dobok pedig fekete posztóval voltak bevonva». Előbb Krakkóban vonta meg magát az ifjúság, majd egy részük Szászvárosra ment, de az egész, Steinville s a szászság ellenzése miatt, ide nem költözhetett. Végre december 2-án Marosvásárhely nyújtott szállást a lakóhelyéről kiköltözött kollégiumnak.*

A római katolikusoknak volt tehát már püspöki, püspöki uradalmuk, két nagy templomuk, voltak uradalmak, dézmáik, szerzeteseik. Nem kívántak már a református testvérektől egyebet, mint hogy az Approbáták és Compiláták kijavíttassanak. Szép szóval kéri, hogy egyezzenek ebbe bele. «Minemű dicséretes dolog legyen az, midőn az szép egyességgel és szeretettel össze vannak kötve az nemes státusok tagjai egymáshoz», — szavalják

* A gyulafehérvári templom s kollégium stb. elfoglalásáról l. Wesselényi ltr. XVIII. fasc. Egyh. ker. ltr. 1714—6., 9. 1715—9., 1716—4. Szathmáry K. i. m. 162. l. Bod Polykarpus 159. l. Koncz József: A marosvásárhelyi kollegium tört. 162. l. NB. Az egykoru okmányokban nincs nyoma, hogy Steinville 15000 fírtot ígért volna a ref. státusnak, hanem csak arról van szó, hogy ő a reformátusok követeléseit mintegy 2010 fírtá becsülte. Egyh. ker. ltr. 1718—8.

az 1717. januáriusi országgyűlésen gróf Mikes Mihály és báró Haller György, csak hogy a törvények változtatására reábirják a reformátusokat. De ezek ismerték már e hangot és tudták, hogy az alatt egy merénylet lappang, mely nem a római katolikusokat sértő czikkek kitörlésére, hanem a protestánsok szabadságának a megszorítására tör. Épen azért nem engedtek egy hajszálat sem. Hiszen azok a törvények ott úgy sem bántottak már senkit. Tényleg mindent birtak már, mi azokban tilalmaztatott és a király egész hatalma ott állott oldalukon ezen tényleges birtok megvédésére. Ellenben mikor a reformátusok kérték jogaiknak tiszteletben tartását, sérelmeiknek orvoslását, a római katolikus státus csak lenéző dölyffel és pöffeszkedő gúnynyal felelt nekik.

Az országgyűlések alkalmával, 1717-ben, 1720-ban, 1722-ben, mindig átküldték a reformátusok sérelmeiket a római katolikus státusnak, de nem kaptak semmi orvoslást, hanem e helyett a sérelmek halmaza nőtt. 1721-ben hasonló eredménytelenséggel fordultak ő felségéhez; pedig okuk bőven volt panaszra. A gyulafehérvári templom helyett nem engedtek másikat építeni, a kollégium, harangok, óra stb. váltságába ígért 15,000 friból egy krajczárt sem kaptak, a marosszentgyörgyi, medgyesfalvi, miklósvári, borbándi, tordai, csicsókereszturi, kolozsmonostori, szamosfalvi, káli templomokat elfoglalták, Dobófalván, Feltorján, Köpeczen az egyház ingóit, illetőleg ingatlanait a római katolikus papok s földesurak foglalgatták; a dézmát, quártát eltartották a református lelkészektől a római katolikus patronusok; a köpeczi, a dobófalvi, marosszentgyörgyi, mikefalvi lelkészeket háborgatták, meg is vertek belőlük; a református istentiszteletet sok helyen megzavarták; Sárpataki Mártonnak a

vásárhelyi kuriája alatt levő templomból, a temetést végző lelkészt, a páter kikergette, a holttetemet onnan kidobatta; a tövisi templom harangját éjjel ellopták s a paulinusok zárdájába vitték; a dési franciskánusok a református egyház cziczhegyi jövedelmét fenyegették; több helyt deákokat megvertek, taglaltak; az excommunicátus, nagy büntetés alá rekesztett személyeket római katolikusokká tették s így a büntetéstől megmentették stb. stb.*

Midőn az 1722. évi országgyűlésre III. Károly leküldötte elfogadás végett a *pragmatica sanctio*t, a reformátusok ezt az alkalmat kiakarták használni a király jóakarátának megnyerésére. Készséggel támogatták a király óhajtatását s viszont kérték Viremont királyi biztos-generálist, hogy a felségnél eszközölje ki az 1716-ban s azóta benyújtott sérelmes panaszaik elintézését, valamint hogy az országos ügyek vezetésénél, a guberniumban, a reformátusoknak a római katolikusokkal legalább is egyenlő hely és befolyás biztosíttassék. Viremont fel is terjeszté kérésüket és midőn a király az 1722. évi országgyűlés végzéseit megerősítő diplomáját 1724-ben leküldötte, egyzersmind leküldte a reformátusok kérvényét is a guberniumhoz azzal a meghagyással, hogy a gubernium és a generális közösen vizsgálják át annak tartalmát, adjanak róla kimerítő jelentést ... És ennyi volt az, a mivel III. Károly az erdélyi reformátusoknak a *pragmatica sanctio* elfogadását meghálálta, mert egyéb intézkedés ugyan nem történt az ő sérelmeik orvoslására. Hiszen ha talán az uralkodóban meg lett volna is a jóakarát, hosszú út volt Szebentől Bécsig és ezen a jezsuitismus

* Egyh. ker. ltr. 1717—3., 1721—4. gf. Kemény J. gyűjtemény Coll. Maior. VIII. 3. szám.

volt mindenütt az őrálló, a két végponton pedig az «erdélyi püspök», mint guberniális első tanácsos, meg a császár gyóntatója állottak.

Mióta a római katolikus püspök első tanácsurrá lett, még rosszabb idők jártak a reformátusokra. Alig tette be a lábát Mártonfy Erdélybe, már is megtámadta az «akatholikusok» egyházalkotmányát. Az unitáriusok 1718-ban rendeletet kaptak, hogy «superintendensöket» megerősítés végett a választás után fel kell a királyhoz terjeszteni. Természetesen az AC. kívánta ezt a megerősítést, mely az unitáriusoknak is «püspököt» rendel és nem «superintendenst». De ezzel már nem sokat törődtek a pápás oldalon. Ez a kívánság arra mutatott, hogy Bécsben könnyen jöhetnek, s talán el is akarnak jutni arra a gondolatra, hogy a kinek joga van megerősíteni, annak joga van a megerősítést meg is tagadni. A református egyház a fenyegető veszély elkerülése végett egy nevezetes és másfél száz évig gyakorlatban is volt újítást hozott be az egyházalkotmányba. A püspök választásnak a Geleji kánonokban megszabott módját elejtette és behozta a generális nótáriusra nézve az ú. n. «successiót», mely abból állott, hogy püspök többé nem választatott, hanem csak főjegyző, ki a püspök halála esetén annak helyére succedált. Így akarták megkerülni az AC. azon intézkedését, hogy «a kik püspökségre *megválasztattak*, a fejedelemtől confirmáltassanak».*

Az országgyűlések mind ritkábbak lettek és csak az adómegszavazással foglalkoztak. A vallásügy tehát a kormányzati szervek kezébe került, a mi a római katolikusoknak itten birt túlsúlya következtében kész veszedelem

* Ezen változtatásnak volt még más egyéb oka is. Erről a jelen munka II. részében lesz szó.

volt. Az unitáriusok már kiszorultak a főbb hivatalokból és most a reformátusokon volt a sor. 1713 óta 1723-ig senkit sem tudtak hitsorsosaik közül az újabban megüresedett hivatalokba besegíteni. Sőt midőn 1723-ban Pongrácz Györgyöt, a reformátusok alázatos emlékirata alapján, a király a kancelláriához kinevezte, ebben sem volt köszönet, mert a református státus támogatását azzal hálálta meg Pongrácz, hogy apostotált s utána aztán református egyén, több mint félszázadig, be nem jutott a kancelláriához. 1729—30 tájt az összes székelyföldi kapitányok között egy sem volt református.

Az a kezdet, mely III. Károly alatt a római katolicismus ügyét oly fényesen vezette be, arra buzdította a vérmesebb pópás hitsorsokat, hogy Erdélyben is a magyarországi állapotokhoz hasonló vallásügyi helyzetet teremtsenek úgy maguknak, mint az akatholikusoknak. Antalfi János püspökségével esik össze ezen törekvéseknek fellépte, a melyek hatalmas ravaszsággal kieszelve, lassan és észrevétlenül akarták Erdély vallásügyét a törvényes alapról a fejedelmi kegy ingatag fundamentumára áttelepíteni.

Ugyanis Antalfi «a kath. státus» nevében, mindjárt püspöksége kezdetén, egy folyamodványt nyújtott be a királyhoz, melyben elpanaszolja, hogy «az akatholikusok legfelsőbb engedelem nélkül templomokat s iskolákat is mernek építeni, hogy superintendenseiket az AC. daczára sem terjesztik fel megerősítés végett és hogy sokakat a magok vallására vesznek át a római katolikusok közül. Megemlíti a római katolikusokra sérelmes régi törvények egész halmazát, melyeknek a törvénykönyvből való kitörlését hiába sürgették már több ízben a római katolikusok, valamint hogy a püspökség, a káptalan visszaállít-

tatott ugyan, de a hiteles helyet nem kapták kézhez. A bécsi ministeriális deputatio, Savoyai Eugén elnöklete alatt, 1725 április 26-án foglalkozott e kérdésekkel s véleménye alapján III. Károly egy rendeletet bocsátott ki, mely kormányzati ügyek mellett az említett vallási és ilyen célzatú ügyekkel is foglalkozott.

Az 1727. évben Bécsből egy királyi rendelet érkezett, mely a guberniumot felhívja, hogy a *késedelmes igazgatószolgáltatás megjavítására* javaslatot készítsen. Hogy mi lappang e rendelet alatt, csak évek múlva tudódott ki. A rendelet 1727 decz. 11-én ismételtetett és ennek következtében egy bizottság munkához is látott. Csakhogy ezen utóbbi rendeletben még egyéb is foglaltatott, a mi egy forrásra, közös és céltudatos tervre mutat. De a forrás még sem árulta el magát; a király akarata alá húzódott. Ugyanis ebben a leiratban az 5. pont azt rendelte, hogy a hiteles helyek, a gyulafehérvári káptalan és kolozsmonostori konvent, a mint a mostani secularis conservatorok kidőlnek, egyháziak kezére szálljanak át. Tehát ezen magán- és közjogilag egyaránt fontos intézmény az állam kezéből a római katolikus papságéba helyeztetik. A 6. pont hasonlóan pápista sugalmazásra mutat. Semmiféle felekezeti templom, imaház, kollégium vagy gymnasium s iskola ő felsége engedélye nélkül nem építhető. Az unitáriusok pedig — (érdekes kapcsolat) — kötelesek megválasztott püspöküket megerősítés végett ő felségének bejelenteni. A 7. pont az apostasiáról szól és azt mondja, hogy mivel sokan vannak, kik akár hivatalért, akár üldözés elől, római katolikusokká lesznek, de azután fordulván a dolog, megint oda hagyják az «igaz» hitet: az ilyeneket ő felsége meg fogja büntetni. Ha pedig valaki meggyőződésből lesz római katolikus

és kitéréséért üldöztetnék, az ilyeneket a gubernium köteles oltalma alá venni. Tehát ezen ponttól már csak egy lépés a római katolikus hitből való kilépés abszolú eltiltása.

Erdélyben még az utolsó 30 év átalakulásai után is szokatlan volt ez a hang és óvatosságra intett még a rendelet bekezdésében foglalt, s az igazságszolgáltatásnak általában óhajtott reformját bejelentő intézkedéssel szemben is. És nem is ok nélkül.

A «remorata institia» javításának a munkálata nagy körültekintést igényelvén, lassan haladt előre. 1729 febr. 25-én a király újból felhívta a guberniumot a munkálat siettetésére. A gubernium azonban be nem várva a munkálat elkészültét, maga készített egy reformtervezetet, de a mely lényegesen más volt, mint a mit az ország várt. A Bécsbe felküldött javaslat csupán a római katolikus vallást érintő törvénycikkeknek a megváltoztatását és a Habsburgház örökösödésének beiktatását, a török szövetségről s a fejedelem választásról szóló részletek kihagyását, illetőleg az ezekkel járó változtatásokat óhajtotta az AC. és CC.-ban. Mindkét pont megnyervén ott fenn a tetszést, leküldetett az 1730-ik évi kolozsvári országgyűlésre, a mely azonban ellene nyilatkozott az ilyen reformnak. Gróf Vallis kir. biztos és generális közbeveté magát, hogy a protestánsokat a munkálatban részvételre bírja és a guberniumot olyan biztosító nyilatkozat kiadására hívta fel, hogy a vallásügyet nem kívánják érinteni. De a protestánsok nem találván megnyugtatóra, az egyetlen báró Kemény Lászlón kívül távol is maradtak (báró Weselényi házelnök, báró Szentkereszti deputationalis elnök, mint érdekeltek, kizárattak). Midőn a bizottmány munkálatának a kezdetén az AC. és CC. vallásügyi rész-

letei vétettek elő, báró Kemény ez ellen felszólalt ugyan, de gróf Kornis gubernátor figyelmeztette, hogy «a felséges kívánsága az, hogy az isteni dolgokon kezdjék» és azzal rekeszté be beszédét, hogy «*voxot ugyan mindenki mondhat, de a mint voxol, úgy vérszi hasznát*». Az országgyűlés nem is foglalkozott tovább ez ügyvel, hanem a mint a bizottság a római katolikusok szája-ize szerint elkészült a dologgal, a gubernium azt megerősítés végett felküldte Bécsbe. 1731-ben gróf Kornis Zsigmond és báró Szojka György püspök voltak a deputatio tagjai, kik egy hallatlan munkálatot terjesztettek a felség elé.

A jeles munkálat, a róm. kath. igazságszolgáltatási reform, a következő 10. pontból áll:

1. Az Approbáták és Compilátáknak a bevett vallásokról szóló cikkelyei hagyassanak ki és az akatholikusok szabad vallásgyakorlata ő felsége, a király tetszésétől függjön.
2. A négy bevett vallásfelekezet törvényes uniója, mint pestises, hagyassék ki.
3. János király uralkodásától számítva, a javak birtokára nézve az elévülés függesztessék fel.
4. A róm. kath. alapítású összes templomok, iskolák, jövedelmeikkel együtt adassanak vissza, névszerint pedig a református vallásúak kolozsvári temploma és kollégiuma.
5. A hazán kívüli járás-kelés, akár tanulás, akár önművelés céljából, tilos legyen.
6. A házassági ügyekben való biráskodás a róm. kath. klérus kezében legyen.
7. A gyámság és a kiskorúak felnevelésének s a rájuk háramló javaknak gondja nagykorúságukig, azaz a 24 évig, ő felségét illesse.
8. A jezsuitáknak kolozsvári kollégiuma akadémiái privilegiummal éljen, növeltessék és javakkal ajándékoztassák meg; továbbá Szebenben, Brassóban és Marosvásárhelyt nagyobb iskolák nyitassanak.
9. Felsőbb jóváhagyás nélkül egy nyomda se

állíttassák, a jelenlegiekben se lehessen censura és jóváhagyás nélkül könyveket nyomtatni sem az akatholikus könyveket behozni. 10. Azok az akatholikusok, kik a vérrokonságok negyedik fokán belül lépnek házasságra, hűtlenség bűnébe essenek és minden javaikat veszítsék el, ha csak új adományyal nem nyerték; a katholikuskoknak pedig szabad legyen ilyen házasságra lépni pápai engedélyvel és birtokokkal is birni.

A gubernium öt tagjának ezen, az eddigi törvényes állapotokat fenekestől felforgatni hivatott, alkotmányellenes merénylete, az egész protestáns Erdélyt mód felett felizgatta. Növelte a keserüséget az is, hogy a tervezetet az országgyűlés megkérdézése nélkül terjesztették fel Bécsbe, a honnan minden rossz származott eddig is. Már több mint 10 éve, a felséghez felküldött folyamodványok s azokban a sérelmek egész serege várta az elintézését és az orvoslást s annak sürgetése helyett a gubernium ilyen üzelmekbe fogott. Ráadásul 1731 végén gr. Kornis gubernátor meghalt s a király az ország rész polgári kormányát is a parancsnokló generálisra bízta, a mikor, ha a javaslatot ott fenn jóváhagyják, nem volt semmi kilátás a menekülésre.

Ily körülmények között küldötte fel 1732 elején a ref. státus gróf Lázár Jánost Bécsbe egy emlékirattal, melyben őszintén feltárták sérelmeiket s az eddigi helyzetet. Elmondják, hogy nagy egyenetlenség van köztük, t. i. a róm. katholikusok és protestánsok között, mert az előbbieket az utolsó háború befejezése óta folyton azt hangoztatják, hogy a prot. vallás szabadságának, a diplomák daczára is, nemsokára vége lesz. Már eljutottak odáig, hogy a diplomák oltalma alatt a négy recepta religió melyből a katholikusok legfelebb egy tizedrészét képe-

zik az országnak, békében élhetne, mégis mintha törvény nem is volna, a róm. kath. polgártársak templomokat, egyházakat, lelkészi jövedelmeket, biztosított jogokat erőszakosan elfoglalnak. A politikai ügyeknél is háttérbe szorítják a protestánsokat és a mi leginkább elszomorítja őket: az erdélyi udvari kancelláriából már a református referendárius is kizárattott. A remorata justitia javítása ürügye alatt, a felség czélzata és a ref. consiliárius tiltakozása ellenére, az öt róm. kath. tanácsúr a vallás biztosisékait támadta meg, sőt ennek az öt úrnak a megállapodásai, daczára, hogy a felségnek talán még elő sem terjesztettek, általa meg nem erősítetttek, már is foganatba vétettek. Így a róm. kath. püspök a megtérteket fogságra veti, a fiskus a törvényesen elválasztott s új házasságra lépett feleket keresettel zaklatja. Kéri tehát ő felségét, hogy protestáns alattvalói kéréseit is hallgassa meg és sérelmeiket orvosolja.*

A br. Lázár kihallgatásának az lett az eredménye, hogy az öt tanácsos terve és az egész igazságszolgáltatási reform mellőztetett. Mindössze annyi újítás történt, hogy a királyi tábla újjá szerveztetett. Tehát még idejekorán sikerült a ref. státusnak megbuktatni azt. Az egész munkálat szerzői különben a kolozsvári jezsuiták voltak, kik br. Sorger püspök közvetítéseivel, készséges szolgálatára állottak a Kolozsvárt időző gubernium «hazafias» munkálkodásának.

Ha a gubernium «korszerű igazságügyi reformja» általában megakadt is, de azért még sem maradt a Kornis-

* A remorata iustitiára nézve l. Szilágyi F. i. m. 13. l. Bod P. i. m. III. 214—22. l. Ker. Magvető XI. 261. l. gf. Kemény J. Coll. Maior. VIII. 3. szám. Archiv. N. F. XVI. 28. s. köv. l.

Sorger deputatio eredménytelen. Az ő emlékiratuk és vádaskodásainak lehet tulajdonítani, hogy 1731 decz. 4-iki kelettel egy királyi rendelet érkezett a gubernium útján a ref. stathoz és a többi protestánsokhoz is, melyben vigyázásra intetnek, «hogy a házások között történhető divortiumok nem másképen, hanem csak igen méltó és kegyelmetek egyházi constitúciói és consistoriale statútumai, úgy kegyelmetek theologusitól és doctoritól közönségesen approbáltatott okokból legyenek.»

Ez volt az első eset, hogy az uralkodó az egyháznak belső életébe is benyúlt, mintegy a németországi protestánsoknál honos «ius episcopale»-t igényelve. A rendelet okául is az adatik, hogy ő felsége, mint protestáns vallásu alattvalóinak, házassági ügyekben kétségbevonhatlan legfelsőbb bírója, adta ki ezen parancsolatát. Ezután elég gyakran következtek a házassági ügyekben kelt királyi leiratok, melyekkel a ref. egyházi hatóságok most válópereknek felvételére, majd letételére utasítottak. A ref. státus érezte, hogy e ponton igen könnyen támadhatja a hatalmasan ellenfél az egyház autonómiáját és jogait, ezért úgy a gen. zsinat, mint a főconsistorium, a lehető legnagyobb gondosságot fejtette ki ez ügy rendezésében. Mindjárt a diploma után, a generális zsinat a partiálist az elválasztó ítélet kimondásától eltiltotta. A végzés 1716-ban, 1730-ban ismételtetett. Majd a főconsistorium az említett rendelet vétele után, ezen tisztán egyházinak tekintett ügyet is, saját főfelügyelete és felülbíralata alá vonta, nehogy egyes elhamarkodott végzések miatt a vallás szabadsága szenvedjen. Különben a házassági jognak megtartása és gyakorlata, mint a vallásszabadságnak egyik lényeges alkatrésze tekintetett és féltékenyen őriztetett, de azért magára az egyházra sok veszedelmet és

kárt hozott. Igazán «elül víz, hátul tűz» veszedelemben forgott egyházunk, mert a róm. kath. püspök éber szemekkel őrködött eme joggyakorlatunk felett és ha valakivel szemben a törvény szigorát alkalmazták egyházi főhatóságaink, akkor az püspöki, esetleg pápai *absolutio* s *dispensatio* felhasználásával igyekezett róm. katolikussá tenni az illetőt. Ha pedig enyhébb volt az eljárás, a hűtlenség bűnének a büntetésével rettegatve ejtette hálójába a gyengébb lelkeket. A református házassági bíráskodásból is tudott a róm. kath. vallás előnyt húzni, mert nála akár elválás, akár esketés mindig készen volt a katalizálás jutalmául és nem egy főrangú család sarjai ily úton kerültek az egyedül üdvözülő egyház karjai közé.*

A házassági ügyeken kívül is igyekezett a róm. kath. egyház lehetőleg mindenből hasznot húzni a mi egyházunk rovására. Nem egyszer *agent provocateur*-képen lépett fel, hogy vizsály ttámaszson és aztán, mint rendzavaróra, törvénytelenséget elkövetőkre, a reformátusokra térítse a törvény szigorát. A templomfoglalások rendszerint ily alakban folytak, t. i. a törvényes formaságok mellőzésével támadtak templomainkra s ha ezek oltalmánál hitsorsosainak a jogos védelemben erőszakot alkalmaztak az erőszak ellen, reájok mint csendzavarókra katonaság, főkormányzéki bizottság jött s büntetésből vette el szentegyházukat. Így történt ez 1727-ben a buzás-bessenyoői templomnál is, melyet az abacsfalvi páter a környék róm. kath. híveivel és öt fegyveres katonával egy szép napon megtámadott s elfoglalt. A hely-

* Bod P. *Synopsis iuris connubialis* 1763. 95. l. Főkormányzéki ltr. 1735. 116. 1732—253. Egyh. ker. ltr. 1733—19. Benkő *Synopsis*. Mss.

beli pap Zágoni Balázs, környékbeli kollegáival Radnóthi Mihály k.-szentpáli, Péterfalvy János gálfalvi, Zalányi Gergely gogán-várallyai s Bátori István bonyhai papokkal és a parochiális hívekkel a templomot visszafoglalták. a pátert, a katonaságot és a kath. híveket elűzték, mire nagyobb katonai erő jelent meg a szinteren s a pátert a templom birtokába, Zágont a nejét összevérezve, a helyőrség fogságába juttatta. Csak nehezen juthatott az egyház később birtokába vissza.

Báró Sorger róm. kath. püspök még abból is lármát csinált, hogy a ref. «superintendens» «reverendissimusk» és a «synodus» «sanctának» nevezetik és ez ellen tiltakozást nyújtott be a főkormányshékhöz. Midőn Szászvároson «az akatholikus praedicánsok» dézmabeli javadalmát a róm. kath. parochus számára igényelte, de a jogos tulajdonosok erről hallani sem akartak: a káptalan előtt tiltakozást tett le és pörindítással fenyegetőzött. A református vallásra megtért róm. katolikusokat elfogatta s börtönbe vettette, honnan a szegény foglyokat alig tudta a ref. státus kiszabadítani. Sokan csak katholicizálás által nyerték vissza szabadságukat. A kolozsvári ispotályból az unitáriusok kizárása után, a reformátusokat is ki akarta a püspök rekeszteni. A városi tanács élére, gr. Vallis parancsnokló generális s kormányzó rendeletéből, évenként felváltva róm. kath. és ref. bírakat kellett választani, a mi a város régi privilegiumainak a kiforgatását vonta maga után. A református első státus kurátor, br. Wesselényi István, ki nagyon is kitette magát a város privilegiumainak védelmében, kegyvesztett lett miatta. 1733-ban b. Sorger, Krizbai Sámuel, Kőböri és Bodor Mózes alsó-csernátoni lelkészeket vallássértés miatt perbe fogta s állásukból való elmozdításukat követelte, mit

alig lehetett megakadályozni. 1735-ben a marosvásárhelyi ref. ispotályra veté magát s 1736-ban kieszközölte, hogy az a róm. katolikusokkal közössé tétessék.*

Róm. katolikus részről mindig mint rebellisekről beszéltek az udvarnál a reformátusokról és a II. Rákóczy Ferencz-féle felkelést is az ő nyakukba varrták. Igen jó alkalom volt tehát, midőn 1738-ban a török háboru kitört s híre járt, hogy Rákóczy József török segítséggel Erdélybe fog törni, a reformátusok újból meggyanúsítására és esetleg megrontására.

Minden megfelelő előzmény nélkül, 1738 márczius 29-én lovas és tüzér katonák jelentek meg Nagyenyeden és Szigeti Gyula István ref. püspököt elfogták, leveleit felhánytáák és őt magát Gyulafehérvárra vitték katonai kíséret mellett és fogságra vetették. A reá következő napokban a ref. egyház több főbb embere is elfogatott, így br. Gyulakuti Lázár János, szebeni lakásában helyeztetett őrizet alá, Rhédei László Sámsondról Dévára hurczoltatott, Toroczkai Zsigmond Szentkirályról Kolozsvárra, Rhédei Ferencz Beszterczére, Tholdalagi Mihály pedig Fogarasba. Majd gr. Bethlen Sámuel és Borosnyai N. Zsigmond enyedi theol. tanár fogattak el.

Az elfogatás mindenfelé nagy rémületet keltett a reformátusok körében, mert indoka teljesen ismeretlen volt. A róm. kath. körökből valami nagy összeesküvésről kezdettek szállingózni a hírek, melyek Erdély határain is túl szárnyaltak. De az összeesküvésről senki sem tudott semmiféle részleteket. A reformátusok attól tartottak, hogy most számukra ama bizonyos kötelet fonják, melyet ha egyszer nyakukra hurkolhatnak ellenfeleik, többé

* Főkörmányszéki ltr. 1734. 195., 1736. 103., 336., 89. Egyh. ker. ltr. 1727—6., 5. 1736—18. gf. Kemény J. Coll. Mai. VIII.

lára nem állhat a reformáta religió. A magyarországi atyfiak gályarabságához hasonló terv készült itt is ellenük. Hogy a tervnek szálai kiknek a kezében voltak összpontosulva: arról nem tudunk adatot felmutatni, mivel a katonai levéltár lakatjai azt elrejtették; de a tervkovácsokat felismerhetjük abból is, hogy más, mint református el nem fogatott, nem gyanúsított.

Az elfogatások tovább is tartottak. Most már akadtak egyesek, kik haragosukon hamis feladással tölték bosszújukat. Így került börtönbe Turóczi János, mint Rákóczy Józseffel conspiráló, Tordai Ádám feladására. Szigeti Török István szancsali lelkész és Szoboszlai András ujfalvi pap, hasonlóképen árulkodásra, befogattak. De a gubernium ezzel nem elégedett meg. Hirt vevén arról, hogy február 5-én a nagyenyedi egyházmegye Nagyenyed városában partiális zsinatot tartott, Mósa Lászlót és Győrfi Józsefet nyomozó biztosokul küldötte ki, hogy erről a «conventiculumról» bő tájékozást szerezzenek: kik voltak jelen, voltak-e más egyházmegyéből is, mikor volt a gyűlés, volt-e azóta, ki hívta össze, mit végeztek, mi is az az egyházmegye és mire való a gyűlése.

A tanuvallomásokból kitűnik, hogy a gyűlésen arról volt szó, hogy Kibédi András tegye le az esperességet és a püspök legyen az e. m. esperese, a mint a főconsistorium óhajtja és a minthogy a püspököt meg is választották. Egyebet és különösen valami terhelőt egyáltalában nem talált a nyomozó bizottság.

A megrettent reformátusok hiába folyamodtak a generálishoz, hiába a guberniumhoz is. Semmi felvilágosítást, sem a foglyok kiszabadulása felől reménységet nem kaptak. Bécsbe fordultak tehát, hova gr. Bethlen Imre ment fel a református státus nevébe négy folyamodványival.

A folyamodványban a foglyoknak névszerinti ismertetésével és jellemzésével mutattak fel az uralkodó előtt, hogy az illetők soha semmi tekintetben gyanuba sem jöhetnek és annál kevésbé vádolhatók a jelenben, mert köztudomásulag, mindnyájan ő felségének leghűbb alattvalói. Lehetetlen is, hogy valami hűtlenségi esetben szereplők, sőt talán épen vezetők legyenek, mert hiszen Tholdalagi Mihály egy 70 éves vak és süket ember, Thoroczkaizsigmond, Rhédei Ferencz és Szigeti Gyula István, a püspök, mindannyian 60 éven felüli tisztos öregek, Bethlen Sámuel táblai assessor, ki fiát önként adta a felség katonái közzé, Rhédei László egy 26 éves ifjú és oly szelid, gyenge lelkületű, hogy mostani fogságában szinte megzavarodott, végre Borosnyai Zsigmond a külföldi akadémiákról csak épen a napokban visszatért ifjú theol. professor.

Gróf Bethlen Imre felkereste gróf Zinzerdorf udvari kancellárt s a többi ministereket is, bőségesen informálván őket az esetről, valamint az erdélyi viszonyokról. Bécsben hamarosan be is látták, hogy az erdélyi commandáns aligha nem valami nagy ostobaságot követett el. A ministerium haladéktalanul elrendelte a vizsgálatot, a mely a foglyok teljes ártatlanságát kiderítette; mire közel egy évi fogságukból, 1739 január 15-én, szabadon bocsáttattak a nélkül, hogy elfogatások okát valaha megtudták volna. Az uralkodó rendeletéből ártatlanságuk pátensekben hirdettetett ki és ez volt minden elégtételük.*

Nemsokára ezután meghalt III. Károly is a nélkül, hogy az uralkodása 29 éve alatt felgyült, hozzá több ízben felterjesztett és sokszor megsürgetett sérelmek orvoslása tekintében csak egyetlen egyszer érdemleges választ adott volna.

* Bod P. Hist. Eccl. III. 222—8. I. Egyh. ker. ltr. 1738—37.

13/b. Az elnyomatás kora.

Mária Terézia.

Zaklatott hitfeleink nagy reményekkel tekintettek III. Károly utódjának s leányának, Mária Teréziának uralkodása elé. Abban bizakodtak, hogy a gyöngéd női lélek a szenvedések, az elnyomatások keserúségei iránt fogékonyabb, szánakozóbb, résztvevőbb fog lenni és majd sietni is fog azok orvoslásával. De nagyot csalódtak. Még rosszabb, a legrosszabb évek következtek reájuk. Kitűnt, hogy a vallási fanatizmus még sokkal erősebb, ha a gyöngéd női lélekben ver tanyát és sokkal rombolóbban működik, ha az érzelmeknek tágasabb tér jut az érvényesülésben a hideg, a számító értelem rovására.

Mária Terézia is a már megszokott csengő, üres frázisokkal kezdette meg uralkodását. Azonban mégis úgy tűnt fel, mintha az ő trónralépési nyilatkozatában az «assecuramus» valami szokatlan s gyanus hangnemben volna feltéve. Királyi szavával biztosítja ugyan hűséges alattvalóit, hogy azoknak minden, összes és egyenkénti jogait, a melyek csak valamely törvényben, privilegiumban, vagy kiváltságban foglaltatnak, meg fogja tartani. De mégis feltűnő, hogy míg I. József és III. Károly, az erdélyi közjognak megfelelően, a három nemzet és négy bevett vallásról beszéltek: addig Mária Terézia az utób-

biról mélységesen hallgat. Mintha a négy bevett vallás uniója és jogegyenlősége már nem volna ott Erdély közjogi épületének, alkotmányának a fundamentumában. És valóban, egész életében úgy viselkedett, mintha erről soha sem is lett volna szó s ő sem hallott volna semmit.

Trónralépte után Erdély engedélyt kért és nyert, hogy hódolatát küldöttség által is bemutatthassa, hogy kívánságait, kérelmeit a trón zsámolyára letehesse. A három nemzet és négy vallás képviselőiből álló deputatio politikai és vallásos ügyekkel egyaránt jól felkészülve indult a nagy útra. A három protestáns vallás képviselői sérelmeik orvoslására akarták kérni a királynőt és a legelső lépés is, melyet a deputatio tett, sikertelenséggel fenyegetett. Az országos küldöttségből Deésfalvi Simon István unitáriusnak ki kellett maradnia, mert a királynő nem volt hajlandó unitáriust maga elé bocsátani. A reformátusok és evangélikusok két-két képviselője, gróf Teleky Mihály, báró Lázár János, Binder Péter és Schuller Mihály, midőn egyházi státusuk nevében kihallgatást kértek, azt a választ kapták, hogy csak úgy fogadja őket a királynő, ha a maguk nevében beszélnek. Erdélyre is alkalmazták tehát a Magyarországon követett eljárást, hogy t. i. a protestánsok közös névvel, az egyház képviselőletében, nem fordulhatnak az uralkodóhoz. Szentésített törvény, fegyverrel kivívott békekötés, vagy békés egyességgel létesített kétoldalú szerződés: minden egyformán érvénytelen volt a bécsi és róm. katolikus körökben, fel egész a trónusig, ha protestánsokról volt szó. Az apostata Pongrácz György, ki még mindig ott garázdálkodott az udvari kanczelláriánál, a hittagadók fanatizmusával munkált egykori hitsorsosai kárán. A leopoldi diplomára nézve is azt tanácsolta Mária Teréziának, hogy azt csakis a

protestánsokra vonatkozó biztosító szakaszok mellőzésével erősítse meg, mert hát Lipót úgy is kénytelenségből és kedve ellenére adta azt ki. Ezen célját ugyan már nem érthette el, de a két egyház képviselőinek, mint olyanok fogadtatását mégis megakadályozta.

Bármennyire szomorú dolog volt is az erdélyi protestánsokra, hogy míg eddig képviselőik bármikor fordulhattak a hitsorsosok nevében az uralkodóhoz és most egyszerre attól minden ok nélkül, jog nélkül eltiltattak: még sem akarták elmulasztani az alkalmat, hogy szívök fájdalmát, bántalmáztatásukat feltárják. A főconsistorium utasította a református követeket, «hogy ha csak erővel le nem küldetnek, maradjanak ha pedig erőltetnének a bejövetelre, a négy követ urak ketteje fenmaradjon.» Sok járás-kelés után, az etruriai herczeg közbenjárására, Mária Terézia mégis elfogadta (1742 márcz. 18) Telekyt és Bindert. A királynő Teleky üdvözlő beszédére kegyesen válaszolt s át is vette az «akatholikusok» nevében beadott folyamodványt. De ennyi is volt az egész eredmény! A politikai ügyek még a küldöttség fentartzkodása alatt elintéztettek, ellenben a vallás ügye még csak szóba sem került, habár a diplomák mindenestől s így vallásügyi részeikben is, megerősítették. A hatalmas nagy kérvényt a kancellária halhatatlan és telhetetlen restantiája nyelte el, de úgy, hogy az abban felsorolt sérelmek özöne megmaradt, élt és szaporodott.*

1741-ben (ápril 21) az erdélyi róm. kath. felekezetnek új püspök került az élére, báró Klobusitzky Ferencz, a ki — mint minden újabb erdélyi róm. kath. püspök —

* Bod P. Hist. Eccl. III. 303. Erd. egyh. ker. ltr. Protocoll. nro III. 15., 23—4. l.

tul akarta szárnyalni elődjeit vallása érdekeinek előmozdításában, illetőleg az eretnekeknek zaklatásában. Úgy ő, mint az egész róm. kath. státus, hamarosan tisztában voltak a kedvező helyzettel, mely az új uralkodó vallásos buzgalmában előttük feltárult. A püspök mindenek előtt az Approbáták és Compiláták róm. katolikus-ellenes és a protestánsokra kedvező cikkeire vetette magát. Előkerült a 10 év előtt lomtárba jutott «remorata iustitia» és újból megkezdte kísérteties útját. A protestánsoknak most még kevesebb okuk volt az ügyet előmozdítani, de annál több arra, hogy akadályozzák és hátráltassák. De most már hiába való volt az ellentállás. Legfeljebb annyit tudtak kivinni, hogy az újabb vallási törvényhozás az ő jogaikat meg ne nyirbálja.

Az 1744. évi törvényhozás alkalmával a róm. kath. püspök, a jezsuiták és státusok azon mesterkedtek, hogy a három prot. vallás szabadságáról és a görög katolikusok jogosítványairól egy törvénycikkben történjék rendelkezés, egy másik a róm. katolikusokra nézve sérelmesnek tartott törvényeket általában érvénytelenítse, végül egy harmadik a kolozsvári jezsuiták javait a fiskálitások sorából kivegye. A protestánsok erősen küzdöttek az ellen, hogy az ő vallásuk a politikailag jogosulatlan nép, az oláhság vallásával, egy kalap alá fogatván, szabadságuk is azokéval egyenlőnek magyarázható módon biztosíttassék. Követelték azt is, hogy a róm. katolikusokra sérelmes korábbi törvények taxative soroltassanak fel. A jezsuiták javairól szóló törvényt pedig mindenképen szerették volna megakadályozni. Kivánságaikat az első részben némileg el is érték, de azért mégis sokban engedniök kellett. Az országos elnök meg is fenyegette a rendeket, csakhogy a róm. katolikusok kivánságainak

elfogadását biztosítsa. *«Fontolják meg — úgymond — a rendek hogy mit csinálnak, mert a felség nehezteléséről van szó, melyet a rendek magukra vonhatnak.»* A fenyegetőzés azonban inkább kedvezett a protestánsoknak, mert a felség nevének illetéktelen bevonásán megrettent róm. katolikusok a protestánsok két első kivánságában engedékenyek lettek, de azért legalább a jezsuitákra nézve mégis haszonnal járt az.

A nagy izgalommal járó kérdés az 1744: 6, 7, 8. t.-cikkekben elég mérsékelten oldatott meg, mert azok a protestánsokra nézve joghátránnyal nem jártak s a róm. katolikusoknak sem adtak egyebet a tényleges állapotok szentesítésénél. A három nemzet összes karait és rendeit valláskülönbőség nélkül, tehát a római egyházzal egyesült görög szertartásukat is, mivel ők is katolikusok, biztosítja a 6-ik t.-cikk, hogy jogaikban és szabadságaikban megtartatnak. A 7-ik t.-cikk a róm. katolikus és az ezzel egyesült görög szertartású vallásra nézve sérelmes cikkeket eltörli, t. i. a melyek a róm. kath. püspökre, káptalanra, kanonokokra, hiteles helyekre, a jezsuitákra vonatkoznak s benne biztosítatnak a jezsuiták és a fogarasi gör. egyesült püspökség ingatlan birtokai s azok birtoklása. Végre a 8-ik t.-cikk a kolozsvári jezsuiták birtokait a fiskálítások közül kiveti.

A törvényeknek ezen kijavítása csakis a róm. katolikusok érdekében történt. A többi bevett vallásfelekezetek egyenjogúságának biztosítása csak papiroson maradt, mint volt is már 1699 óta és csak azért nem változtatott meg, mert hát tényleg úgy is elnyomattak az «akatholikusok», és ezt az elnyomást mégis könnyebben tűrték, ha legalább a törvényben ott látták a szabadságot.

Miután Klobusitzky a törvények átalakításával célját

elérte, III. Károlynak 1727-iki rendeletére hívta fel a királynő figyelmét. Elmondta, hogy főpásztori körutja alkalmával szomoruan tapasztalta, hogy egyházmegyéjében úgy a született, mint az áttért róm. katolikusok büntetlenül szakadhatnak el a hittől, a mivel Istennek adott hitüket botrányosan kijátszák. Tapasztalta azt is, hogy az «akatholikusok» minden felsőbb engedély nélkül derűborura építhetik imházaikat stb. És orvoslást kért a visszaélések ellen.

Mária Terézia, ki megerősítette ugyan a diplomákat, de egyuttal azután megerősítette mindazokat a resolúciókat is, melyekkel I. Lipót és III. Károly a diplomák érvényét kiforgatták, — tehát a Mikes-féle pontokat és III. Károly 1727 decz. 11-iki rendeleteit, a diplomák róm. kath. kommentárait is — örömmel vette a Klobusitzky felterjesztéseit. Véleményadásra szólította fel a guberniumot, hogy minő büntetést javasol az apostaták és különösen azok ellen, kik a róm. kath. hitre tértek, de attól ismét elszakadtak, a kik tehát hitszegőknek tekintendők. Azután a guberniumnak figyelmét felhívta atyjának ismeretes rendeletére, mely a templomok, iskolák építéséhez előzetes engedély kinyerését kívánja. A királynő fentebbi tudakozódása s az utóbbi rendelete következtében a főkormányzék jogosítottnak tekintette magát, hogy a róm. kath. hitről áttérőket fogsággal fenyegetse, sőt el is fogassa s megvesszőztesse, valamint arra is, hogy a ref. templomok és imaházak építését megakadályozza. Már 1747-ben fordultak elő esetek, midőn a ref. főconsistoriumnak mindkét nemű sérelem miatt lépéseket kellett tenni és panaszt emelnie.

A királynő vallásos buzgalma és Klobusitzky türelmetlensége mind több és több bajt zúdított egyházunk nyakára.

Már 1746-ban megkínálta volt a fiskus egyházunkat a kővárvidéki püspöki jószágok zálogösszegével s midőn az ezt el nem fogadta, ügyészi keresetet indított annak elperlésére. A következő évben, 1747-ben, az összes kamarai javadalmak beszüntetettek és a főconsistorium folyamodására érkező királyi leiratok (1748 febr. 2, decz. 26) oda utasították az igényjogosultakat, hogy jogczimöket hiteles okmányaikkal igazolják a forum productionáln, holott ezek az okmányok már 1698-ban egyszer átmentek a gubernium és kincstartóság felülvizsgálatán. A mint a kormány reátette a kezét a kamerátikumokra, feltámadt a róm. kath. papság is és a ref. lelkészek által birt dézmák megosztását, máshol azokat egészben követelte s mint Nagyalmason, Rettegen és Zilahon, el is perelte. Az ítélet ellen nem lehetett jogorvoslattal élni. Az ügy is hiába való lett volna, mert mint a főconsistoriumi jegyzőkönyvi határozat mondja: *«mit ér a törvény, ha adversáriusok a bírák»*. Így aztán a kérvényezés terére léptek, de folyamodásukra választ sem kaptak. Más helyen a magán patrónusok tartották s foglalták el a jövedelmet, vagy pedig tette ezt a fiskus, mint patrónus. Ez volt az eset Kolozson, Katonán és másutt. Egyes róm. kath. urak is neki bátorodván, megtámadták, elfoglalták a ref. templomokat. Így foglaltattak el ebben az időben a katonai, mindszei, györgyfalvi, marosillyei, oláh-fenesi templomok, továbbá kísérlet történt a magyarlétai, a szentlászlói, a buzásbesenyői stb. templomok elfoglalására is. A róm. katolikusok nagy merészségét bizonyítja az is, hogy a magyarlétai papot, Ujvári Jánost, ki a róm. kath. vallást s szertartásait, részeg állapotában, rutul szidalmazta és a ki e miatt a főconsistorium által le is tétetett, a róm. kath. státus elfogatta, börtönbe vettette,

a hol a nyomoruságok között a szerencsétlen el is pusztult.¹

Midőn Klobusitzky zágrábi püspökké kineveztetvén (1748), Erdélyből eltávozott, a helyzet épen nem javult; sőt még rosszabbra vált. A püspökségben báró Sztojka Zsigmond lett az utódja (1749 ápril 19), kit apostasiája emelvén a gyulafehérvári püspöki székbe, még nagyobb buzgalommal igyekezett volt hitsorsosai zaklatásán.

Az 1750 év elején (jan. 21). kiadott királyi rendelet, az 1747 óta felfüggesztett kamerátikumokat folyósította ugyan, de ezt pusztán kegyelmi ténynek s ideiglenes jellegűnek mondotta, míg t. i. az egész javadalom tüzetes vizsgálat alá fog vonatni. De másoldalról a fiskus ugyan ezen időben, 1749—50-ben, fiskális keresetet intézett a kövárvidéki s borosbocsárdi ref. püspöki jószágok elperlésére, valamint a marosszentimrei és körösbányai parochiák ellen, mint a melyek eredetileg szintén fiskálítások voltak. 1750-ben újból elővették a róm. katolikusok a marosvásárhelyi ispotály dolgát, mely már 1730-ban sok vita tárgya volt, követelvén annak közössé tételét. Ugyanezen évben, hogy a kolozsvári ispotály, mely máris közös volt, teljesen róm. kath. befolyás alá kerüljön, Mária Terézia rendeletéből 2000 frt javadalmat kapott azzal az utasítással, hogy annak erejéig csakis róm. katolikuskat szabad felvenni s erre a gyulafehérvári püspök ügyeljen fel.²

Ebben az esztendőben egyik elnyomó rendelet a másikat érte. Az egyik legfontosabb az, mely székelyudvar-

¹ Szilágyi F. i. m. 18—19. l. Egyh. ker. Prot. III. 285., 304., 370. l. Egyh. ker. ltr. 1746—37.

² Egyh. ker. Prot. III. 364., 400—1. l.

helyi kollégiumunkat akarta tönkre tenni. Ugyanis, midőn Pelsőczy János püspök halálával Borosnyai Lukács János generális nótárius és egyszersmind székelyudvarhelyi professor succedált a püspökségre, szerette volna tanári állását megtartani és ezért maga mellé egy segéd tanerőnek a kiküldetését kérte. Ugyanekkor építtetett ujjá az iskola auditoriuma és javíttatott az utczai homlokzata is. Ezek szolgáltak okul az udvarhelyi jezsuitáknak, hogy a királynőnél panaszt tegyenek egyházunk ellen, mely a felség engedelmé nélkül Udvarhelyt egy másik professori állást szervez, «oratoriumot» épít és az iskolát nagyobbítja. A királynő 1750 máj. 15-iki rendeletével vizsgálatot rendelt el ebben az ügyben és meghagyta a guberniumnak, hogy ha a feladott panasz való, akkor az építést szüntesse be, a professor bevitelét akadályozza meg. Utasította továbbá a guberniumot, hogy a kollégium állapotáról, körülményeiről, építéséről tegyen tüzetes jelentést és nyomoztassa ki, hogy III. Károly ismeretes rendelete óta hol, mikor és kik építettek engedély nélkül új templomot, imaházat s iskolát. Csak nagy bajjal és hosszas utánjárással lehetett kivinni, hogy az udvarhelyi építkezéseket befejezhessék és hogy Körösi József professori állását elfoglalhassa. Az újabb építkezéseknél azonban már mindig külön engedélyre volt szükség, melyet csak úgy lehetett megnyerni, ha az új épület a régit sem terjedelemben, sem magasságban és szépségben felül nem multa.*

Már 1749 közepén jelezte a bécsi ágens, Dömjén Gábor, hogy az erdélyi udvari kancellár gróf Gyulai László «ő

* Egyh. ker. Prot. III. 368. lap. Bod. P. idézett munka III. 308. lap.

felsége nevével jelentette ő kelmének, hogy ő felsége controvertálja, miért praeteriáltatik ő felsége olyan dolgokban, melyek ő felségét magát illetnék.» Ezek a dolgok a házassági dispensatiók, a 3-ad és 4-ed foku rokonok házassága esetében és a ref. püspöknek fejedelmi megerősítése. «Kedvesebben venné ő felsége, ha sponte erre lépne a ref. státus és ne várna iránta rescriptumot.» A felhívás elég szép formában volt téve és nagyon is udvariasan, de azért mégsem tudta megejteni az egyházat annyira, hogy eddig élvezett jogait önként feladva, parancsszóra görbítse be derekát. A vett értesítést szépen emlékében tartá ugyan a főconsistorium és lépéseket is tett a baj elhárítására, hanem «sponte» mégsem lépett reá és bevárta a rescriptumot.

A leirat csakugyan be is érkezett a guberniumhoz s általa a főconsistoriumhoz. A főconsistorium mindenféle kifogásokkal állott elő. Felhozta, hogy az 1727. évi rendelet csak az unitárius püspök megerősítéséről szól, más rendelet és törvény pedig ilyen nem követel. Igaz, hogy a fejedelmi korban volt szó a ref. püspök megerősítéséről is, csakhogy akkor a püspök tanácsur volt s ha most is azzá lesz, akkor nem bánja a megerősítést. Azután felhozta a püspöki jószágok dolgát és kérte, hogy azok a fiskálítások sorából vétessenek ki. Ezzel a kéréssel 1751-ben nagyon is a sarkára állott a főconsistorium, mivel ebben az évben a szebeni országgyűlés I. t.-cikke a róm. kath. püspök jószágait s a káptalanéit a kincstári javak lajstromából törölte is. Fellépésének annyi eredménye lett, hogy 1751-ben a fiskális kereset beszüntetett. 1752-ben a főconsistorium felhívást kapott a püspöki jószágok felbecslésére s az azokról való jelentéstételre. 1753-ban azok a jószágok a ref. püspök javára uj-

ból inscribáltattak, de a fiskálítások közül nem töröltettek.*

Hanem a püspöki javak ügye nem terelte el a kormány figyelmét a főkérdésről, a püspök megerősítéséről. Az 1752 jul. 22-én kelt királyi rescriptum egész határozottan megkövetelte, hogy a református püspökök megválasztása, megerősítés végett a felséghez felterjesztendő. Most már engedni kellett az erőszaknak és így lett Borosnyai Lukács János az «első diplomaticus superintendens vagy püspök», a mi az utána járason kívül még 200 írt «confirmationális taxába» is került. A püspök megerősítésével együtt felvetett kérdésben, t. i. a tiltott fokozatokban való házasság ügyében, csak jóval később, 1764-ben jött egy rendelet (máj. 7), mely a 3-ad és 4-ed fokú rokonok számára szükséges dispensatió megadásával, a protestáns házasságokkal szemben a guberniumot ruházta fel, megállapítván az illendő felmentési taxát.

Huzamos, szinte négy évi előkészület után megjelent végre a legsúlytöbb rendelet, az u. n. apostasia-rendelet is. A gubernium a királynőnek már említett felhívására, a református tagok ellenzése daczára is azt a javaslatot adta, hogy az u. n. visszaeső apostatakat a Tripartitum II. könyv. 30. címében említett s a hitszegőkre (perjuri) rendelt büntetéssel, t. i. becstelenséggel és minden javaik elvesztésével kell büntetni. Az udvari kancellária mindenben helyeselte a gubernium javaslatát és annak érvényre emelését annyival inkább is sürgette, mivel a gubernium jelentése szerint Aranyos, Maros és Udvarhely székeken, de még a vármegyéken is, igen gyakori

* Bod P. Polikarpus 203—4. I. Egyh. ker. Prot. III. 352. I. Egyh. ker. ltr. 1753—86.

az apostasia, «miért az országot sok nyomoruság sujtja, a mit megérdemelt s az Isten akaratából történő büntetésnek kell tekinteni.» A királynő elfogadván hű tanácsosai véleményét, 1751-iki (aug. 19) leiratában kijelentette, hogy a vallásnak Erdélyben megengedett szabad gyakorlata alatt nem lehet az Isten törvényével ellenkező s a polgári társaságban is zavarok keltésére alkalmas hitváltoztatást, illetőleg a róm. kath. hitről az akatholikus hitre térést érteni. Ezért elrendeli, hogy a visszaeső apostaták, mint hitszegők, — az egyszeres apostaták közül a felnőttek hasonlóképen, — az ifjabbak pedig fenytéssel (vesszőzés) büntetessenek. Azután meghagyja, hogy a vegyes házasságokat csakis a plébánosok előtt lehet megkötni; protestáns lelkészek előtt csak kivételesen, ha t. i. a felek a róm. kath. püspöktől erre engedélyt tudnak felmutatni; de ekkor is a stólat mindegyik házасuló fél a maga lelkészének köteles fizetni. A róm. kath. ifjúság eltiltatott a protestáns iskolák látogatásától és az összes városi hatóságok utasítottak, hogy a róm. kath. vallású kiskorúaknak ezen vallásban neveltetéséről hivatalból gondot viseljenek.

Ezen rendelet után megindult a hajsza azoknak a felkutatására, a kik róm. katolikusoknak tekintendők, de a valóságban «akatholikusnak» vallják magukat. A kik valaha, vagy maguk, vagy szüleik, úgy nyilatkoztak, hogy ők róm. katolikusok lesznek, erre a vallásra kényszerítették szép szóval, fenyegetéssel, pálczával vagy börtönnel: róm. katolikusokká is tétettek. Hasonlóképen jaj volt azoknak, kik az «egyedül üdvözítő egyházból» az evangélium éltető vizeire kíváncsoztak. A főconsistorium alig győzte a panaszokat, a siralmas kérvényeket tárgyalni, a bebörtönzöttek védelmére szükséges lépéseket

megtenni. Különben legtöbbször hiába fáradt, mert a guberniumnak első és legfontosabb teendője a róm. kath. felekezet érdekeinek a szolgálata volt.

Egy rendelet 1750-ben megtiltotta a reformátusoknak, hogy magukat folyamodványaikban *státusnak* nevezzék, mert illetlen dolog, hogy egy tartományban több státus legyen. A tilalom a róm. katolikusokra nem terjedt ki, a mi azt jelentette, hogy az erdélyi tartományban csak egy, és pedig róm. kath. státus van, tehát hogy az állam róm. katolikus. Egy másik rendelet a ref. ifjaknak a külföldi egyetemekre való menetelét akarta megnehezíteni. Egy harmadik meghagyta, hogy vasárnap és ünnepnapokon a mezei munka tilos, a boltok és műhelyek egész napon át zárva tartassanak. Egy negyedik szerint templomokat erőszakkal elfoglalni jövőre tilalmaztatik. Egy ötödik a protestánsok kegyes alapítványairól és ingó vagyonáról, tőkéről kimutatást kívánt stb.

A külföldi tanulmányutak szabadsága a fejedelmi korban az Approbátákban (III. rész 14. cím) némi körülírásokkal, a Compilátákban pedig (III. rész 9. cím) feltétlenül megengedett. Az előbbiben útlevel és engedély kívántatott, míg az utóbbi szerint «a tanulásra, szolgálatra, lakásra, peregrinálásra való mehetések, és pedig nem interdicáltatik, sőt annak tilalma a hazában in perpetuum emlékezetben se legyen.» És nemcsak Apafy uralkodása alatt, hanem később is, egészen III. Károly haláláig, nem volt köteles a «passus», hanem legfeljebb biztonság kedvéért vették a külföldi egyetemekre menő ifjak. Mivel ifjaink ezen időben épen a porosz egyetemeket látogatták a legszorgalmasabban, hol a nagy választó, majd porosz király a XVIII. század elején stipendiumokat alapított részökre: Mária Terézia nehezen tűrte, hogy

alattvalói ellensége földén, mint jó barátok, szabadon járhasanak-kelhessenek. Mindjárt uralkodása kezdetétől kötelező lett az útlevel; de az még ekkor a gubernium által állíttatott ki és rendszerint csak annyi volt benne az útirányról, hogy Bécsen keresztül érvényes. 1749 óta a gubernium már csak Bécsig adott útlevelet és onnan kellett a további útra kérni, a mikor aztán az is megállapított, hogy a jelzett helyre egyáltalában adatik-e útlevel. Már ez is sok zaklatással és keserűséggel járt, midőn nem egyszer vissza kellett térni Bécsből az ifjúnak, mert a hova igyekezett, oda útlevelet egyáltalán nem is kaphatott. A református és evangélikus főkonsistoriumok közösen tárgyalták e kérdést, közösen folyamodtak enyhítésért; de hiába. Sőt attól is lehetett tartani, hogy a külföldi egyetemek látogatása teljesen el is tiltatik. Épen ezért indítványozta volt egyszer br. Alvinczy főkurator, hogy az ifjak kibocsátását maga a főconsistorium szorítsa meg, mert ha sokan indulnak el, félni lehet a végleges tilalomtól. Ez ugyan nem következett be, hanem az 1752. évi országgyűlésen a «peregrinálás» törvényhozásilag rendeztetett. A királyné kívánságára a Compiliták illető szakasza töröltetett és a külföldre járás fejlődmi engedélyhez köttetett. Az engedélyadást a kérelmező egyéniségének és viszonyainak alapos megvizsgálása és a róla való jelentéstétel előzte meg. Útlevelet csakis barátságos államba és csakis akkor nyerhettek ifjaink, ha kimutatták, hogy tanulni mennek és maguknak elegendő pénzük van, vagy patrónusaiktól kaptak elegendőt. Ellenben eltiltatott. — mint szokatlan és illetlen adóféle — a költségeknek faluról-falura járással való összeszerzése. Az új törvény a II. Frigyeszel állandóan rossz viszonyban élő Mária Terézia idejében úgyszólván

elzárta ifjainkat a porosz egyetemektől s mert nagyobb stipendiumok inkább csak ott voltak: az egyetemre járást is igen megnehezítette.

A vasárnap és ünnepek megszentelését előíró rendelet is igen sok kellemetlenségeknek, zaklatásoknak lett a forrása. Báró Sztojka püspök kapott az alkalmon; az «ünnepnap» kifejezést pápistásan értelmezte és egy pásztor levelében a vasárnapon és a protestánsokkal is közös ünnepeken kívül, még 12 róm. kath. ünnepet jelölt meg, mint a melyek a királyi rendelet értelmében megünnepelendők. A gubernium is a püspök, az első tanácsúr, értelmezése szerint magyarázta a rendeletet s azért a protestánsokra is reá akarta kényszeríteni a róm. kath. ünnepeket és keményen büntette a pápista ünnepnapokon dolgozókat.

A templomok erőszakos elfoglalása már több mint fél-századon keresztül a róm. katolikusoknak állandó templomszerzési módja volt. Hatalmasul reámentek a község templomára, feltörték, vagy felnyitották s benne misét végeztek és ezzel olyan róm. kath. tulajdonná vált, a melyet «akatholikusnak» bántalmazni, szentségtörés volt és a legsúlyosabban büntetett. 1749-ben a következő templomok erőszakos elvételéről panaszkodnak a reformátusok: a borbándi, a kendi, a viczei, a mocsi, a katonai, a kaáli, a marosszentgyörgyi, a medgyesfalvi, a miklósvári, az ebesfalvi, a balázsfalvi, a szamosfalvi, az erkei, a kolozsmonostori, a kerelő szent páli, az egyházfalvi templomokról, melyekhez a mindszei, a györgyfalvi, az oláh-fenesi, az abafői templomok járultak. Másutt, mint Buzásbesenyőn, Szent-Lászlón, Magyar-Létán, a foglalás megkíséreltetett, vagy meg is történt ugyan, de a foglalók jónak látták a templomot vissza-

bocsátani a felszentelés előtt. 1751-ben az unitáriusok szentrontási (ma Szent-Háromság) templomát hasonlóképpen foglalták el a róm. katolikusok, de az unitáriusok tőlök visszavették, a mi sok zajjal és nagy zavargásokkal járt. A visszafoglalásért ugyan az unitáriusok megakoltak, templomukat veszítették, de az ügy a vele járó nagyobb rendzavarások miatt a királynőnek is értésére esvén, az 1752 jul. 22. kir. rendeletben eltiltatott, hogy jövőre felsőbb hatósági rendelkezés nélkül templomot bárki is foglalhasson. Különben ez a tilalom is inkább csak a protestánsoknak szólt, mivel a róm. katolikusok még 1772-ben is foglaltak templomot, erőszakkal elvevén az unitáriusok sinfalvi szép templomát, melyre már 1731 óta folyton áhítoztak.

A sok mindenféle rendelet, mely a protestánsok szabad mozgását itt is, ott is engedélyhez, felmentvényhez, diplomához kötötte, egyszersmind arról is gondoskodott, hogy az egyházak anyagi erejét fogyassza. Mindenért fizetni kellett. Még a kamerátikumok kieszközlése sem ment ingyen, a mit bizonyít az is, hogy a főconsistorium az ágensnek, a közbenjárás alkalmával elajándékozgatott tokaji borért, 40 arany kártérítést fizetett. És mégis, mikor a kamerátikumok folyósítását a királynő megrendelte, a kincstár részéről «csak nincscsel fizettek és feleltek». A tartományi kincstár rendszerint üres volt és ennek részbeni megtöltésére esztergomi ki a «kegyes alapítványok», a «pium legátumok» bevonásának a terve.

1754 április 29-én kelt az a királyi leirat, mely az összes egyházakat felszólította, hogy a kegyes alapítványok állagáról, alapítása módjáról, céljáról stb. a lehető leg-részletesebb kimutatást terjeszsen fel a felséghez min-

den alapítvány tulajdonos.* E rendelkezésnek megfelelt a ref. egyház is. «Hites iródeákok» által összeíratta a kollégiumok, iskolák, egyházközségek összes alapítványait és a gubernium útján felterjesztette. De egyuttal felhasználta az alkalmat arra is, hogy az alapítványokon kívül, mindennemű egyházi jószágok hitelesen összeírassanak s a maga használatára, a főkonsistorium levéltárába helyeztessenek. A kegyes alapítványok összeírásának az volt a célja, hogy azok az állam kincstárba bevonassanak, a kamat jövedelmek fizetése fejében. Hogy a reformátusok mennyire nem biztak a kormányban, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy semminemű készpénzbeli alapítványt nem mutattak ki.

Midőn br. Sztojka a királynő neheztelését magára vonva, 1759-ben püspökségéről lemondott s nyugalomba vonult, a protestánsok elleni támadás természete is megváltozott. Utódja, gr. Battyány József, a protestánsok zajtalan, csendes eltemetésének volt a barátja, a ki épen ezen elvnek megfelelő utakat is választott az állandóan egy és ugyanazon cél elérésére. Ő volt, a ki felállította a térítési alapot, a fundus convertitorumot, mely olyan sikerrel működött, hogy midőn 1760-ban Battyány kalocsai érsekké neveztetett ki, az őt Erdélyben megtartani kívánó hívek arra hivatkoztak, hogy «kétévi püspöksége alatt a római katolikus egyház nagyobb gyarapodást nyert, mint azelőtt tíz vagy több esztendő alatt».

A «fundus convertitorium» 20 gyermek nevelésére tett alapítvány volt eredetileg s gr. Battyány József tette. A gyermekek, kik mindnyájan prot. szülők gyermekei voltak, a már teljesen róm. kath. kézre és püspöki fel-

* Bod P. Hist. Eccl. III. 338—9. I.

ügyelet alá jutott kolozsvári «Erzsébet» ispotályban voltak elhelyezve. Alig kezdé meg működését, már is 28 református árva gyermeket tartott, kiknek kiszabadításán Verestói György ref. püspök hiába fáradozott. Az eredeti alapítványt Battyány 1768-ban áthelyezte ugyan Magyarországra, de a sikereken neki buzdult hívek áldozatkészsége és Mária Terézia évi 3000 fjt segélye még erősebbé tette az alapot, melyből már nem csak gyermekeket neveltek, hanem áruba bocsátott szegény lelkeket is vásároltak. 1776 előtt, különböző évek alatt, 172 nemes és 686 nem nemes volt a megfizetett hitehagyók száma; 1777-ben 570, a következő három év alatt együtt 1373 lélek került a fundus convertitorium kimutatásába, tehát 18 év alatt (1763—1780) összesen 2800 apostata.

A pénzzel csalogatott hívek a maguk egyházában igen gyakran nagy kellemetlenségeket okoztak. A legkisebb összezőrdülés a főhatósággal, rögtön felidézte a hithagyással való fenyegetőzést. Ha a kamarai, vagy más javadalmak elvesztése miatt nagyobb egyházi terhet kellett a híveknek viselni, azonnal előállottak azzal, hogy ők pápisták lesznek, mert ott fizetni nem kell, sőt még pénzt kap a szegény ember. Az egyházi építkezések terhei hasonló eredménnyel jártak. A kisértő pedig mindig kéznél állott és körül járt, lesve, hogy kit nyelhessen be. A kormány egyházaink helyzetét azzal is nehezítette, hogy a kegyadományok gyűjtését betiltotta, a mire az az eset szolgálhatott közvetlen indokot, hogy a szegény siklói gyülekezetnek Magyarországon is könyöradományt gyűjtő tanítóját Baranyai biharmegyei alispán elfogatta s Váradon vasba veretve bebörtönöztette. Így jelent meg Mária Terézia 1761 máj. 29-iki rendelete, mely megtiltotta, hogy erdélyiek útlevél nélkül még Magyarországra sem mehetnek.

A szegény gyülekezetek templomépítéshez úgyszólván hozzá sem juthattak, még ha nyakukba szakadt is a templom. Az engedélyt alig-alig tudták kinyerni, ha már a pénzük meg volt is; de pénzre meg nem tehetek szert, mert a segélykéregetés eltiltatott, a hívek megterhelése pedig apostasiával járt. De még az is megtörtént, hogy midőn a főconsistorium Szebenben, hol a gubernium székhelye lévén, magának is állandó háza, levéltára s ülésezési helye volt, ref. templomot kívánt építeni: a szászok által ebben megakadályoztatott. Midőn a királynőhöz fordultak, onnan kérelmük azzal a különös indokolással utasított el, hogy az uralkodó kötelessége megvédelmezni a városok privilégiumát. A privilégium-védelemmel azonban jól összefért az, hogy már 1760-ban a városok utasítottak, hogy birót nem választhatnak, hanem az ottani bevett vallásokból jelöljenek és a jelöltek közül majd a királynő nevez ki — természetesen róm. kath. — birót.

Ifjainknak külföldi tanulása sehogy sem tetszván a királynőnek, 1752 után később is, így nevezetesen 1756-ban s 1762-ben újból eltiltotta a «peregrinációt». A két utóbbi tilalom a hétéves háborúval áll összefüggésben. Közben ugyan 1759-ben megengedte a hollandi egyetemek látogatását, de azután ezt az engedélyt is visszavonta. A háború befejezte után Mária Terézia arra a gondolatra jött, hogy a külföldi egyetemek felkeresését teljesen eltiltja, — a mit az 1764 aug. 24-iki leirattal meg is tett — de egyszersmind terve vette, hogy országa «akatholikus» lakosai számára Erdélyben egyetemet fog felállítani. A királynő ezen szándékát, az előbbi tilalommal együtt, közölte a református és evangélikus főconsistoriumokkal, főképen azért, hogy az ilyen egyetem felállításához szük-

séges alap összehozása módjára nézve adjanak véleményét. Ez különben azt jelentette, hogy pénzt ajánljanak fel, mert a kormánynak eszeágában sem volt, hogy az egész egyetemet maga létesítse, mikor másra sem volt elegendő pénze.

A reformátusok és evangélikusok úgy fogták fel az egyetem állítás iránti tervezetet, mint a mely ellenök, szabadságuk és törvényes jogaik ellen irányul. Önerzetes hangon jelentették ki, hogy az egész terv, mely őket nagyon fájdalmasan érinti, a hazai törvényekkel ellenkezik, az ő fiaik, illetőleg papjaik tudományos képzettsége alászállítására czéloz és a mellett sok jótéteménytől akarja őket megfosztani, a melyek t. i. ifjaik számára, a külföldi stipendiumokban segélyükre állanak. Különben is alapítványaik csekélyek és az egyetem állítás céljaira semmit sem áldozhatnak. A királynőt kellemetlenül érintette anyai gondoskodásának ilyen felfogása, azért 1764 nov. 26-iki leiratában megróván a protestánsok emlékiratának illetlen hangját, kijelenti, hogy augusztusi rendeletét fentartja és csak tetszése szerint, esetről-esetre fog az alól felmentést adni.*

A róm. katolikusok uralma mind jobban elhatalmasodott a ref. egyház felett. Bajthai Antal püspöksége alatt az eddigi tilalmak megújítottak és részben szigorítottak, sőt még újabb tiltórendeletek, egyházunk autonómiáját, hitelveinket sértő, híveink szabadságát korlátozó intézkedések is adtak ki. Utoljára már az is megtörtént, hogy házassági jogunkba maga a pápa avatkozott be s a királynő a pápa ítélete szerint rendelkezett. Ugyanis midőn Matskási Krisztina (előbb Bethlen Ist-

* Bod. P. Hist. Eccl. III. 349—52. l.

vánné) fiai nevelőjével, Váradi Istvánnal kötött, de megunt, második házasságától a ref. szent generális előtt, indokok hiányában, megszabadulni nem tudván, katolizált: ügye a római kath. szentszék elé s majd Rómába került, hol XIII. Benedek pápa azon indok alapján semmisítette meg a házasságot, hogy az «feltételesen» kötött, tehát a kánonjog értelmében ipso facto semmis. Ugyanezen alkalommal azonban helyben hagyta a ref. szent generálisnak azon ítéletét, melylyel Matskási Krisztina első férjétől elválasztott s így a nőt teljesen felszabadította egy újabb házasságkötésre. Ama feltétel, melyről XIII. Benedek pápa emlékezik, az erdélyi ref. liturgia házassági eskü formájának a XVII. század vége óta használt eme kifejezés: «míg tisztességében és tisztaságában megmarad». Minthogy a prot. házasságjog szerint a paráznaság — Máté 5., 32. alapján — úgy is bontóok és akadály: természetesen itt semmi olyan feltételről nem volt szó, a mely a házasság érvényét befolyásolhatta volna. Azonban a róm. hath. házassági jog, mely bontó okokat, mint általában válást sem ismer, ezen feltételben «semmiségi okot» látott s a házasságot «ab initio nullum»-nak declarálta.

Egy másik házassági ügy (Bethlen Julia contra Földvári Ferencz), mely Mária Terézia elé is felkerült, arra indította a királynőt, hogy a reformátusok liturgiájának házassági esküformájából a «míg tisztességében és tisztaságában megmarad» kitétel törlését elrendelje s egyben utasította a róm. kath. püspököt, hogy ha ilyen «feltétel» mellett kötött házassági esetnek tudomására jön, azt jelentse be (1764 nov. 30.). Verestói püspök, a főconsistorium helyben hagyásával, minden ellenkezés nélkül kihirdette a királynő rendeletét, mely tartalmilag lé-

nyegtelen és csak formájában volt sértő egyházunkra nézve.

Bajthay róm. kath. püspök gondoskodott arról, hogy a reformátusok egy perczig sem nyugodhassanak. Ha újat nem tudott kitalálni zaklatásukra, felelevenítette a régi rendszabályokat. Az ő sürgetésére újította meg Mária Terézia III. Károlynak az egyházi építkezésekre vonatkozó tilalmát (1703 máj. 3.), melyet 1708-ban (máj. 1.) még azzal súlyosbított, hogy ha a róm. katolikusok valahol templomot akartak építeni, a gubernium köteles volt a róm. kath. püspök megkeresésére, a más vallásukat, a törvények és fennálló szokás szerint a kézi és írás munkára kényszeríteni. Majd az apostasia rendelet megújítását és szigorítását sürgette, mire Mária Terézia egy újabb intézkedést adott ki ebben az ügyben (1708 aug. 1.). Az új rendelet az apostasia pereknek minden bűnügyi és polgári keresetek felett elsőséget biztosított a tárgyalási sorrendben. Az eljárást gyorsította, felebbezést csak rendkívüleg engedélyezett. A rendeletnek azonban — Bajthay sürgetése ellenére is — nem adott a királynő 1751 előttre visszaható erőt, valamint a hitszegők módjára már megbüntetett apostatákat sem kényszerítette a róm. kath. hitre újból visszatérni. A bűnbánó s megtérő apostaták csakis egyházi censura alá vettek. Mindezen rendeletek több ízben megismételtettek.

De voltak újabb találmányok is, melyek fényes tanúbizonyosságot tettek arról, hogy a római egyház semmiben sem olyan leleményes, mint az eretnekek zaklatásában. 1765 april 3-án jelent meg az a rendelet, mely minden vallású bábákat, bármely vallású gyermekeknek a megkeresztelésére kötelez, ha t. i. a gyermek halál veszedelmében forog. A rendelet 1771-ben (decz. 19.) ismételte-

tett. Alapelve az, hogy a keresztség az egyedül üdvözítő egyházba belevő sákramentum, melynek hiánya az üdvösség elmaradását vonja maga után.

Még sérelmesebben vágott hitelveinkbe Bajthay róm. kath. püspöknek symbolikus könyvünk, a heidelbergi káté, ellen irányzott támadása, melylyel kapcsolatban egész irodalmunk megrendszabályozása is fogantatva vétetett. Ugyanis a róm. kath. püspök 1768-ban egy feliratában (febr. 13.) arra hívta fel a királynő figyelmét, hogy a reformátusok papjai és tanítói a maguk dogmáikat iskoláikban és zsinataikon vita tárgyává teszik (értsd az iskolai és zsinati disputációkat, a vizsgák egyik nemét) és ezenkívül a felség 1753. évi rendelete daczára, oly könyveket adnak ki, a melyek nem csak a róm. kath. vallást, de magát az uralkodó házat is becsmérlik s azok ellen gyűlölséget kelteni alkalmasak. Hivatkozik a legközelebbi kézdivásárhelyi zsinat disputációira, (vulgo: papi közvizsga) a heidelbergi kátéra és Bod Péter Szmirnai szent Polikarpusára. A királynő, a felterjesztés alapján, a heidelbergi káténak, valamint Bod Péter Polikarpusának és Athenasának az elkobzását (1764 nov. 24.), a nyilvános vitatkozásoknak beszüntetését elrendelte s a róm. kath. tanok elleni vitákat az iskola falai közzé korlátozta (1768 nov. 24.).

A gubernium, melynek fellépése előtt Bod Pétert a halál megmentette a zaklatástól, meghagyta, hogy a káté példányok haladéktalanul szolgáltatassanak be. Deési Lázár György püspök 1769 máj. 11-re már vagy 300 példányt össze is gyűjtött, de — mint a főconsistoriumnak írja — beszolgáltatására nem volt hajlandó. «A ki szedetű — úgy mond — vitesse el. Így is, hogy beszeditük, traditorokká lettünk, de ha magunk küldenék be,

kétszeresen lennének traditorok». A kátékat nem is küldötték be. A királynő is enyhíteni kívánta a dolgot és egy újabb rendeletben azt kívánta, (1769. decz. 15.), hogy a káténak a róm. kath. vallást sértő szakaszai töröltesenek. A gubernium ezt a rendeletet közvetlenül magával a püspökkel közölte, de ez egyenesen megtagadta a tőle kívánt törlést, mint a mely nem áll jogában, mert symbolikus könyvről van szó, a mely nem egyes emberé, hanem az egész református világé. A törvény is oltalmazza ezt a hitvallást, de meg «hogyh netán a katé írói egy vagy más helyen keményebb szolás formákat használtak, azoknak eltörlését, mint szintén elnézését nem kevesebb bizodalommal és joggal kérhetjük s remélhetjük, mint a milyen liberalitással a protestáns fejedelmek a tartományaikban lakó róm. katolikusoknak a trienti concilium sokkal több és nagyobb anathemiát elnézték es eltúrték». És ezen válasz után nem is bolygatták többé a királynő életében ezt az ügyet.*

Bajthay is másfelé vetette tekintetét. A róm. katolikus és az ilyennek tekintendő gyermekek vallásos nevelése lett gondjainak újabb tárgya, a mely eszme a mily szép és nemes és egy főpaphoz méltán illő az elméletben, épen olyan nemtelen és zsarnoki módon, valóságos embertelenséggel gyakoroltatott, midőn testet öltött. A királynő az ő javaslatára alapította a nagyszebeni árvaházat, a Theresianumot és adta ki azon rendeleteit, melyek értelmében a különben protestáns, de bármely oknál fogva róm. katolikusoknak tekinthető gyermekek szüleiiktől, gyámjaiktól erőszakkal is elvették és a szülék

* Egyh, ker. ltr. 1769—44. V. ö. Szilágyi Ferencz: A heidelbergi katé stb. Pest 1869.

s gyámok költségei, — vagy ha az illetők nagyon szegények voltak — a királynő alapítványa terhére róm. katolikusnak neveltettek. Hogy az illetők annál is inkább felkerestessenek és a térítés is minél sikeresebb legyen, Bajthay jezsuita missionáriusokat küldött szét az országban a protestáns falvakba, kiket a prot. gyülekezeteknek illendő tisztelettel kellett fogadni. Sőt sok helyen azt is követelték, hogy eléjök harangozzanak és hitszónoklat tartásra őket a prot. templomba is bebocsássák, mit azonban a ref. főconsistorium határozottan eltiltott. Bajthay elragadtatással írt a királynőnek a missionáriusok sikeréről s kéri, hogy a felség a most működő öthöz küldjön még többet, mert azokat is jól tudná alkalmazni a szász székekben, hol a róm. kath. vallás nem terjed eléggé». «Míg ellenben a magyarok között — úgymond — majd minden családnak van egy katolikus ága s a köznép is a mi hitünk iránt igen nagy hajlandóságot mutat». Csak a minap is egy egész falu, a mult évben pedig mintegy 400 személy tért át. Sokat vár a Theresia-árvaháztól is, «mert azon számos gyermekek, kik abban nevelést kapnak, az igaz hitet annyira elterjesztik, hogy talán még a század eltelte előtt, a téves hitet vallóknak alig lesz egy harmadrésze, mi fenmarad». De hogy minő áron, mily eszközökkel érhető el ez az eredmény: arról a vallásos főpap mélységesen hallgat. De világosan mutatják a gyakori gyermekrablások, erőszakosságok, a melyek között a Barcsay Ágnes esete egyike a legismertebbeknek és legfelháborítóbbaknak. És miket követhettek el a szegény jobbágyokkal, vagy az egyszerű köznemesekkel, ha a főúri családokra is katonaságot küldöttek és fegyveres erővel, katonai brutalitással szakasztották ki a gyermekeket édes anyjuk szerető karjai közül. A hatalmas br. Wesse-

lényi Miklósnak és gyöngéd lelkületű nejének, Cserey Ilonának, is mennyit kellett küzdeni, mennyit kellett szenvedni, hogy Isten és természetadta jogaikat, gyermekeiknek nevelését, a fondorkodó és a vallásos térítést emelkedésre lépcsőül használó vakbuzgósággal és erőszakkal szemben megvédelmezhesék. — Az a gyenge és szerencsétlen nő, anya, kinek oldalán nem állott egy olyan erős és mindenre kész védelmező, mint Wesselényi: kénytelen volt megadni magát sorsának, mert hiába fordult a kormányhoz, hiába a királyhoz; hiszen a mi történt, egyenesen az ő akaratukból történt. A gyermekeitől megfosztott anyai szív áldó erejét az ilyen esetben többnyire aztán az egyház érezte, a melynek hitéért, vallásáért volt a szenvedés. Kiváló buzgó pátronák lettek az illetők, mint p. o. Barcsay Ágnes és előtte gr. Bethlen Kata.

Ilyen eszközök felhasználása mellett aztán dicsekedhetett «a protestánsok jogait tiszteletben tartó» Bajthay, hogy «majd minden családnak van egy katolikus ága». Hiszen már I. Lipót alatt megkezdődött, III. Károly alatt foglaltatott és Mária Terézia alatt a legnagyobb fokra emelkedett a rekatholisationak az a mesterkedése, melylyel a református főurakat és tekintélyesebb nemeseket az egyedül üdvözítő egyház aklába édesgette, terelgette. A mint a XVII. században kezdődött Magyarországon, épen úgy folytattatott most Erdélyben is. Református egyén álláshoz, kitüntetéshez alig, vagy épen nem is juthatott; ellenben a leggyarlóbb képességű és állású pápasták a legmagasabb állásra is képesítve voltak «a religióért». De a katolizált protestáns többnyire csodaszerű fényes carriert csinált rövid idő alatt. Egy kitért nemes, ha nevesebb család tagja volt, azonnal bárói vagy grófi

titulust kapott és magas állásba jutott. A címzés és a németes szellemű arisztokratia a rekatholisáció szülötte Erdélyben is. — Csoda-e, ha a rokonnak vagy a kisebb sorsú embernek a pápisták létráján való felkapaszkodása és a felkapaszkodott ember hagyományos parvenu döllyfe sértette, bántotta a mellőzött ősi nagy familiák önérzetét; és csoda-e, ha ők is vágytak kitérés után, ha ők is érvényesülni, fiaikra, családjukra, maradékaikra tekintélyt, címet, vagyont, befolyást kívántak hátrahagyni? Nem csak az egyéni hiúság, a nagyravágyás, hanem még a szülei szeretet is igen könnyen az apostasia kerítője lett ebben a csábításokkal és kísértésekkel teljes időben.

Bizony sokan megtántorodtak, sokan elhagyták ősi hitüket címért, hivatalért, gazdagságért. Hát még mikor Mária Terézia a legellenállhatatlanabb kísértőket, a szép leányokat is bevonta a rekatholisáció hadműveleteibe! A királynő különös előszeretettel forgolódott a «Juno pronuba» szerepében és nagy buzgalommal házasságát össze az előkelő róm. kath. lányokat az erdélyi református családok fiaival. Az ily házasság mindig rekatholisálással járt s így verte be a bomlás ékét az ősi nagy kálvinista családokba egy-egy újabb róm. kath. oldalgalapításával. És ez volt a legsikeresebb fegyver a reformátusok ellen, mely ha sokáig működhetik, talán végzetes hatású is lett volna egyházunkra. Gr. Bethlen Gábor híres kancellár Khevenhüller Jozefáért, gr. Bethlen Miklós Csáki Katalinért, Gyulai Ferencz a Haller János leányaért, Gyulai Sámuel a Bornemissza Ignác leányaért hagyta el atyai hitét, Gr. Bánffy Dénest az apostasia büntetésétől és az adósok börtönétől váltá meg, br. Kemény Lászlót grófi címhez és gubernátosághoz juttatta, br. Ke-

mény Ádámot kelletlen feleségétől szabadítá meg, br. Kemény Pált és br. Jósika Imrét stb. fő-főhivatalokba segítette az apostasia.

De a sok apostasia daczára is bizonyos, hogy még többen maradtak állhatatosak a hitben, abban a puritán, református hitben, mely tanaiban, kultuszában, még világi előny-szerző hatalmában is oly egyszerű volt mindenha. És kell-e, lehet-e szebb és dicsőbb jellemzése hitünk, vallásunk, egyházunk erejének, mint azoknak a nagy és fényes történelmi neveknek sorozata, melyek birtokosainak nagy számát sem cím, sem rang, sem hivatal, sem vagyon, sem előkelő atyafiság, vagy szép menyasszony nem volt képes megingatni kálvinistaságában. br. Wesselényi István a nagy államférfi, gr. Lázár János a jeles költő, br. Dániel István a kitünő theologus, egyházunknak a vezetői ebben az időben, a kik mint tornyok a házak közül, oly magasra emelkedtek ki szellemileg a Hallerek, Mikesek, Aporok, Kornisok stb. tehetség nélkül, de vallásos fanatismusokért magasra kapaszkodott tömegéből és a kik mellett a Telekyek, Bethlenek, Kemények, Bánffyok, Rhédeiek, Kordák, Radákok, Wassok, Bacsayok, Zeykek, Tholdiak, Tholdalagiak, Jossincziak, Inczédek, Alvincziak stb. egyész nagy serege tömörült a hit, az egyház védelmében. A hit benső ereje, vasnál és aranynál, életnél és halálnál erősebb hatalom egyházunk kebelében, mely a mellőzések, elnyomások, az üldözések erejével csak fokozódott. Sok, — nagyon sok fogyatkozást látunk egyházunknak ezen korbéli életében, ha holmi elméleti mérték rájárára akarjuk vonni és akarjuk mérlegelni azt. Szervezetlen, pártos, nyers és szegény volt bizonyára. De ha a mi minden időkben, minden intézményben a legfőbb, — ha tagjaira, híveire

gyakorolt vonzóerejét veszszük figyelembe, — elhal az ajkon a gáncs, eláll a tollban a bírálat, mert mégis az akkori református egyház lélekben valóban nagy és hatalmas vala.

Egyházunk ama rengeteg sok és hol fortélyos, hol erőszakos támadásokkal szemben, melyeket a jezsuiták és a róm. kath. püspökök leleményessége ellenök szakadatlan lánczolatban intézett, egyedül a türelem fegyverére s a lelkiismeret nyugodt, tiszta önérzetére volt utalva. Hányszor szedte egybe sérelmeit, hányszor terjesztette azt az uralkodó elé, hányszor küldött Bécsbe deputatiót, hányszor használta fel az udvari befentesek meglágyítására szolgáló u. n. «discrétiót» is: és soha kedvező feleletet, barátságos szót, anyai érzületet nem tapasztalt. A ref. főurak hajlandók olyan közhivatalokra is pályázni, a minőket a másik oldalon az egyszerű parvenu is keveselt volna; de megteszik, csak hogy vallásuk ügyét előmozdítsák. Ha kell: szembeszállanak a királyi «nem tet széssel» is és egyházuk igazait védelmezik, még ha kegyvesztés is jutalmuk, mint a Wesselényi Istváné, a Kolozsvár városi privilégiumok oltalmáért. A köznemes inkább visszavonul addigi élete szintetéről, a megyéről és székből és él családi ősi birtokán; de hitét megtartja. A szegény katonai lelkész, a felsőbb utasításhoz képest, egyháza elfoglalt földjét szántja, veti, habár tudja, hogy a pápista páter fogja learatni. Mindegy! ez szükséges a jogok fentartásához. A küküllői papok tömegesen verik vissza a templomfoglalókat, pedig ezért idézés, vallatás, sőt börtön vár rájuk. A professorok rejtegetik, duggatják a róm. katolikusnak «te kintendő» diákok és inkább kiteszik magukat a commissionális vizsgálat zaklatásainak, de védik igazaikat ... Mindenütt mindenki egyházáért

küzd, szenved és tűr, csak hogy egyházának igaza diadalmaskodjék.

A kitartásnak meg is lett a jutalma. A hatalmas erővel előretörő felvilágosultságnak első ténye a sötétség fiainak, a jezsuita szerzetnek, az elsöprése volt. Mária Terézia nehéz szívvel vált ugyan meg ettől a «hasznos» rendtől, de mikor meggyőződött arról, hogy még az ő gyónásának a titkai is a rend közkincsévé tétettek: mégis csak feloszlatta azt. És a mint ez a rend eltűnik Erdélyből: eltűnik a lidércznyomás is, mely a szellemi szabadságra ónsúlylyal nehezedett. 1773 után már sérelmi felirat sem készül a mi egyházunkban, de újabb lelki rablánczot tartalmazó rendelet sem jelenik meg. A királynő érzelmei bizonyára ugyanazok a maga vallása és az eretnekek iránt; de eltűnt a «diabolus rotae», az «ördög fiskálisa», és így egyházunk is tűrhető csendességben élt a jobb idők elkövetkeztéig.

14. Türelem a bevett vallásoknak.

Mária Terézia uralkodásának utolsó hat évében, a mely idő alatt t. i. az eltörölt jezsuita szerzetrend erőszakos működésének nyomai nem láthatók, az erdélyi protestánsok állapota is kézzelfoghatólag jobbra fordult. Azonban az uralkodó egyháznak nemcsak a fogalma volt megalkotva, hanem a róm. katolikus egyház teljesen úgy állíttatott be az állami szervezetbe és oly befolyáshoz jutott az egyházpolitikában, hogy ennek súlyát még a jezsuita rend eltörlése után is éreznie kellett a protestáns egyházaknak.

II. József kora e tekintetben nem sokat változtatott a helyzeten; hanem az erőszakosságoknak, a szellemi zsarnokságnak mégis csak útját vágta. A római egyház uralkodó állását a nagy császár alatt is megtartotta, de ezen állásából kifolyó jogai szabályoztattak és sok részben megszorítottak. Az állami omnipotentia tanának gyakorlati alkalmazása nem tűrt meg egy olyan jogállást, a minőt a római egyház magának követelt; de viszont a protestánsokkal szemben is oly megszorításokat vett igénybe, az autonomia olyan korlátozását vonta maga után, a melyek mellett a róm. kath. klérus és a jezsuiták részéről szenvedett erőszakoskodások eltűntek.

felett érzett örömben igen sok keserű ürömcsepp is vegyült.

Azok a rendelkezések, a melyeket II. József császár a római egyház túltengett hatalmának és befolyásának a megszorítására tett, az ő összes országaira s így Erdélyre is kiterjedtek, E tekintetben Erdélyben ugyanazon állapotok vannak, mint Magyarországon, vagy Ausztriában. Ez nem a császár javára van mondva, sőt ellenkezőleg. Ugyanis ezen rendelkezéseinél is alig vette figyelembe Erdélynek külön államjogi helyzetét, a melyeket a protestánsok védelmére s esetleg a velök szemben alkalmazandó kormánybefolyásra nézve adott ki. Így történhetett meg aztán az, hogy a mi a protestánsokra nézve Magyarországon előnyös volt, az erdélyi protestánsokat illetéktelenül sújtotta.

A türelmi rendeletnek Erdélyben semmi helye sem volt, a mennyiben az Approbáták, a Compiláták, valamint a Leopoldi diploma érvényét I. József, III. Károly és Mária Terézia egyaránt megerősítették és nem egy esetben azok szerint is intézték a vallásügyet, habár számos törvénytelen rendelet alkalmazásával, vagy kiadásával, a sarkalatos egyenjogúságot megrontották is. II. József császár, mintha azok az alaptörvények nem is léteznének, — bár azoknak megtartását és érvényben hagyását az erdélyi türelmi rendeletben megígérte volt, mégis — erdélyi egyházpolitikája sarkkövévé is a türelmi rendeletet tette és a régi alaptörvények érvényét nem állította helyre.

Kétségtelen, hogy a türelmi rendelettel több oly jogtalanságot enyhített, melyek a diplomával ellenkező fejedelmi rendeletekben birták gyökerüket. De az is bizonyos, hogy semmi sérelmet nem enyésztetett el egészen

és a jogegyenlőség állapotába épen nem helyezte vissza a négy bevett vallást. Ez legfőbbképen az áttérések, a vegyes házasságok és a belőlük született gyermekek vállalása kérdésénél, a templomok, iskolák stb. építésénél tűnik leginkább szembe.

Azt nem mondhatni ugyan, hogy Erdély sajátos helyzetét a türelmi rendeletek kiadásánál tekintettel nem lett volna, de ez a tekintet alapján téves felfogásból, a törvények erejének s érvényének helyreállítása helyett, a törvények szellemével és betűivel ellenkező abszolút és önkényes elhatározásból indult ki. A türelmi rendelet hat első pontja, mely általános elveket foglal magában, Erdélyre nézve is kihirdettetett. Azonban a speciális viszonyokra tekintettel, a hat pontot olyan más tízzel toldotta meg, melyek némi részben már eltérnek a Magyarország számára kiadott rendelet többi pontjaitól.

Az erdélyi türelmi rendelet speciális rendelkezése a templomok, paplakok, iskolák építését csak a görög-keletieknél köti 100 családhoz, ellenben a protestánsoknál számot nem jelöl, hanem csak a megfelelő anyagi erő kimutatását, mi róm. kath. és prot. biztosok jelenlétében történik, kívánja meg. 2. A reversalisokat a múltira nézve fenntartván, a jövőre eltörli és a vegyes házasságoknál a bevett vallásuk között azt az elvet mondja ki a gyermekek vallási hovatartozására nézve, hogy azok nemük szerint követik szüleik vallását. A bevett és be nem vett vallásuk között kötött vegyes házasság esetében, ha az atya bevett valláshoz tartozik, az összes gyermekek az ő vallását követik, ha pedig az anya vallása a bevett vallás, csak a fiúk nevelhetők atyjuk vallásában. 3. Ha a házasság az egyik félnek *róm. kath.* vallásra térésével lesz vegyessé, vagy ha az egyik szüle elhúnytával a másik tér

róm. kath. vallásra, a 12 évet még be nem töltött gyermekek vallása a fenti pont szerint igazodik. 4. A bábák keresztelese a protestánsokra nézve nem kényszeríthető. 5. A prot. lelkészek saját vallású beteg s fogoly hitsorsosait szabadon látogathatják s a róm. kath. plébánus csak akkor mehet az illetőhöz, ha az egyenesen kívánja. 6. A protestánsok gyermekei, ha felekezeti iskolájuk nincs, a római katolikus iskolába szabadon járhatnak. 7. A collecta-szedés s a tanulók supplicatioja eltiltatik. 8. Az egyházlátogatást a püspökök s esperesek ugyan szabadon végezhetik, de csak a nép megterhelése nélkül. 9. A zsinatok és egyházi gyűlések tartását csak úgy engedi meg, ha annak tárgyai, összes ügyei előre bejelentetnek s így minden esetben engedélyt nyernek. 10. Eltiltja, hogy bárki is vallásáért bármiképen büntetessék.

Még mielőtt ez a türelmi rendelet kihirdettetett volna, Csernátoni V. Péter püspök egy körlevélben előkészítette egyháza papságát annak fogadására. «Rövid időn, — úgy mond — nyomtatásban olyan kegyelmes rendelkezései fognak felséges császárunknak és örökös fejedelmünknek in Religiosis a hazában publikáltaim, melyek talán Romano-catholicus atyánkfiaiának nem ínyek szerint valók lesznek, hanem inkább nagy kedvetlenítésekre fognak szolgálni.» Inti és figyelmezteti azért atyafiait, hogy az öröm őket majd túlságosan el ne kapja és hogy «a keresztyéni szeretet ellen másoknak sérelmeket ne neveljék, a bánkódókat bosszúsággal ne illessék, nyelvöket fogják meg s hallgassanak».*

Valóban a türelmi rendelet a róm. kath. atyafiaknak

* Csernátoni püspök levele 1781 decz. 20-ról a széki e. m. protocollumában.

«nem ínyek szerint való» volt és a protestánsokat méltán tölthette el örömmel. De azért az öröme korántsem volt olyan nagy ok, mint ezt az első pillanatokban gondolhatták. A császár gondoskodott arról, hogy a protestánsok öröme ne legyen zavartalan és a róm. katolikusok «kedvetlenítések» ne szűkölködjék minden vigasztalás nélkül.

A protestánsokra nézve a türelmi rendeletnek a collecták és a supplicatio tilalmára, az egyházlátogatásnak, melynek terhét mindig a gyülekezetek viselték, megszorítására és a zsinatok tartása iránt megszabott feltételekre vonatkozó részei igen terhesek voltak. A perselyek kitétele szünetelt, az egyházlátogatás megakadt, a zsinatok pedig teljesen félbehagyattak. A zsinattartás feltétele szinte teljesíthetetlen volt. Csak a nagy nyomás alól való kiszabadulás és a türelmi rendeletnek különösen az az intézkedése, mely a vallás miatt kiszabott büntetéseket eltiltotta, enyhíthette némileg a súlyos helyzetet, mely épen olyan ponton bántotta meg a protestáns egyházat, a melyen III. Károly és Mária Terézia erőszakos kormánya még érintetlenül hagyta a szabadságot, t. i. egyházi belügyeiben.

Az erdélyi reformátusoknak a XVIII. század folyamán határozottan előnyére vallott, hogy főconsistoriumuk volt, melyben a világiak az egyházi ügyeknek intézésében tevékeny részt vehettek és a melyben a kívülről jövő támadásokkal szemben az egyház védelme központosítva volt. Most II. József alatt ez a főconsistorium egy csa- pársra átalakul a kormány végrehajtó közegévé, melyet az uralkodó és a főkormányshék úgy tekint, mint a kormány, egyházi és iskolaügyi igazgatásának egy alantas adminisztratív közegét. A helyzetet még súlyosabbá tette

az a körülmény, hogy a megelőző időszakban, részint szabály, részint gyakorlat alapján, a református főconsistorium tagjai, illetőleg a státus-gondnokok mindig a rangban legfőbb köztisztviselők voltak, a mi II. József koráig oltalmat nyújtott a külső támadásokkal szemben, most pedig, mikor az egyház autonómiája is sutba dobott, azt hozta magával, hogy az uralkodó rendeletei feltétlenül foganatosíttassanak.

Egymást érték a különböző rendeletek, a melyek az egyházra nézve megannyi megszorítást tartalmaztak. Először a zsinatokra nézve jött a tilalom, hogy t. i. sem generális, sem partiális zsinatot előleges engedélykérés nélkül tartani nem lehet. Ha zsinatot akartak tehát tartani a protestánsok, ezt kötelesek voltak az idő, a hely, a tárgy bejelentésével a főkormányzónak, a főconsistorium útján, tudtul adni, mely a zsinatokra, a kormány képviselőjében, rendszerint két biztost szokott oda küldeni. 1784-ben Keresztes Máté kezdi esperes ellen fegyelmi vizsgálatot rendelt el a gubernium, mivel partiális zsinatot fejedelmi biztosok jelenléte nélkül merészelt tartani. Majd megkivánták, hogy a zsinatok jegyzőkönyveit fel kell terjeszteni felülvizsgálás végett. Tehát nem elégedett meg a kormány a biztosok ellenőrzési jogával, hanem még azon kívül a jegyzőkönyvekbe is bele kívánt tekinteni, nehogy az egyház a «res mere ecclesiasticae» határain túl haladjon. A kormány apolékosságait sok más egyéb dolgokon kívül eléggé jellemzi az is, hogy még gondja volt a protocollumok tiszta és olvasható leiratására is.*

Majd a zsinat után reá került a főconsistoriumra is a

* Egyh. ker. ltr. 1782—67., 1783—20., 1784—56.

sor. Megállapított, hogy a főconsistoriumok miképpen tartandók, protocollumait miképpen kell kiállítani, a főkormányzékhez intézett beadványai miképpen láttassanak el dátummal és folyószámmal. A főconsistorialis protocollumokat havonként kellett felterjeszteni és a késedelem esetében a felküldés mindig megsürgtetett. Egy 1786. évi rendelet megrendelte, hogy a főconsistoriumok bizonyos periodusokban tartassanak, határozott napokon kezdessenek meg és fejeztessenek be. Ugyanezen évben egy másik leirat az iránt kívánt előterjesztést, hogy a consistoriumban és a zsinatokon miféle tárgyak szoktak tárgyalatni. A kormánynak különös gondja volt arra, hogy oda nem illőnek ítélt tárgyak az egyházi fórumok előtt ne tárgyalassanak és épen azért a zsinati és főconsistoriumi protocollumokat gyakran küldötte vissza hasonló intelmek és megfelelő megjegyzések s utasítások kíséretében.*

Az erdélyi ref. egyházalkotmány formája, bár szabatosabb és egységesebb volt, mint a magyarországi testvéreké, azért mégsem elégítette ki a kormányt. Arra igyekezett tehát rábírní az egyházat, hogy egyházalkotmányát alakítsa s törvényeit dolgozza át. Hogy ezt annál könnyebben, illetőleg a kormány czélzatainak megfelelőbben végezhesse, e végből 1782-ben közölte a főconsistoriummal a lengyel protestáns egyházjogot és a berlini prot. házassági jog és házassági dispensatió formáját, felszólítván az egyházat, hogy azt irassa le és annak alapján egy erdélyi ref. egyházjogot dolgozzon ki. Természetesen erre sem a zsinat, sem a főconsistorium nem

* Egyh. ker. ltr. 178-2—146, 1783—20, 60; 1784—214, 1786—23, 113, 1789—201.

volt hajlandó, mivel törvény által biztosított joguk volt az erdélyi protestánsoknak, hogy «a directióban» akkor változtassanak, ha ezt maguk jónak látják és hogy a változtatás az egyházi és világi férfiak közmegegyezéséből és nem kormánynyomás alatt történhetik. Épen azért leírták ugyan a lengyel egyházjogot, valamiféle dolgozatot készítettek is annak alapján, de azért, bár a kormány többször és elég gyakran sürgette a «Jus Ecclesiasticum» kidolgozását és felküldését, az egyház mégsem tett annak eleget. Annyit ugyan mozdított a főconsistorium e dologban, hogy a sok sürgetésre előbb Türi Sámuel, majd Szatmári Pap Mihályt bízta meg a kidolgozással, hanem ezek, egyik a másik után, visszaléptek a munkától és annak kidolgozását «másra kérték biztatni.» Az 1789. évi utolsó sürgető leíratra sem tudott a főconsistorium a munkával előállni és csak azt jelenthette, hogy a kidolgozás még folyamatban van.*

Valóban dicséretre méltó az akkori főconsistoriumnak ez az állhatatossága, mert ha a kidolgozást elvégezteti és belemegy abba, hogy szervezetét a kormány megerősítése alá terjeszti, a mindenható állam aligha meg hagyta volna az egyháznak autonomiáját s legfeljebb holmi külső kereteket, lyukas mogyorónak a héját, kapta volna az egyház.

II. József nem ismert különbséget a «ius circa sacra» és «ius in sacris» között. Ezt a hatalmas róm. kath. egyházzal szemben tett intézkedései nyilván bizonyítják. A protestánsok még kevesebb kiméltre és még nagyobb megaláztatásra lehettek volna készen. Hiszen még a ke-

* Egy ker. ltr. 1782—93, 1785—173, 1780—84, 119, 155. 205; 1787—10,42; 1789—224.

resztelés, az esketés formuláit is felkivánta felülvizsgálat végett a kormány. Az egyházi fegyelem gyakorlásának, «a fejrénépek eklézsia követése iránt» kiadott rendeletével, a prot. egyházakban egyszerre véget vetett, mert a fegyelem épületének egy sarkalatos köve kimozdulása után romba dőlt az egész alkotmány és a fegyelem jármát lerázott hívek semmiféle korszerű módosítást nem voltak hajlandók elfogadni. Symbolikus könyveinek kinyomatása ugyan megengedett, de úgy, hogy ha azokból, valamint az összes vallásos tartalmu munkákból, kihagyatnak a róm. kath. egyház és hit ellen irányuló részletek. A heidelbergi káté kinyomatását szintén csak megcsonkított alakban volt hajlandó engedélyezni. A gubernium volt az, a ki 1783-ban figyelmeztette az uralkodót, hogy a ref. püspök már ezelőtt 10 évvel megtagadván a káté megváltoztatását, most intézkedni kellene ez ügyben. A ref. püspök, Eperjesi Zsigmond, újból felszólított, hogy a római katolikusokra nézve sérelmes részeket abból hagyja ki; de ez a felszólítás is csak annyi eredménnyel járt, mint az, melyet 1772-ben Deési Lázár Györgyhöz intézett a gubernium. Az engedélyt nem is nyerték meg a kinyomatáshoz hitsorsosaink, de ők inkább nem nyomatták ki, mintsem hogy symbolikus könyvüket kormányrendeletre megváltoztassák.*

Az egyházi adminisztráció egyes ágai sem kerülhették el a kormány figyelmét. Így látjuk, hogy részletesebb felvilágosítást kíván a zsinati tárgyról és megtiltja, hogy a papi személyek, a tisztán egyházfegyelmi ügyeken kívül, annak ítélőszéke alá vonassanak. A tanügyi igaz-

* Egyh. ker. ltr. 1782—106; 97; 1789-141; 1784—51. A liturgiáról 1785—239.

gatás körül, minden a tanulás és tanítás iránt felmerült panaszokat közvetlenül a főconsistorium elé igazít. Majd arról kíván jelentést, hogy micsoda «subordinatio» van a papi személyek között? Honnan veszik az ágensek és az előregedett papok fizetésüket? Ezen kérdések különben II. Józsefnek pénzügyi igazgatásával, s főleg azon törekvésével állanak kapcsolatban, hogy a szegény jobbagy nép sem egyházi adók, sem önkényes adományokra való felhívás által, anyagilag túlságosan igénybe ne vétesék. Midőn arról értesült, hogy az előregedett és szolgálatra képtelen lelkészek állás nélkül, pusztán az e célra szedett collectából élnek, minthogy már a collectázást megelőzőleg eltiltotta, most meghagyja, hogy az ilyen lelkészek egyházukban továbbra is, illetőleg éltök fogytáig meghagyassanak s melléjük segédlelkészek rendeltessenek. Tehát a mint a lelkészi hivatal állandósága Mária Teréziától, úgy a káplánság intézménye II. Józseftől veszi eredetét. Ezelőtt csakis a püspöknek volt káplánja, most már, habár Erdélyben csak kevés ideig, az öreg lelkészek mellett rendszeren segédlelkészek alkalmaztatnak.*

A határőrvidéki székely katonaságra való gond hozta magával, hogy a székelyföldi lelkészekre kiváló gondja volt a császárnak. Már 1780-ban jelentést kért arról, hogy a székely székekben miféle papi bér a szokásos, mivel panasz érkezett hozzá, hogy az ottani, illetőleg a háromszéki papok «megkorrigálták a képét». 1784-ben a háromszéki papság: «a militaris helyeken levő ministerium» összeírását, a papi bérek állásának a kimutatá-

* Egyh. ker. ltr. 1784—175; 1786—117, 245; 1787—208; 1783—71; 1787—252.

sát kívánja újból és a következő évben maga szabja meg, hogy a székely határőrvidéki katonaság minő nagyságú papi képét fizessen. Azonban a császár által «megkorrigált» kepe nagyon érzékenyen sújtotta a háromszéki papokat, kik 1786-ban a Bethlen Gábortól, 1614 ben nyert privilégiumaik nemesi előjogosítását is elvesztették és ezért a kezdi egyházmegye azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy a papi képét emelje. A gubernium ez ügyet véleményezés végett azonnal leküldötte ugyan a főconsistoriumnak, de csak 1789-ben adta ki azt a rendeletét, hogy a katonák részéről megszabott kepe a nem katonákra, az u. n. provinciálistákra nem szól, tehát azok a régi rendes képét tartoznak fizetni.*

Még több baj volt az ifjúsággal, mely a katonai szolgálatok elől szivesen menekült a hadmentességet nyújtó iskola falai közzé, a melyet viszont a kormány és katonai parancsnokok a csapatoknál szeretett volna megtartani. A tanulók nemesi szabadsága sokkal erősebb volt, sem hogy őket a katonaságra feltétlenül kötelezni lehetett volna. Viszont II. József igazságszeretete sem engedte meg, hogy egyesek zaklattassanak a katonáskodás miatt, mint Mária Terézia alatt napirenden volt. Ezért azt a rendelkezést léptette életbe, hogy a határőrvidéki szolgálatot teljesítő székelyek tanuló fiai a szünidők alatt csapataiknál mindig jelentkezni és tanuló minőségüket igazolni kötelesek.

Azonban ezen fontosabb ügyeken kívül még a legkisebb, szinte jelentéktelen, dolgokra is kiterjedt az atyáskodó kormány figyelme. A templomi székek ügye szokott volt

* Egyh. ker. ltr. 1780—7, 104, 107; 1784—85; 1785—35; Gub. 1786 jun. 19. 6640. sz.; 1789—73.

ebben az időben igen heves czivódásokra okot szolgáltatni a gyülekezetekben, melyekről hírt vévén a gubernium, felszólította a főconsistoriumot, hogy e tárgyban egyetemes rendeletet adjon ki s azt mutassa be. Ez megtörténvén, a főconsistoriumi rendelet általa meg is erősítettett.

A császárnak a szegény adózó jobbágynépség oltalmazására irányuló törekvéseiből kifolyólag is számos rendelet jelent meg, mely az egyháznak beléletébe vágott bele. Így a már említett, a káplánok alkalmazására vonatkozó, intézkedés mellett egyik legfontosabb rendelkezés az volt, mely mindenféle pénzbeli segély-gyűjtést eltiltott. Így tiltatott el az is, hogy a tanuló ifjak vakácziónként segélyt gyűjtsenek, supplicatióba járjanak. 1786-ban a gubernium az egyházmegyék által szedetni szokott taxák felől kívánt felvilágosítást. Ugyancsak az említett szempont vezette az uralkodót abban is, a hogy régi, több mint másfél százados és fejedelmek által is megerősített gyakorlattal szemben elrendelte, hogy az egy háznál lakó, de külön, avagy egy kenyeren is, élő külön családoktól egyszeres képénél nagyobb ne szedessék. Sőt a nép vagyoni viszonyainak emelése ügyében odáig ment, hogy még a főconsistoriumot is utasította, hogy a népnél keresztelések, esketések és temetések alkalmatosságával szokásos vendégeskedéseket korlátozni igyekezzék. Viszont, hogy a gyülekezetek vagyoni viszonyainak az emelésére is tegyen valamit, azt is elrendelte, hogy az örökösök és végrendelet nélkül elhunyt papok hagyatéka az egyházközségre szálljon.*

* A katona-köteles székely ifjakról: Egyh. ker. ltr. 1783—200; a templomi székekről u. o. 1786—8; vagyoni ügyekről u. o. 1783—71; 1785—152; 1786—92; 1787—268; 1789—324.

Egy nagyobb szabású és az egyházra nézve felettébb veszélyessé válható terve volt a császárnak az egyházi és iskolai alapítványoknak, már Mária Terézia által tervezett, bevonása tárgyában tett többszörös lépése. 1782-ben a református egyház mindennemű fundatióról jelentést kívánt. A jelentés azonban igen nehezen ment és éppen azért a sürgetéseknek se szeri, se száma. Midőn a gubernium 1782-ben 8122. sz. leiratában azt is kijelentette, hogy udvari rendeletnél fogva, minden «pia fundatiók» a közalapítványi pénztárba beszolgáltatandók, attól fogva ugyan hiába sürgette, hiába zaklatta az egyházat, hogy alkalmas kimutatást terjesszen fel. Kimutatások készültek ugyan, de azoknak hasznát nem lehetett venni. A főkormányzók ismételtlen visszaküldözgette a jelentéseket kijavítás végett, újból elmagyarázva a követendő elveket, majd tabellákat küldött, megküldötte az erdélyi róm. kath. egyházi alapok összeírására szolgáló rovatos íveket is, — de czélt egyáltalában nem ért el. Különösen a gyülekezetekkel lehetetlenség volt birni. A hány, annyi féle fogással élt, csakhogy kevés pénzecskejétől meg ne fosztassék. Az egyiknek csak ingatlanai voltak, a másikonak szorgalmi jövedelme, mely kegyes alapítvány, a harmadiknak a pénze egyeseknél volt elhelyezve, de erről csak jegyzék volt kéznél, a negyedik saját magától, saját szükségleteire, kölcsön vette: szóval, egyiknek sem volt felküldendő pénze; nem volt, mikor az kívántatott, alapítványi kötelezvénye sem. A kollégiumok és maga a főconsistorium már nehezebb helyzetben voltak, mert alapítványaikat el nem titkolhatták, le nem tagadhatták; ki kellett azokat mutatni. De azért különböző ürügyek alatt módját lelték annak, hogy a közalapítványi pénztártól tőkéiket megmentsék, habár a főkormányzók hol általa-

nosságban, hol egyenesen megnevezve, egyes alapítványokat, p. o. 1789-ben a gr. Székely Ádám félélt, folyton sürgette azok beszoigáltatását.

Mindezeknél nem sokkal több eredményt ért el a kormány iskolai ügyi autonómiánk megrövidítésében, habár nehezen lehetett kitérni, az egész oktatásügy veszélyeztetése nélkül, az egyházra kiszabott követelmények teljesítése elől. A Mária Terézia-féle Ratio educationis mellett, melyet különben is a marosvásárhelyi «litteraria commissio» munkássága megelőzött és közép s felső iskolánk tanügyét illetően teljesen a kor színvonalán rendezett, felekezeti tanügyünk szabadsága érintetlen maradt. A német nyelv tanítása nem felségrendeletnél fogva, hanem mert hasznos voltát belátták, elég korán helyt foglal kollégiumainkban és a főconsistorium II. József trónfoglalása napjaiban is rendelkezéseket tett e nyelv tanítása körüli sikerek emelése és biztosítása érdekében.

Azonban II. József politikai és közművelődési célzatai nem engedték meg, hogy a protestáns iskolák autonómiája csorbíthatatlan fenmaradjon. Feladatául tűzte ki, hogy az egész felekezeti tanügyet egységes elvek szerint rendezze, mert a tanügy, ha felekezet kezében van is, nem felekezeti, hanem sokkal inkább állami érdek szerint szabályozandó. Az az állami érdek pedig, mely II. József szemei előtt lebegett, egy egységes, központosított szervezetű, a német nyelv kötelező használatával összekötött, abszolút monarchiában volt megvalósítható. Erre kell a tanügynek is munkálni. És hogy ezt sikeresen is teljesítse: teljesen és egységesen átalakítandó. Az átalakítás

* Egyh. ker. ltr. 1782—13, 31, 101, 113; 1782—68; 1786—12; 1789—246.

munkájának végzése a gubernium mellett alakított, az ifjúság nevelés ügyével foglalkozó «mixta commissio» kezeibe tétetett le, mely 1781-ben fogott a dologhoz. Gondoskodott arról is II. József, hogy ez a «studiorum commissio» minden felekezet részvételeivel végezze munkásságát és azért felhívta a ref. főconsistoriumot is, hogy a maga részéről is ajánljon bele tagokat. A főconsistorium előbb Kovács József nagyenyedi tanárt, majd ennek visszalépése után Borosnyai Lukács Simont marosvásárhelyi papot küldötte ki.

A tanulmányügyi bizottság gr. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök elnöklete alatt ült össze és hamarosan elkészült munkálatával, melynek tervezetét ugysis készen kapta. Még az 1781 év folyama alatt megküldötte a gubernium főconsistoriumunknak a bizottság által összeállított tankönyveknek a jegyzékét, majd egész munkálatát, a «Systema studiorum»-ot is. A főconsistorium az új tanrendszert a kollegiumnak azonnal megküldötte, hogy nyilatkozzanak felőle. Azok egyhangulag ellene foglaltak állást és eddigi tanügyi szabadságunk megvédelmzésére, a systemának a mi felekezeti iskoláinkra való ki nem terjesztése kieszközlésére, sürgősen felhívták a főconsistoriumot. Erre a főconsistorium, mivel egyházunk vezető világi férfiai már 1781-ben is ellene nyilatkoztak a systemának, 1782-ben, midőn a türelmi rendeletet a császárnak megköszönte, ugyanazon feliratában tisztelettel kérte arra is, hogy a systemát a mi iskoláinkra ne terjessze ki.

A folyamodásra érkezett válasz csak részben volt megnyugtató, mivel a systema alkalmazását az uralkodó megkövetelte ugyan, de egyben megengedte, hogy szabadon nyilatkozzanak az életbeléptetés tekintetében, mivel

ő azt az akatholikus religiók sérelme nélkül óhajtja életbe léptetni s különben is csak a benne foglalt egyetemes elvek alkalmazását és nem az összes részletekben való keresztül erőszakolását kívánja. Csakhogy ez elegendő volt arra, hogy a systemától a mi iskoláink megmenekedjenek. Az egyes tanintézeteknek, ezek gondnokainak, tanárainak s magának a főconsistoriumnak annyi véleményezni, kifogásolni, javítani valója akadt, hogy év mult év után és a systema életbeléptetése elmaradt s 1785-ön túl már a kormány sem sürgeti azt.*

Miképen a Ratio Educationisnak, úgy a Systema studiorumnak is igen nagy és jó befolyása volt középoktatásunk egész tanrendszerére, de magukat ezen kormány rendelte szervezeteket sikerült elkerülni. Hanem azért voltak számos olyan rendelkezések II. József alatt is, melyek az autonomiát érintették, de a melyeknek egyházunk mégis eleget tett, csak hogy az autonomia lényegét sértetlenül megőrizhesse. Így rendeltetett el, hogy iskoláinkba sem római katholikus, sem unitárius ifjakat felvenni nem szabad; hogy a székely ifjak a szünidők alatt csapataikhoz bevonulni kötelesek; hogy a német nyelvet már az elemi iskolában tanítani kell és senki addig a latin osztályokba fel nem vehető, míg a német nyelvből megfelelő kielégítő eredményt felmutatni nem képes; hogy a felső német osztályból az alsó latin osztályba átlépő tanulók névjegyzéke felterjesztessék; hogy a tanulás és tanítás ügyében felmerült mindennemű panasz a főconsistorium illetékessége alá tartozik; hogy a kollégiumok alapítványainak jegyzékét, majd évi költségve-

* Egyh. ker. ltr. 1780—36; 1781—61, 74, 81, 69. 80, 99; 1782—8, 9, 10, 11, 12, 87; 1783—104.

tését, illetőleg jövedelmi kimutatását felterjesztessék. — 1785-ben Erdélyben is felállítottak a kerületi tanfelügyelőségek, melyek felvigyázási joga és hatásköre a mi iskoláinkra is kiterjesztetvén, iskoláink igazgatói oda-utasítottak, hogy a tankerületi felügyelők látogatása előtt alapos tájékozást szerezzenek az iskola mindennemű ügyéről, hogy a királyi biztosoknak a kellő felvilágosításokat azonnal megadhassák.*

A felsorolt rendelkezések, melyek a ref. egyház belső életét igen is érzékenyen érintették, azért még sem neheztedek valami ónsúlylyal az egyházra. A felügyelet, a jelentéstétel kívánása stb. inkább kellemetlen volt, mint sem hátrányos az egyházra nézve. Határozott előnyök is folytak azonban a kormány ezen atyáskodásából, amennyiben az egyházi ügykezelésben is több rend, nagyobb pontosság, szabatosabb hatás- és munkakör fejlődött ki és állandósult. Csakhogy ezen előnyök teljességgel nem értek volna fel azokkal a hátrányokkal, a melyek egyházunk létét gyökerében támadták volna meg, ha megszárdulnak, t. i. a melyek viszont a szabadság korlátozása és a gyámságoskodásból fakadtak. II. József humánus kormányzásának lehet betudnunk, hogy a kormányhatalomnak autonomiánkba való belenyulása inkább csak formális sérelem volt, mintsem ténylegesen bántalom. Az uralkodó vallásunk szabad gyakorlatát nem akarta érinteni, a rekatholizálás politikáját vele szemben nem akarta folytatni, sőt éppen ellenkezőleg attól meg akarta menteni. Így aztán beavatkozásai csak akkor lettek volna terhesek és sújtók, ha viszont egyházunkban lett

* Egyh. ker. ltr. 1783—46, 200; 1784—176, 277; 1785—26, 144; 1786—117; 1787—14, 291; 1788—32.

volna valamilyen hajlandóság, hogy az uralkodó általános politikai irányzata ellen működjék. Azonban ezt az egyház, mint működésén kívül állót, a politikai tényezőknek engedte át. Ott, a hol a kormány az állami legfőbb felügyelői jognak, mindenesetre kicsinyesen bizalmatlan-kodó és túlságosan aprólékos és inkább kellemetlen, mint sértő gyakorlásán túl, magát az autonómiának gyökerét is bontogatni készült, egyházunk mindig el tudta hárítani a fenyegető veszedelmet és ha más nem: a húzás-halogatás végre is sikerre vezetett.

Nem lehet hallgatással mellőznünk II. Józsefnek azon tényeit sem, a melyek világosan mutatják, hogy ő nemcsak hogy türelmes volt a vallás kérdésében, hanem ahol alkalom nyílt az egyenlő elbánásra, p. o. Erdélyben, ottan erre az álláspontra is kész volt helyezkedni. Így a templomoknak erőszakos elfoglalását megtiltotta és fenhagyta azt az eljárást, mely az Approbátákban gyökerezik, t. i. hogy a maior parsnak közhatósági megbízottak ítélik oda a templomot. Így történt az a ceszvei templomnak a róm. katolikusok részére való átengedésnél. A kajántói templom-ügyben pedig azt tapasztaljuk, hogy a reformátusokat, nehogy az új templomépítés által a köznép túlterheltecsék, a róm. katolikus részre ítélt régi templomuk helyett emelendő újnak a felállításában, a kincstártól utalványozott 351 frt segélyvel támogatta. Alatta megnyerték a reformátusok, hogy Szebenben, a már régebben vásárolt telken, végre templomukat s parochiájukat felépítették és a szebeni szászoknak ezen építkezést megakadályozására irányuló és Mária Terézia idejében, a királynő által is olyan szívesen támogatott, törekvései háttérbe szorultak az uralkodó akaratával szemben. A kolozsvári ispotály, melyből Mária Terézia a reformá-

tusokat teljesen kirekesztette és melynek igazgatását a róm. kath. püspökre bízta, most II. József rendeletéből megnyílt a reformátusok előtt is; de viszont a marosvásárhelyi ref. ispotályt kötelezte a róm. kath. vallásu szegények felvételére. A polyáni egyháznak elvett malmát, a bánffi-hunyadi ref. papnak a tőle megvont korcsmárolást visszaadatta és megszüntette a ref. püspök ingatlan birtokai ellen még, Mária Terézia korában, megindított fiskális keresetet, meghagy'ván a püspököt ama jószágok élvezetében.*

De nemcsak ezen és efféle intézkedései mutatják jóindulatát az ú. n. akatholikus egyházakkal szemben, hanem azok is, melyeket a református és ágostai ev. egyház sérelmeinek felterjesztése következtében hozott, melyekben a türelmi rendeletben lerakott egyházpolitikai alapokat, az erdélyi vallásügyi alaptörvények értelmében, fokozatosan kiterjesztette. A türelmi rendelet ugyanis sok tekintetben visszaesést jelentett az erdélyi protestánsok vallásszabadsága dolgában, a mely felől hitsorsosaink siettek is felvilágosítani az uralkodót. Hiszen Erdélyben csak e disunitus oláhok és a zsidók képeztek türt vallásfelekezetet és a három protestáns vallásnak bevett vallás jellege még Mária Terézia korában sem vonatott kétségbe. Nekik nem türelemre, hanem fennálló jogaik érvényességének megóvására volt szükségük.

Az első felirat, melyet egyházunk II. Józsefhez intézett, azon rendelet visszavonását kívánta, mely a róm. kath. és gör. kath. ifjuságnak a prot. iskolákból való befogadását tiltotta. Azonban ez a felirat célját nem érte el, mivel

* Egyh. ker. ltr. 1786—100; 1787—80; 1783—154, 665; 1787—181; 1789—7, 51, 253.

a rendeletet a császár a gubernium útján (2671—1783 április 15.) megismételte. Majd midőn a *Systhema studiorum octroyáltatott*: ez ellen is felirt egyházunk, és mint említve volt, sikerült a császártól azt a nyilatkozatot kinyernie, hogy azt a tanrendszert csak általános elveiben és úgy kívánja a reformátusoknál életbeléptetni, hogy törvényes jogaikat ne sértse. A türelmi rendelet és utána az áttérések szabályozására kibocsátott rendelkezés, hasonlóképen okot szolgáltatott a ref. egyháznak egy feliratra, melyben az ág. hitvallásuakkal együtt járultak a trón zsámolyához. Ezen feliratot a ref. mágnások és nemesek kezdeményezték, kiket mélyen meghatott a báró Wesselényi Miklós neje, Cserey Ilona, áttérése alkalmával követett rideg eljárása az uralkodónak.*

A türelmi rendeletnek utolsó pontját mindenféle úgy értelmezték, hogy az az apostasia rendeletek felfüggesztését jelenti, tehát az áttérés egyik vallásról a másikra teljesen meg van engedve. Mintha lidércnyomás alól szabadultak volna fel azok, kiket az apostasiára rovott kemény büntetésektől való félelem fűzött csak a római katolikus egyházhoz. Tömegesen igyekeztek megszabadulni a pápás vallás nyügeitől és hagyták oda az egyedül üdvözítő egyházat. Különösen a görög katolikusok körében támadt erős mozgalom és a kiket eddig az erőszak a római katolikus egyházzal való unióhoz fűzött, most ezrenként szakadtak el és tértek vissza a görög keleti egyház kebelébe, melytől majdnem egy század előtt, jezsuita furfang és ravaszság csillogó szép, de soha be nem váltott ígéretekkel csalogatta el őseiket. De sokan

* Egyh. ker. ltr. 1782—7, 87; Gub. 1781 nov. 8. 8122. sz. 1782 ápril. 2. 581. sz.

léptek ki a római egyházból és csatlakoztak a protestánsokhoz, úgy hogy a római katolicizmus szinte kétségbe esett, az évszázados erőszakosságok, törvénytörések és lelkiismereti zsarnokság által emelt épületének gyors bomladozásán.

A legnagyobb feltűnést és a római katolikus egyházban a legnagyobb felháborodást báró Wesselényi Miklós neje, Cserey Ilonának, az áttérése keltette, ki meg-unva azt a zaklatást és embertelen herce-hurczát, melyel férjét az apja, Cserey Farkas, által kicsikart reverzálásnál fogva, gyermekeinek a római katolikus vallásban való neveltetés végett követelt kiszolgáltatására akarta a római katolikus egyház és a kormány kényszeríteni: a türelmi rendelet alapján 1782 ápril 11-én Rétyi József zsigódi református prédikátor és Komáromi Dávid udvari káplán és két világi tanu jelenlétében ünnepélyesen átlépett a református anyaszentegyházba és e nyilatkozatát írásban is kiadta.

A római katolikus klérus az áttérésekről haladéktalanul jelentést tett az uralkodónak, ki maga is látván türelmi rendeletének az áttérések kérdése körül homályos voltát, azonnal sietett azt kipótolni. Fájdalom azonban, hogy ezen pótlás egyáltalában nem a nagy uralkodó által más kérdéseknél tanúsított szabadelvűséggel, hanem a római katolikus egyház érdekeinek megvédése szempontjából adatott ki és egy olyan veszedelmes alkotásként képezett, mely nem csak az erdélyi alaptörvényekkel állott hanyat-homlok ellenkezésben, hanem egyszerűen több mint félszázadon át, kiapadhatlan zaklatások forrását képezte a protestánsokra nézve.

A türelmi rendelet első pótléka 1782 máj. 2-án adatott ki (581. sz. a.), mely szerint a római katolikus val-

lásból kitérni szándékozók négy vagy hat heti oktatásnak kötelesek magokat alá vetni, mely oktatást valamely zárdában kell kiállani. Majd 1782 máj. 22-én kiadott II. József egy másik pótló rendeletet is, melyben határozottan kijelentette, 1. hogy a római katolikus vallásból senkinek sem szabad valamely más vallásra áttérni, ha előbb valamely zárdában hat heti vallásoktatást ki nem állott és erről bizonyítványt nem nyert. 2. A mely nem katolikus lelkész egy ilyen áttértet, a kellő bizonyítvány nélkül, egyházába felvenni merészelve, szigorúan megfenyíttessék. 3. Minthogy az oláhoknál egész gyülekezetek, papjaikkal együtt, szakadnak el az unióból és nekik elegendő zárdáik sincsenek, azért az áttérni akaró pópák Balászfalvára rendeltetnek tanítás végett, a gyülekezetek körébe pedig a fogarasi püspök küldjön alkalmas tanítókat, kik szelid eszközökkel s kellő ideig próbálják a népet visszatartani. 4. A guberniumnak és kir. táblának meghagyja, hogy különös gondja legyen arra, nehogy egyesek áttérésekre az egyházi és világi büntetéstől való menekülés, vagy világi előny által vezetessenek. 5. A római katolikus hittől elszakadottaknak előbb született gyermekei, kik még a 18 évet (annus discretionis) el nem érték, mindenesetre római katolikus hitben nevelendők. Végül a gubernium utasíttatik, hogy azokat, kik másokat a római hittől való elszakadásra csábítanak, a legszigorúbban büntetessék.

Ezen szigorú pótló rendeletek hamar megzavarták a protestánsok örömét. Annnyival inkább pedig, mivel a császár ezen rendeletnek visszaható erőt is tulajdonított és p. o. Cserey Ilonával szemben kijelentette, hogy gyermekei, férje reversálásánál fogva, a római katolikus vallásban való nevelés végett, tőle elvétessenek,

ő maga pedig, mint apostata, a hat heti vallásoktatásnak köteles magát alávetni. A gubernium is, ezen rendeletre hivatkozással, egy körrendeletében intette az összes református lelkészeket, hogy Cserey Ilonát, a hatheti oktatásról kiállított bizonyítvány nélkül, senki se merészelje gyülekezetébe bevenni, sem pedig az úri szentvacsora sákramentumában részesíteni.

A császárnak ezen rendeletei és a kiméletlenség, melylyel a kormány báró Wesselényivel szemben eljár, igen elkeserítették egyházunk vezető férfait, a református fő- és köznemességet. A nemesi szabadság sérelmét látták abban, hogy a gyermekek szüleiktől erővel elvétessenek s az áttérő mintegy zárdai fogságra vettessék a hatheti tanítás alatt. Hiszen ez az eljárás a legelemibb emberi jogokkal is ellenkezik, mégis figyelmen kívül hagyta azt éppen az a császár, a ki az emberiség s közelebről alattvalói boldogságán kívánt munkálni. Nem hagyhatták tehát szó nélkül sem ezt az ügyet, sem pedig azokat a többi sérelmeket, a melyek egyházunkat a türelmi rendeletben és azonkívül is érték.

Erdély előkelő urai: mágnásai és nemesei, egy deputációval kívántak az uralkodóhoz fordulni, hogy az áttérésnél ezen kemény gyakorlatot szüntesse meg. Ők is, a főconsistorium is, sérelmeiknek felsorolásával gróf Teleki Sámuel kancellárt keresték fel a kihallgatás megnyerésének kieszközlésére, mely lépés következtében az uralkodó felszólította a reformátusokat, hogy sérelmeiket hozzá írásban nyujtsák be. Ez meg is történt és ennek következtében adta ki II. József 1783 aug. 20-án 6963. sz. rendeletét, mely a protestánsok több sérelmének az orvoslására volt hivatva.

A sérelmek közül a legfőbb, t. i. hogy a római katho-

likus vallásról áttérni kívánók hat heti oktatásnak vetettek alá, továbbra is fenmaradt. Ettől a császár nem volt hajlandó elállni, hanem gondoskodott arról, hogy a római katolikus püspök és klérus által ezen oktatások megtartása elé gördíttetni szokott akadályok elháríthatóak. Az áttérni szándékozók kérelmükkel egyenesen a guberniumhoz utasítottak, melynek kötelessége volt, hogy az oktatás megkezdése iránt a lépéseket megtegye és annak folyamatát figyelemmel kísérje. De már azt megtagadta az uralkodó, hogy a halálos ágyon áttérni akarókat a protestáns lelkész a hatheti oktatás hián is átvehesse és egyházi szolgálatában részesítse. Megtiltotta, hogy az áttérések eseteiben a református lelkészek mint annak sugalmazói, minden igaz ok nélkül és gyanus feltevésekből, csábítók gyanánt, ügyészi kereset alá fogassanak. Megváltoztatta a türelmi rendelet amaz intézkedését, hogy a protestáns hitre áttért római katolikus atya kis gyermekeit okvetlenül római katolikus hitben kell nevelni és e helyet azt rendelte, hogy ha a római katolikus vallású atya szabályszerűen áttér a protestáns hitre, akkor a 12 évet még el nem ért, illetőleg vallástaniásban és a gyónás s oltári szentség sákramentumában nem részesült összes gyermekei is új vallást fogják követni. De az anya áttérésének a gyermekek vallására semmiféle hatása nincs. A római katolikusnak maradt gyermekek vallásos oktatásáról, egészen 18-ik életévök betöltéséig, köteles a gyámhatóság gondoskodni, de ezen koron túl már az illetők szabadon rendelkeznek saját vallási hovatározásuk, illetőleg áttérésök felől. Azon rendeletét, melyben Mária Teréziának, a római katolikus plébánia területén levő protestáns leányegyház felett a plébánus jurisdíctióját megállapító, intézkedését megújí-

totta, a protestánsok folyamodására oda módosítja, hogy ez csak abban az esetben bír érvénnyel, ha a protestáns lelkész az illető filiába egyáltalában nem, vagy csak igen-igen nehezen juthat el a távolság miatt. Egyébiránt a protestáns lelkészeknek az ily filiákba is szabad bemenniök, ottan keresztelést, esketést, temetést végezniök, ha hiveik úgy kívánják. A vegyes házasságok kihirdetését mindkét fél lelkészének megengedte, de a házasságkötésre, azon okból, mivel a protestánsok előtt a házasság nem sákramentum, hanem polgári szerződés természetű, egyedül a római katolikus plébánusokat jogosította fel. Az ilyen vegyes házasságból született gyermekek megkeresztelésére, habár a római katolikus és a két protestáns egyház keresztsége között különbséget nem lát, az erdélyi türelmi pátensnek, a gyermekek vallására vonatkozó része kiegészítése gyanánt, úgy intézkedik, hogy mindig az a lelkész jogosult, a melynek vallásában az illető gyermek nevelendő.

Ugyanezen rendeletében a két protestáns egyház ezen közös sérelmein kívül intézkedik még azokról is, a melyeket külön-külön terjesztettek fel hozzá. Így a reformátusok panaszára kijelenti, hogy a türelmi rendelet elnevezés egyáltalában nem szolgálhat okul annak feltevésére, mintha a reformátusok vallásuk jogait csak türellem és nem törvények és diplomák alapján bírnák. Biztosítja is őket, hogy vallásukat a törvények alapján bevettnek és nem türtnek tekinti. Az áttérésekre vonatkozó rendelet értelmére nézve megnyugtatja a reformátusokat, hogy az csak az olyanokra vonatkozik, kik magukat római katolikusnak vallották, de nem az olyanokra is, kik már régebben, 10—20 év előtt, elszakadtak a római katolikus hittől, vagy a kik ilyenektől származtak és

magukat folytonosan reformátusoknak tartották. Hogy a gubernium vallásügyi osztályában az eddig szokásos eljárás megszüntetessék, t. i. hogy a reformátusok egyházi ügyeit római katolikus előadók kezelték és református tanácsosok ottan nem alkalmaztattak: elrendelte az uralkodó, hogy a vallásügyekre nézve több előadót s így protestánst is alkalmazzon és az ily ügyek tárgyalásánál egyenlő számmal legyenek jelen a római katolikus és protestáns tanácsosok. A régebben elfoglalt templomok helyett építendő ujaknak a községi köztulajdont képező telkekből kell helyet kijelölni, az építésnél pedig az Approbátákban (I: I. 7.) megjelölt utat követni, azaz hogy a régi templomot birtokba vevők, az újnak építésére utasítottakat aránylagosan segíteni tartoznak. Végül a zsinattartás tekintetében 1781-ben kiadott tilalmat felfüggeszti és megszabja azon feltételeket, a melyek mellett azok tarthatók. És midőn az írásban felterjesztett sérelmeket így elintézte, kijelenti, hogy a reformátusok által tervezett küldöttségre többé szükség nincs és utasítja a guberniumot, hogy ezt az illetőknek hozza tudtára.*

Természetesen ezen pótló rendelet, habár némely sérelmeket orvosolt is, de a legfőbbet, az áttérés körül kövendőnek megállapított eljárást, fenhagyván, nem volt kielégítő. De miután az uralkodónak több leirata, mely a hatheti oktatás «szigorú megtartását és egyuttal az eljárási módra nézve kiadott utasításoknak pontos végrehajtását is hangsúlyozta, arról tett tanubizonyoságot, hogy ezen határozatban őt megingatni nem lehet: nem is tet-

* Monographiák I. Budapest 1898. Földváry László tanulmánya. Egyh. ker. ltr. 1782—92, 108, 118, 162; 1783—25.

tek több kísérletet annak visszavonatása és az Approbátákban megállapított szabad vallásváltoztatás helyreállítása végett. Azonban, ha József e kérdésben nem engedett is, volt még elég más intézkedése, melylyel a protestánsoknak kedvezett. Így p. o. a házassági felmentvények kérdésében, a Mária Teréziától 1769-ben kiadott azon rendelkezést, hogy a 3. és 4. foku rokonságban és sógorságban állók a guberniumtól kötelesek dispensatiót kérni, megszüntette és kijelentette, hogy a protestánsok minden ilyen felsőbb engedély s az azért fizetendő díj nélkül is, köthetnek házasságot az említett rokonsági és sógorsági fokozatokban. Hasonlóképp ide sorozhatjuk a temetőknek szabad használatára vonatkozó 1789. évi rendeletét is, melylyel a római katolikus plébániák területén levő protestánsokkal szemben a római katolikus részről gyakran elkövetett szeretetlenségről tanuskodó eljárásnak, a rendes temetőhely megtagadásának, vetett végett.*

II. Józsefnek utolsó és a református egyház beléletébe erősen belenyúló nagyobb sulyu rendelkezése a házassági pátens volt, mely a magyarországi református testvérekre nézve ugyan nagy jótéteményt képezett, mivel őket a római katolikus szentszékek iurisdicciója alól felszabadította, ellenben az erdélyieket keményen sujtotta, mivel a házassági bíraskodásnak több mint két százados gyakorlatától őket egyszerre, minden indokolás nélkül, megfosztotta s házassági ügyeiket a világi törvényszékekre bizta. Még 1786-ban foglalkoztak zsinataink a házassági perekkel, de már 1787-ben s a következő években nem fordulnak azok többé elő, egészen a nagy csá-

* Gub 1784—25. 1783 decz. 11-ről.; Gub. 1789—7275. sz.

szár haláláig. És érdekes dolog, hogy főegyházunk ezen rendelkezést szó nélkül tűrte s nincs a legkisebb nyoma sem annak, mintha kísérletet tett volna ezen jogfosztás orvoslása iránt.

De ez az állapot már nem tartott soká. József ujtásai teljes mértékben felingerelvén a nemzet közhangulatát, egyre izgatottabb és lázasabb lett a nemzet. Az uralkodó számos rendelete ellenkezéssel, sőt ellentállással találkozott. A francia forradalom eseményeinek hírére hazánkban is forradalmi szellem kezdett lábrakapni és a nagy uralkodó belátva, hogy sok jó szándékával téves utakon haladt, vissza vonta rendelkezéseit, a vallási türelemre, a szerzetesek eltörlésére, a parochiák szabályozására és a jobbágyság viszonyainak rendezésére vonatkozókon kívül. Az alkotmányt így helyre állította. Azonban Erdélyre nézve azzal a rendelkezéssel, hogy a trónra lépte előtti, azaz a Mária Terézia elhunytakori állapotok állíttassanak helyre. Majd a koronát is haza küldte Bécsből s megígérte, hogy magát meg fogja koronáztatni. Azonban ezt már nem érte meg, mert 1790 febr. 20-án befejezte nemes életét.

15. Sub pondere crescit....

II. József halála után a magyar nemzetet átjáró alkotmányos szellem, mely itt-ott, a legközelebbi mult keserű emlékeinek a hatása alatt, forradalmi szint is mutatott, gyökeresen óhajtotta reformálni a közjogi viszonyokat s visszaállítani az ország jogait. Ha Mária Terézia haláláig a róm. katholicismus szinte öntetszelegve szegődött az absolutismus szolgálatába, csakhogy fölényét biztosítsa, a protestánsok alkotmányos jogait megnyomorítsa, II. József idejében ki kellett ábrándulnia és maga is megérezte: mit tesz az, ha valakinek alkotmányilag biztosított szabadságát meg nem tartják, lábbal tiporják. És saját magukon megtanulva az erőszak kellemetlenségeit: közöttük is, legalább a világi elem között, erős pártja támadt a szabadelvűségnek, mely a protestánsok jogainak a visszaadását követelte.

Erdélyre nézve II. József visszavonó rendelete az ő trónraléptekori állapotok helyreállítását rendelte el. Épen azért ez a rendelet sem politikailag, sem vallási szempontból nem keltett fel valami nagy örömet, mivel Mária Terézia kora már a régi intézményeket és ezeknek alkotmányos biztosítékait hatályon kívül helyezte volt. Innen támadt aztán az a nagy elkeseredés Erdély fiainál, mely

a homágium, az alattvalói hűségeskü, megtagadásával fenyegetőzött, ha csak a diplomában biztosított intézmények és jogok helyre nem állíttatnak. Midőn II. Lipót csupán a homágium letételére akarta 1790-ben összehívni az országgyűlést, a megyék és székek fenyegető magatartását látó gubernium sietett a felségnek azt a tanácsot adni, hogy a hűségesküt letevő országgyűlés egyuttal a sérelmeket orvosló országgyűlés is legyen.

II. Lipót mindjárt trónraléptekor biztosította a három nemzet és a négy vallás alkotmányos jogait, de a II. József korabeli vallásügyi intézkedések mégis fentartattak, habár azoknak nagy része a négy vallás alkotmányilag megállapított jogai s egyenlőségébe ütközött is. Így a zsinati kormánybiztosok intézményét a gubernium fentartja és csak lassanként vonja visszafelé. Előbb kijelentette, hogy a már kinevezett zsinati kormánybiztosok az idénre meghagyatnak. Majd arról értesíti a főconsistoriumunkat, hogy róm. kath. egyén többé nem fog zsinati biztosul küldetni. Végül az egész kormánybiztosi intézmény elmarad. Mikor a reformátusok II. Lipótnak a törvények megtartását ígérő nyilatkozata alapján, s a törvényes egyenjoguságnál fogva, az áttérésre jelentkezőket szabadon átvették, a gubernium a hat heti tanítás fentartását sürgeti. A vegyes házasságok s az ilyenekből született gyermekek vallására nézve az egyenlőség elvei szerint eljáró ref. papokat a róm. kath. püspök bepanaszolta a guberniumnál és ez az illetőknek megbüntetését követelte a főconsistoriumtól.*

Az erdélyi közhangulatnak megfelelően, II. Lipót 1790 decemberben össze híván az országgyűlést Kolozsvárra,

* Egyh. ker. ltr. 1790—25, 100, 151, 156; 1791—127, 204

ez az országgyűlés minden tekintetben a régi törvényeknek a diploma által biztosított és II. Lipót által is elismert érvényét igyekezett helyreállítani. Nem volt arra szüksége, hogy egyházunk a maga sérelmeit összeírja, okmányokkal igazolja s azok orvoslásáért folyamodjék: a haza fiai, az országgyűlés tagjai jól tudták, hogy az AC. és CC, valamint a diploma mely pontokon sértettek meg a Mikes-féle puneumoktól fogva egészen a házassági biráskodás jogának (1706) a konfiskálásáig. És nincs is semmi nyoma sem az országgyűlés irományai között, sem egyházunk levéltárában, hogy egyházunk sérelmeinek orvoslásáért az országgyűléshez fordult volna. Az 1791. évi vallásügyi törvényczikkek tehát a nemzetnek, a nemzet jogérzetének önkéntes megnyilatkozásai.

Az 1791 évi országgyűlésen a protestáns és róm. kath. országrendek között a legtöbb vallássérelmi ügyre nézve tökéletes összhang uralkodott. Sérelmeik voltak nem csak a protestánsoknak, hanem a róm. katolikusoknak is. Az országgyűlés mindkét irányban kiterjeszté figyelmét. De mint a magyar országgyűlésen, úgy az erdélyin is volt egy makacs töredék, mely a teljes egyenlőség és viszonyosság szabályozásának útját állta. Gróf Battyány Ignác róm. kath. püspök állott ennek az élén és két kérdésben megakadályozta a törvényhozás megegyezését, a mivel az ekkor megoldatlanul hagyott kérdéseknek törvényes szabályozását több, mint fél századon elodázta. E két kérdés az áttérések és a vegyes házasságok ügye volt.

A törvényjavaslatokat előkészítő országos bizottság álláspontja szerint a bevett vallások közül egyikről a másikra való áttérés szabadon megengedendő, a vegyes házasságok kötésénél a férfiú papja, a válóperекnél pedig az alperes törvényszéke az illetékes. Gróf Battyány

a klérus és némely világi róm. katolikusok nevében ellent mondott ezen javaslatoknak, mivel mindkét czikkely «a katolikusok dogmaticum principiumaival ellenkezik.* Az országgyűlés, miután az egyezkedés «hosszas vetélkedés után» sem sikerült, nem akarván az időt sokáig tölteni e tárggyal, a jövő országgyűlésre halasztotta e kérdés megoldását, azzal a kijelentéssel, hogy «a királyi igazgató tanács» és a tisztek, az eddig *való ország törvényeinek* szoros értelméhez tartják magukat és ha azok ellen való rendelések kelnének ki, azoknak erejük ne legyen.»

A többi függő kérdésekben szerencsésen megállapodván az országgyűlés, 14 czikkelyt állított össze a vallásügy szabályozására, melyek szólnak : a négy bevett vallás egyenjoguságáról (145), a róm. kath. státus autonómiájáról (146), a vallásos tartalmu könyvek szabad nyomtatásáról (147), az egyházfegyelem helyreállításáról (148), az ifjuság külföldi tanulása szabadságáról (149), a róm. katolikusoktól elvett s az országos közalapítványokba olvasztott fundusok visszaadásáról (150), a templomok, paplakok s a többi egyházi birtokok tulajdonjogára nézve a statusquo fentartásáról (151), az unitáriusoknak rebonificatiójáról azaz Kolozsvárt, az 1715. évi foglalásokkal szenvedett kárai megtérítéséről (152), a vegyesházasságból született gyermekek vallásáról (153), a betegek, foglyok, halálra ítéltnek hitsorsos lelkészeik által való lelki gondozásáról (154), a házassági dispensatióról a 3. s 4. foku vérrokonság esetében (155), a székely határvidéken a határőröktől követelni szokott, fiaik tanulását megakadályozó, reversálisok eltörléséről (156), a görögkeleti vallás egyenjogusításáról (157), a még függőben levő vallási sérelmeknek egy, a négy religióból választott

bizottsághoz való utalásáról. Az egyházi törvényszékeknek fentartásáról, illetőleg a házassági bíráskodás jogának visszaállításáról külön cikkelyben történik emlékezés az ország mindennemű törvényszékeivel együtt.*

Az országgyűlésből megalkotott és szentesítés végett az uralkodóhoz felküldött törvénycikkek nagyon mostoha elbánásban részesültek. II. Leopold meghalt, még mielőtt azokat szentesíthette volna. Utódja, I. Ferencz alatt pedig a teljes erővel kitört francia forradalom eszméitől való félelem által felkeltett reakció egyszerre belekap a hazai közügyek intézésébe és ennek lehet tulajdonítani, hogy az erdélyi országgyűlés törvénycikkelyeinek több mint fele nem nyerte meg az uralkodó jóváhagyó szentesítését. Azonban a vallásügyi törvények mégis a szerencsésebbek közé tartoztak és némi változtatásokkal szentesítettek.

Az 1791 : 53 60. cikkek foglalkoznak a vallás kérdéseivel és azokat oly szabad szellem hatja át, hogy ha nem ismernék a törvényeken kívül álló eseményeket, azokat szinte példányszerűeknek mondhatnók. Az 53. cikk szól az Erdélyben bevett négy vallás jogainak, szabadságainak és szabad gyakorlásának az egyenlőségéről; az 54-ik az alapítványoknak az alapítók szándéka szerint való kezeléséről; az 55-ik a Lipót-féle hitlevél kelte előtt elvett templomoknak, tornyoknak, harangoknak, valamint a belső parochiális telkeknek a jelenlegi állapotban való meghagyásáról és a némely vallásfelekezetnek megígért és odaitélt kárpótlások megadásáról; az 56-ik cikkely a vallásos könyvek szabad nyomtatásáról, az illető felekezet egyházi főhatóságaira ruháztatván az ily könyvek

* Országgyűlési jegyzőkönyv. 645, 671, 90, 94. l.

megvizsgálásának joga; az 57-ik a vegyes házasságból született gyermekek vallásáról, kereszteléséről, megállapítván, hogy a gyermekek nemök szerint követik szüleiknek vallását, s hogy az ezzel ellenkező szerződésnek semmi ereje nem lehet; az 58-dik cikkely szerint a lelkészek, a szentségeknek a saját vallásukhoz tartozó betegek részére való kiszolgáltatás végett, bármely helyre vagy egyházba szabadon elmehetnek és a halottakat szabadon eltemethetik; az 59-ik a 3-ik és 4-ik fokon levő protestáns házasulok részére a dispensatiót egyszer s mindenkorra megadja; a 60-ik a görög szertartású nem egyesültek vallásának szabad gyakorlatáról szól. Ide kell még sorolnunk a 32-dik cikkelyt is, mely az erdélyi régi összes törvényszékeket: a polgáriakat, egyháziakat és büntető bíróságokat, úgy a felsőbbeket, mint az alsóbbakat, régi törvények és illetőleg a hitlevél szerint való szervezetükbe és hatáskörükbe állítja vissza.

A már szentesített törvényeken kívül, melyek tényleges jogokat adtak, illetőleg állítottak helyre, még bizonyos ígérek is foglaltatnak az 1791. évi törvényekben. Ilyen ígérek p. o. a már említett 55-ik törvénycikk. Ezen kívül a 65. t.-cikkkel a rendek kebeléből 7 bizottság küldetett ki, melyek közül a 6-iknak, az egyházi bizottságnak, igen nevezetes munkaprogrammja szerint: «ebben előveendő: a bevett vallások között a templomok, iskolák, könyvnyomdák, kórházak, parochiális telkek és más egyházi javak elvétele, valamint a Lipót-féle hitlevél kelte óta elfoglalt negyedek és dézmák s más alapítványok tárgyában fenforgó követelések; bármely vallás lelkészeinek megfelelő ellátása (congrua) végre a tudatlan oláh nép műveltségének előmozdítását illető javaslat».

Ha az 1791. évi törvényeket így elolvassuk, úgy tünik

fel a dolog, mintha végre valahára egyházunk százados elnyomatásának, szenvedéseinek vége szakadna és egy szebb jövő hajnala derülne fel reá. De csalóka a kedvező kép, mert mögötte az élet egészen más, sokkal komorabb jelenségeket mutat. A törvény, az ígéretek meg vannak, de nincs a ki azokat végrehajtsa. A kormánynak lenne a kötelessége, de a kormány teljes mértékben elfogult. A régi visszaélés is fenmaradt: a protestánsok a végrehajtó hatalom főbb hivatalaiban helyet nem kapnak, a róm. katolikusok pedig, kik többnyire nem érdemeiknek, hanem egyszerűen vallásuknak köszönhetik magas állásukat, ezen állás kiérdemlése, megtarthatása szempontjából felekezeti politikát üznek. Erdély vallásügyeiben nem a törvény a döntő, hanem gróf Battyány, Ignác a róm. kath. püspök, által kifejtett s a pápás kánonokra támaszkodó vélemény. Hamarosan kitűnt ez a következmények folyamán, midőn a kormány újból a régi felekezeti politikának lesz a kész eszköze. Bécsből elnézték, támogatták, a püspök és a kir. főkormányshék róm. kath. felekezeti propagandáját, mivel ott a revolútiótól félték és igen szívesen fogadták a róm. kath. klérus ama nagyhangu, üres, de veszedelmes állítását, hogy a revolúció anyja a reformáció. Így aztán megérthetjük azt is, hogy az 1791. évi törvényhozásnak nem volt olyan vallásügyi cikkelye, melyet idővel ki ne forgatott volna érvényéből a pápás színezetű kormány.

Említettük, hogy az 1791. évi tárgyalásoknál az áttérés s a vegyes házasságok ügye egyelőre függőben hagyatott s a törvényterv készítése egy regnicoláris deputatióra bízott. Sajátságos jelenség. Az 53. t.-cikk ki mondja a négy vallás jogainak, szabadságának és szabad gyakorlásának az egyenlőségét és mégis vitatkozni kell a felett,

hogyan vajjon róm. kath. egyén áttérhet-e valamely prot. egyházba és külön kell határozni abban a kérdésben, hogy vegyes házasságok kötésére a prot. pap, — vegyes házasságok elbírálására a prot. szentszék illetékes, jogosult-e? És mégis ez volt az eset. Az 1791. évi határozatnak az a záradéka, hogy a tisztek s a gubernium e kérdésekben a törvények szoros értelméhez tartásuk magukat, alkalmas kibúvó volt a kormány számára. A gubernium 1792-ben egy rendeletet bocsát ki, mely szerint a vallás változtatásnál a törvények megtartassanak. Az erdélyi törvény az áttérést teljesen szabadnak nyilvánította és annak alakszerűségeit meg nem szabta. Azonban róm. kath. részről az áttérni akarókat ezen szándékukban mindenképen korlátozták és így merült fel a kérdés, hogy mit is rendel a törvény. A gubernium magyarázatért a királyhoz fordult és onnan az a rendelet érkezett le, hogy az áttérés ugyan mindenkinek szabad, de mert az áttérési eljárás alakszerűségei nincsenek szabályozva, ő elrendeli, hogy a róm. kath. vallásból kilépni szándékozók, II. József rendeletének megfelelően, hat heti vallás-oktatásnak vettessenek alá. A gubernium sietett a felség ezen döntését kihirdetni, valamint azt a másikat is, hogy ideiglenesen is, míg t. i. ez ügyben törvény hozatnék, a vegyes házasságokban egyedül a róm. kath. egyház hivatalosai és hatóságai az eljárásra jogosultak.*

A róm. kath. egyházi álláspont tehát diadalmaskodott az udvarnál s a főkormányseknél. De az ország nem nyugodott ebbe bele. Az 1792. évben tartott országgyűlés, hivatkozva az 1791 : 53. t.-cikkre, mely szerint a vallásnyelőség elvével s a törvényekkel ellenkező ren-

* Gub. rend. 1792 ápril 7. 2797. sz. a. 1792 aug. 29. 7504. sz. a.

deletek érvénytelenek; hivatkozva arra is, hogy a szóban forgó kérdések szabályozására nézve a regnicolaris deputatio bizatott meg törvényterv készítésével: a királyi rendelet ellen feliratot intézett. A róm. katolikusok kijelentvén, hogy ők meg vannak elégedve a felség rendelkezésével, egy feliratban annak fentartását kérik. A feliratoknak az lett az eredménye, hogy a felség nem változtatta meg rendeletét s a gubernium ismételtlen felhívta a prot. egyházi hatóságok figyelmét a királyi rendeletre.*

A róm. kath. egyházat ez az eredmény egészen elbizakodottá tette. Ha az egyenlőségen itt már rést ütött, miért ne tehetné másutt is és miért ne húzna a kedvezményből előnyöket. A vegyes házasságoknál elővette a már ismert régi módszert: megtagadta a házasulandók összekelését, ha csak a prot. fél át nem tért, vagy ígéretet nem tett az áttérés, vagy a születendő gyermekek róm. kath. vallásban neveltetése iránt. Az 1791. évi 57. t.-cikknek a gyermekek vallását megszabó s a reversalist eltörölő rendelkezésével gróf Battyány és klérusa mit sem törődött. Sok-sok olyan szerencsétlen volt, ki szive választójával egybe nem kelhetett a pápista papok törvénytíprása miatt és akadt olyan is, ki panaszszal főconsistoriumunkhoz fordult.

Közel három éven keresztül tartott ez az állapot, míg nem a főconsistorium ez ügyben egy lépést tett. Hiszen az egész ügy függőben volt még mindig. A regnicolaris deputatio összeült ugyan, dolgozott is, de nem volt munkásságának foganatja. A gubernium 1793-ban utasította főconsistoriumunkat, hogy mindenféle egyházi és iskolai sérelmeinket szedje össze s küldje fel az egyházi bizott-

* Az 1792. évi orsz. gyűlés jegyzőkönyve 522—5. l.

mánynyal való közlés végett. A főconsistorium felhívására az egyes egyházmegyék és iskolák eleget is tettek az utasításnak, a főconsistoriumhoz küldetvén fel az okmányokkal igazolt sérelmeket, az pedig a guberniumhoz továbbította. — Az egyházügyi bizottmány munkálatait 1793-ban a gubernium megküldötte főconsistoriumunknak is, de ez még csak a függőben hagyott két vallásügyi kérdésre vonatkozott s azt a javaslatot tette, hogy vegyes házasságok kötésére a férfi papja, vegyes házasságbeli válópereknel az alperes törvényszéke az illetékes. A sérelmek orvoslására, dézmák, alapok, templomok, épületek, földek visszaitélésére s kártalanítására még mindig nem került a sor.*

Anyaszentegyházunk főconsistoriuma a törvényhez tartván magát, a felség döntését nem ismerte el jogosnak, de mert az ügy megoldása előkészület alatt állott, egyelőre várakozó álláspontot foglalt el. A mint azonban a regnicolaris deputatio törvénytervezete elkészült, más oldalról pedig a róm. kath. klérus erőszakossága növekedett, a törvények megsértése miatt orvoslátért a guberniumhoz folyamodott. A reversalis szedésben, a vegyes házasságok akadályozásában a gubernium is törvénysértést látott s gróf Battyányit utasította, hogy a törvényeket papságával tartassa meg és ezen intézkedéséről főconsistoriumunkat is értesíté. A róm. kath. püspöknek rendutasítása alkalmából Keresztes Máté ref. püspök, a főconsistorium tudtával és beleegyezésével, 1795 máj. 20-án egy körlevelet bocsátott ki papságához, melyben az 1791. évi 53. és 57. t.-cikket a törvény szelleme s a törvényhozók célzatai értelmében megmagyarázta s a megfelelő

* Egyh. ker. ltr. 1793—17, 272, 113, 309.

eljárásra utasította a papságot t. i., hogy a vegyes házasságból született gyermek közül a vallásunkhoz tartozó házasfél nemén levőt kereszteljék meg minden esetre, a vegyes házasságoknál pedig, ha a férfi református, eskessenek. Az utóbbi esetben, úgy tekintetik a dolog, hogy a pap esketése csak az ő egyháza tagjára tartozik, tehát ha a másik fél is igénybe akarja venni a maga egyháza áldását, hát jó: szabadsága van reá.'

Keresztes Máté körlevele teljesen megfelelt az egyházügyi bizottmány tervezetének, de nem tetszett a róm. kath. püspököknek. Ő nem ismert más jogot a kánoni jogon kívül és annak az érdekében lépett sorompóba. Támasza a felség 1792. évi rendelete volt. A mint tehát a háborús időkben egy kis szünet következett be a campoformiói békével, ő is előállott egyháza sérelmével. Panaszának az lett a következménye, hogy a gubernium utasította főconsistoriumunkat a Keresztes Máté által rosszul kihirdetett 1791 : 53., 57. t.-cikkek újból való hirdetésére. A nehéz feladatot Keresztes Máté utódjának, Abats Jánosnak, kellett végrehajtani, a mit egy 1798. aug. 20-iki körlevelében csakugyan meg is tett. E körlevél hiven mutatja egyházunknak helyzetét, midőn a maga törvényadta igazai mellett rendületlenül kitart ugyan, de egyszersmind a kormány részéről fenyegető erőszak ellen lehetőleg igyekszik magát megvédelmezni.²

Az Abats körlevele abból indul ki, hogy Keresztes Máté hiányosan s összevontan hirdette ki a törvények szövegét, azért ő kötelességének tartja, hogy azt szöszerint tegye közhírré. Az 53. t.-cikk után azonban ezt a

¹ Egyh. ker. ltr. 1795—55. A háromszéki Comm. prot. 121—3. l.

² U. o. 1797—133; 1798- 22. 80. Bodoni II. sz. protoc.

magyarázatot adja, hogy annálfogva, «szabadságában vagy, valamint a más három rendbeli bevett vallásoknak úgy a mi szent vallásunknak is az: hogy azokat, a kik a a szentegyháznak kebelében kívánkoznak, befogadhassa és nincs egy írt polgári törvényünk sem olyan, a mely a bevételt megtiltaná, sőt ellenben minden törvényeink annak szabadságát megerősítik». Ezen erős és önérzetes kijelentés után azonban arra oktatja papjait, hogy a világi törvény mellett tekintsenek a Krisztus törvényeire is, mely a szeretet. Ne vegyenek be az egyházukba olyan áttérőt, kit nem benső meggyőződés hoz, a ki czégyeres bünökben leledzik, a kik hivatal s pártfogásért akarnak áttérni, a kik pénzszerzésre használják a vallás változtatást, végre ne merészeljenek térítés céljából a más vallásu rabokhoz, foglyokhoz, betegekhez menni. Az elkeresztelést tilalmazza s utasítja az espereseket, hogy akár a református pap más vallásu gyermeket, vagy más vallásu pap református gyermeket keresztelne el, jelentse fel hozzá az esetet körülményesen. A vegyes házasságok megkötésénél pedig, míg a felség a három protestáns vallás főconsistoriumainak folyamadványára választ nem ad, tartsák magukat a régi szokáshoz, hogy t. i. mindig a menyasszony papja esket.

A körlevélben kifejezett várakozás még jó egy néhány éven át hiába tartott. Az 1794—5. évi országgyűlésen a vallás ügye szóba sem kerülhetett és azután országgyűlés 1809-ig nem is volt. Az uralkodónak a francia forradalommal járó háboruja nem is engedte, hogy a belügyi reformokkal foglalkozzanak, bár ha engedte volna is, kevés a remény, hogy a megoldás anyaszentegyházunkra kedvező lett volna. Ezen intézkedések rendszerint akkor történtek, a mikor a háborúban némi szünet állott be. Így

történt ez esetben is. A felség 1802., 1803., 1805-ben az áttérések, a vegyes házasságok kötése és a felettök való bíraskodás tekintetében újból rendeleteket adott ki és ismét a római katolikus álláspontnak megfelelően intézkedett.¹

Ily körülmények között egyházunk kénytelen volt várni, míg országgyűlés tartatik és a kérdés törvényhozásilag szabályoztatik. A lelkészek teljesen az Abats püspök körlevele szerint jártak és e miatt nem egyszer voltak a római katolikus püspök és a gubernium zaklatásának kitéve. De inkább túrték ezt, mint sem jogainkból engedtek volna. A várva várt országgyűlés 1809-ben összehívatott, de ez a háborús előkészületekkel foglalkozott. Majd a következő 1810. évi országgyűlésen végre előkerültek a függő vallásügyi kérdések is. Az országgyűlésen a házassági bíraskodásnak a polgári bíróságokra való átruházásának gondolata is előfordult, de végre a többség abban állapodott meg, hogy a vegyes házasságok mindkét fél papja előtt köttessenek, a vegyes házassági válóperekben világi törvényszékek ítéljenek, az áttéréseknél pedig a hat heti oktatás minden vallású áttérőkre kiterjesztetik. A protestánsok ily megoldásba belenyugodtak volna, de a római katolikus püspök felebbezést jelentett be. Az országgyűlés azonban ezen javaslatokat, mint 92., 93., 94. t.-cikket elfogadván, szentesítés alá felterjesztette.²

Az 1810—11. évi országgyűlés czikkelyeivel az áttérések s a vegyes házasságok kérdésének még nem szakadt vége; az ügy még mindig eldöntetlenül maradt egészen 1848-ig.

¹ Gub. rend. 1802—2385 sz.; 1803—6507. sz.; 1805—1706. sz.;

² Orsz. gyűl. jegyzőkönyv. 778—85, 817—18, 988. I. V. ö. 1848: IX. t.-cz. (erdélyi)

De a későbbi fejlődésről alább fogunk szólni. Azonban már az eddigiekből is világos, hogy az 1791. évi törvényeket a római katolikus klérus és a kormány semmibe sem vették és a Mária Terézia korabeli üldözéseket szertették volna feleleveníteni.

Az 1791. 55. t.-cz. ígérete a kártalanításról, a protestáns papok congruája stb., mind csak írott malaszt maradt. A kormánynak magának a sok háboru miatt rengeteg pénzre volt szüksége és még ő kért, a helyett, hogy adott volna. Papjainkat, tanítóinkat, kik eddig nemesi jogon adómentességet élveztek, hadi adó alá vetették. Sőt 1799-ben még arra is fölszólította a gubernium egyházunkat, hogy a gyülekezetek arany és ezüst szentédegyeit szolgáltatassák be a pénzverő házba.*

Ügyes-bajos dolgainkon tehát a kormány mit sem segített. De annál inkább igyekezett az egyházat elnyomni. Így p. o. hogy az egyházat jobban ellenőrizhesse, a főconsistoriumi protocollumok felküldését, mit II. József hozott volt szokásba, továbbra is bekívánta. 1792-ben az országrendek kérték a felséget, hogy ezen követeléstől álljon el; de az uralkodó egy, 1792. évi 2893. számú, leiratában a négy bevett vallás consistoriumai protocollumainak havonkénti felterjesztését újból elrendelte. Bár így a vallásegységség nem csorbult, de igenis az autonomia, mi miatt 1795-ben s 1811-ben az országrendek ismételve kérték e kiváncsalm felüggesztését. De hiába. A kormány mindenütt titkos társaságokat szimatolt, összeesküvésektől félt és így a protocollumok dolgában sem engedhetett. A kormányhivatalnokokból álló főcon-

* Egyh. ker. levéltár. 1794—126, 150, 151; 1809—132, 133; 1814—334.

sistoriumnak e miatt elég kényes volt a helyzete, midőn jegyzőkönyvébe az országos törvények végrehajtására vonatkozó s a felség rendeletével ellenkező határozatokat fel nem vehetett, viszont saját ügyünk szempontjából a királyi döntés érvényét el nem ismerhette. Innen származik az is, hogy az oly fontos áttérési s vegyes házassági kérdésekben nem a mindenható főconsistorium, hanem a püspök, előbb Keresztes, majd Abats intézkedik.

A kormány ellenséges indulatát láthatjuk a kórházak kérdésében is. Még Mária Terézia a kolozsvári ispotályt a reformátusok és unitáriusok kezéből kivette s a római kath. püspök felügyelete alá rendelve, róm. kath. intézménynyé tette. Az Erzsébet aggbáz ma is az. Hasonlóképpen támadást intézett a dési, a marosvásárhelyi református ispotályok ellen, a melyeket azonban még meg lehetett menteni. II. József azonban az ily philantrop intézményeket secularisálta, közösökké tette. József halála után a római katolikusok a magukét vissza kapták ellenben a protestánsok nem. A marosvásárhelyiek ismételt folyamodás után is kedvezőtlen válaszszal utasítottak el.*

A protestáns tanuló ifjak külföldi tanulmányútja is olyan természetű volt, mely a kormány ellenszenvét nagyon is kihívta. A háborút hozván fel okul, mindenképen igyekezett a külföldre menetelt megakadályozni. Így 1795-ben eltiltja a francziák által elfoglalt akadémiákra való kimenetelt s az akkor ott tartózkodók neveiről részletes jelentést kíván. 1798-ban utasítja a főconsistoriumot, hogy a külföldre menő ifjaktól visszatérésök iránt reversálist szedjen. 1800-ban közli azon feltételeket, a

* Egyh. ker. ltr. 1791—44, 78; 1794—242, 243.

melyek betartása mellett a külföld látogatható. Egyik legfontosabb feltétel az volt, hogy csak az általa engedélyezett helyre mehessenek. Igy. p. o. 1800-ban megengedi, hogy Jenába menjenek ifjaink. 1801-ben Marburgot nyitotta meg stb. Minden újabb háború után újabb tilalom és a béke megkötésével újabb feltételek hirdettek ki.*

A háborus világ hozta magával, hogy a székely határörvidéki katonaság miatt egyházunknak, kollégiumainknak rengetek sok baja volt a hadtestparancsnoksággal. A kollégiumokban tanuló háromszéki székely ifjakról szakadatlan jelentéseket sürget a gubernium s a hadtestparancsnokság pedig őket a csapatokhoz szeretné berendelni. A tanulók kimentése, a róluk való jelentéstétel tekintetében kelt iratváltásoknak se szeri se száma.

Mártonfi József római katolikus püspök ösztökélésére az 1802—5. évi rendeletek miatt évenként 20—25 papunk áll kereset alatt. Míg a római katolikus plébánusoknak törvénysértéseinél megelégszik a gubernium azok mentegetőzéseivel: a mi papjainkat büntetni parancsolja és nem egy esetben rendeli el a dislocatiót, vagy a hivattól megfosztást. Szegény nyugalmazott Benkő Józsefünk, ki magát sorsának megadni nem tudta, szakadatlanul fiskális kereset alatt áll. A kormányzék 1810-ben megtiltja, hogy a református iskolába római katolikus ifjak és viszont, felvétessenek. A tudomására jutott eseteknél a római katolikus ifjút egyenesen kiparancsolja kollégiumunkból. Sőt annyira megy iskoláink dolgában, hogy a kollégiumi nyilvános évfáradó vizsgálatoknál «a ha-

* Egyh. ker. ltr. 1795—100, 216; 1798—46; 1800—57, 150; 1801—140; 1810—174, 205; 1811—9.

szontalan thesisek disputatióra való kitétetését» is eltiltja. A mi alatt a római katolikus dogmák vitatásának tilalmát kell értenünk.¹

Egyik legsérelmesebb intézkedés 1813-ban következett be, midőn az 1791: 32., 34. t.-cikkben visszaadott házassági biráskodás aláásása végett megrendeltetett, hogy egyházi törvényszékeinknél házasságvédő alkalmaztsáék, a kinek kötelelessége minden elvászto itéletet a felséghez fellebbezni. Igy házassági biráskodásunk a guberniumnak, illetőleg ebben a római katolikus püspöknek és a római katolikus hivatalnokoknak szolgáltatót ki. Zsinatunk és főconsistoriumunk hiába panaszolt e sérelem miatt, mert meghallgattatásra nem talált.²

A kormány részéről tapasztalható minden reactio daczára is egyházunk élete a legszebb reményekre jogosító felvirágozásnak indult. Az 1790-es évek hatalmas nemzetébresztő szelleme átjárta az egyház minden izét és mert ez az egyház a nemzettel mindig együtt érzett, együtt gondolkozott, a mint arra visszahatót, most tőle viszont hatásokat fogadott el. Az az élénk szellem, mely a politikai hatóságokat ez időtől fogva áthatja, ott működik egyházunk szervezetében is.

Az alkotmányosságának az állami és törvényhatósági életben előnyomulása magával hozta az egyházi kormányzat változását is. Már 1792-ben hangok emelkedtek és egy, egyházunk jeles világi, papi s professzori tagjából álló marosvásárhelyi gyűlés kifejezést is adott azon nézetének, hogy a főconsistoriumot újra kell szervezni. Nem maradhat egyházunk kormányzata néhány hitsor-

¹ Egyh. ker. ltr. 1800—18; 1810—217, 290, 328.

² Gub. rend. 1813—1204. Sz. Egyh. ker. ltr. 1813—219.

sos kormányhivatalnok kezén. És ezt maga a főconsistorium is belátta. A mi ez előtt nem igen fordult elő, a XVIII. század utolsó tizedétől kezdve már az egyháziakat, a tekintélyesebb s közelebb lakó espereseket, mindig meghívja ülésére. Érdeklődés kezd ébredni az egyházi ügyek iránt mindenfelé. 1809-ben a főconsistorium újjá szervezésének előkészítésére, az organisatió kidolgozására, egy bizottmány is neveztetik ki.¹

Az 1790—1. években a politikai téren felmerül az unio: Erdély és Magyarország egyesülésének kérdése. Az eszme az egyházi életbe is áthat és ennek következménye az lesz, hogy az erdélyi s a magyarországi hitsorsosok között az érintkezések mind gyakoribbakká válnak. A nagy Vay Józsefnek lángelke a Királyhágón tul, gróf Teleki Sámuel buzgósága innen felől, megtalálják egymást. A Vay József által tervezett pesti főiskola eszméje dugába dőlven, a meglevő iskolák színvonalának emelését tűzi ki céljául. A terv, mely egy nagyszabású országos gyűjtésre irányult, Erdélyt is bevonja a maga körébe. Szűkölködő két kollégiumunk, a székelyudvarhelyi és a marosvásárhelyi, ezen a réven évtizedeken keresztül igen tisztességes segélyforrásra tesznek szert. Az érintkezés hozta magával, hogy egyházunk követei megjelentek a testvér négy kerület közös konventi gyűlésein is és így az összetartozás érzete s a későbbi egyesülés utja lassanként előkészítette. A szilágyi egyházmegyének erdélyi anyaszentegyházunkhoz csatolása alkalmával úgyszólván közös konvent tartatott már, akárcsak 50 évvel később 1873-ban.²

¹ Egyh. ker. ltr. 1794—202; 1809—156.

² Ugyanott 1801—86, 218; 1804—204; 1806—25: 1821-50, 200, 237.

A tanügy körében erre az időre esik a népoktatásnak gyökeres átalakítása a régi falusi latin iskoláknak valóban nemzeti népiskolákká változtatása. A népiskolai terv, tankönyvek, a tanítóképzés kérdésében a legelső rendszeresebb újítások nyomai, erre az időre vezethetők vissza. A 90-es években: 1796-ban jelenik meg az első nagyobb szabású és minden kollégiumra kiterjedő szabály és törvénygyűjtemény. A gymnásialis oktatás az élethez közelebb hozatik, a felsőbb oktatás köre bővül és színvonalban emelkedik. A legkitünőbb tanárok kerülnek a tanintézetek élére és bátran elmondhatjuk, hogy annyi jeles egyént, kitünő professort, egy kor sem tud felmutatni kollégiumaink életében, mint az 1790-től kezdődő félszázad. Enyeden Kovács József, Bodola János, Herepei Ádám Sámuel; Kolozsvárt Bodoki József, Méhes György, majd Méhes Sámuel, Szilágyi Ferencz, Herepei János; Marosvásárhelyt Antal János, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas ennek a félszázadnak az első felében már ott díszlenek a tanári katedrákon.

A szorosabb értelemben vett egyházi élet terén is örövendetes az a fellendülés, mely erre a korra esik. A nagy szónokok kora ez az idő, mikor a Herepeiek, Hegedüsök, Tompák, Bodolák, Méhes Sámuel, s mások országos hírvé szónoklataikkal rázták fel a szunnyadozó egyháziasságot. Abats János ebben a korban lépteti életbe a confirmációt, melyet papjaink sokkal nagyobb buzgalommal karoltak fel, mint a hogy később folytatták. A papság ekkor kezdi megalkotni egyházmegyéenként a papi gyámegyleteket, a melyek a szorosabb administratívális ügyeken kívül a közös érdekek istápolása végett való összegyűlékezésekre, a társas szellem építésére, eszmecserére és önképzésre is alkalmat szolgáltattak. A gyülekezetekben

a szabatosabb gazdálkodás egyik oldalán, — az öntudatosabb vallás-erkölcsi élet. a kaloda nélküli buzgó templomjárás másfelől — ekkor veszi kezdetét.

Az egyházi élet terén tapasztalható örvendetes fellendülésnek legszebb jelenségei közé tartozik a külföldre, idegenbe szakadt hitsorsos véreink lelki gondozásának a felvétele, az ú. n. missió-ügy. Az andrásfalvi és romániai missió terén az erdélyi református egyház buzgólkodott a legnagyobb odaadással és erejétől kitelhető áldozatok hozásában soha sem restelkedett.

Az andrásfalvi missió megteremtése minden egyházhatalósági beavatkozás nélkül, tisztán a magukra hagyott hívek buzgóságából történt ugyan Mária Terézia korában, azonban rendezett alapot I. Ferencz uralkodása elején az erdélyi református főconsistorium rakott az alá. A főconsistorium által, az illetékes ausztriai kormányzó és egyházi hatóságok beleegyezése mellett kiküldött Miskolczy István, majd Biró Mózes több mint fél száz esztendőn keresztül pásztorkodtak az idegenbe szakadt nyáj mellett s működésök nyomán áldás fakadt. A református templom és iskola, a református lelkész és tanító máig megtartotta a magyarságnak itteni véreinket s ha a legujabb időkben némi kellemetlenségek támadtak is ezen missió terén, jogunk van feltenni, hogy annak nem lesznek a jövőben olyan eredményei, a melyek az eddigi szép vetést veszedelemmel fenyegetnék.

A romániai missió, a Komániába folyton tartó kívándorlásnál s az ottan élő reformátusság nagy számánál fogva, sokkal nagyobb jelentőségű, úgy az erdélyi reformátusságra, mint a magyarságra nézve, az andrásfalvi missiónál. Egy, a honfitársai és hitsorsosai vallás-erkölcsi életét szíven viselő, fáradságot, akadályt nem

ismerő erdélyi evangélikus református lelkész, Sükei Imre, önfeláldozó buzgalma vetette meg ennek a missiónak alapjait, midőn 1815-ben Romániába ment s előbb a híveket összegyűjtötte, majd hogy ezek lelki gondozását annál nagyobb sikerrel végezhesse, bejárta csaknem az egész protestáns Európát, a templom és iskola létesítéséhez szükséges anyagi eszközök összehordása végett.

Sükeinek 32 évi működése, bár nem volt is ment a kellemetlenségektől és zavaroktól, annyira megerősítette a romániai missiót, hogy a későbbi időkben a missió területén lakó evangélikus református vallású magyarok között egyházmegyét is lehetett szervezni. Ugy az erdélyi református egyház, mint a magyarországi református egyházkerületek és egyes magánosok állandóan gyámolták a missiót, mely jelenben közvetlenül az erdélyi evangélikus református egyházkerület, közvetve pedig az egyetemes egyház felügyelete alatt áll. És bizonyára, ha egyfelől a romániai magyarság kebelében oly gyakori belső villongás, valamint a lelkészek részéről egyszerű másszor támasztott visszavonás, a fejlődés útját több ízben meg nem akadályozta volna, manapság már, daczára a romániai kormány ellenséges magatartásának, nem lenne okunk aggódni e missió jövője felől.*

Az anyagiakban való haladás igazolásavégett legyen elég reámutatnunk a tűzvész által szinte a földre sújtott kolozsvári egyház s kollégium nagyszabású építkezéseire, midőn a farkas-utczai templom javíttatott, az új kollégium, tanári és papi lakok emeltettek s reá nemsokára megépítettett a magyar-utczai külső templom. A marosvásárhelyi kollé-

* Egyh. ker. ltr. 1815—162, 163, 321; 1818—353; 1819—190; 1820—68, 93; 1823—174.

gium, a zilahi és szászvárosi iskolák építkezései szintén ez időbe esnek. És mennyi templom, paplak, iskola épült 1790-től fogva egy negyedszázad alatt, mikor az engedelem kérés és a commissiók szüksége megszűnt. Mindezen építkezéseknek nagy része a közadakozásokból jött létre. És ez az adakozásra kész szellem a legmegbízhatóbb hőmérője a hívek egyháziasságának, vallásos buzgalmának.

Az egyházi élet szép fejlődésében a kormánynak akadékoskodásai nem igen okoztak fennakadást, habár hátráltatták is azt. Sokkal fontosabb esemény volt a különböző boszantó rendelkezéseknél az 1811. évi államtörvény s a vele együtt járó devalváció, mely gyülekezeteinknek, kollégiumainknak és közalapítványainknak tőkét egy ötödére szállította alá. Országos volt e csapás, de kétszeres súlyal nehezedett egyházunkra, mely vagyonának legnagyobb részét a hívek filléreiből gyűlt adományok alapján szerezte. De azért az anyagi károsodás a lelkiekre, a szellemiekre nem hatott vissza. Mikor a kolozsvári, marosvásárhelyi s székelyudvarhelyi kollégiumaink azon a ponton állottak, hogy nem tudnak megélni s be kell őket a szegénység miatt szüntetni: főhatóságaink a hívekre appelláltak és az egyes egyházmegyék nemes versenyre keltek egymással: melyik tud többet beszolgáltatni egyházunk veteményes kertjeinek a fentartására. És az egyházmegyei papság nemcsak gyűjtött, de az adakozásban jól példával járt elő s megteremtette azt az áldozatkész szellemet, mely az absolutismus sötét éveiben is lehetővé tette, hogy adataink az osztrák kormány erőszakosságainak áldozataivá ne legyenek.

A francia forradalommal együtt járó háborúk alatt egyházunk teljesen beletörődött abba, hogy a vallás szabad gyakorlat és vallásegyenlőségnek még függőben

levő kérdései a békesség helyreálltával majd végleg rendeztetnek s a mostani zaklatások meg fognak szünni. A háboru csakugyan véget ért valahára 1814-ben. Az európai megzavart egyensúly helyreállítására össze is ült a bécsi congressus. De a mit Európa népei s így a mi kiseded anyaszentegyházunk hívei is vártak: a szabad-
 elvü eszmék s ezek között a vallások egyenjoguságának és egyenlő szabadságának ügye, csak nem született meg. Sőt ellenkezőleg: a háboru befejezte után ismét a legsötétebb reactio ütötte fel a fejét, mely a forradalomtól féltve a trónusokat, nemcsak a forradalmat, hanem a jogot, a szabadságot, az alkotmányt is félre dobta s a patriarchális absolutismust alapította meg. Ennek az absolutismusnak hazánkban a róm. kath. egyház volt a legerősebb, legmegbízhatóbb támasza és így az által is ez kegyeltetett.

A retrográd eszméknek hatása anyaszentegyházunk életében is hamar mutatkozni kezdett. Nem belsőleg, hanem a felekezeti viszonyokban és a kormány egyházpolitikájában. Kitűnt, hogy a függő egyházpolitikai kérdéseket a kormány azért halogatta, mert ő is a békére várt, hogy akkor a maga reactionárius szellemében oldja meg azokat. A gubernium a róm. kath. püspökök nézeteinek vált végrehajtójává, mert fent az udvarnál is ezek a nézetek váltak uralkodókká. Egyházunknak még nagyobb szerencsétlenségére Mártonffy József után két olyan egyén következett a gyulafehérvári püspöki széken, kik magyarországi emberek lévén, az erdélyi viszonyokba sehogy sem tudták beleélni magukat és tüzzel, vassal, erővel s erőszakkal akarták a róm. kath. egyháznak a Királyhágón túl mindennapi térítő és erőszakoskodó gyakorlatát életbeléptetni. Rudnay Sándor, de különösen br. Szepessy Ignác püspökségének ideje, a vad erőszakosságok kora.

Mindjárt 1815-ben megkezdődött a kormány keményebb fellépése a reformátusok ellen. A felség 1815-ben egy rendeletben a házasságkötők korára vonatkozólag, egy másikban a házasságkötés formájára, a liturgiára nézve tett intézkedéseket. Azután a házassági perek tárgyalására nézve adott ki egy rendeletet. Általában úgy látszott, mintha az uralkodó az erdélyi protestánsok házassági biráskodását úgy meg akarná szorítani, hogy csupán az ítélkezésben egyházi személyeknek részvétele mutassa, hogy itt egyházi bíróság működik. A ref. házassági jog, a kánonok és a Bod P.-féle Jus connubiale egyes szakaszai felől gyakran kért a gubernium felvilágosítást és a felség is adott ki utasításokat ezekre nézve. A házassági válópereknek felterjesztése 1813-tól fogva többször, különösen 1818, 1819-ben sürgettetett.*

Az 1817 évben az erdélyi ref. egyház is illendőnek látta, hogy a reformáció háromszázados évfordulóját, nagy ünnepélyességgel ülje meg. A felségtől, mint birodalmában mindenütt, nálunk is megkapták az engedélyt a protestánsok. Ez kedvező reményeket ébresztett, annyival inkább, mivel a felség ugyanezen évben a tanulóknak külföldre menetelét is megkönnyítő határozatot hozott, megengedvén, hogy az útlevelekért ne kelljen külön Bécsbe fordulniok. Egyházunk hozzá is készült az örömm-ünnephez. Bodola János püspök megírta az alkalmi könyörgéseket, melyeket minden templomban el kellett mondani és megállapították az alkalmi beszéd után elmondandó, illetve felolvasandó intés szövegét. Alkalmi énekek is készíttetek. Az egész utasítás, imádságokkal, énekek-

* A m. orsz. ev. ref. egyház Egyetemes Névtára 1887. 471—3. I. Czelder M. működése Romániában. Kolozsvár 1870.

kel, beszéddel együtt kinyomatva, minden egyes gyülekezethez megküldetett. Az ünnepélyes istentisztelet ideje 1818 jan. 11-re határozatott. Sőt az örömnép fényének emelésére a főconsistorium még emlékérmét is veretett, annak elkészítését kolozsvári bíró, Sárpataki Györgyre bízván. A költségekre kollektát hirdetett.*

Jól tudjuk, hogy a reformáció háromszázados ünnepének megülése az egész róm. kath. világban milyen óriási izgatottságot keltett és a németországi wartburgi események, majd Kotzebuenak meggyilkoltatása, minő hatással volt a reactio szellemének a felébresztésére. A mi kis hazánkba is elhatottak ama nagy események által felvert izgalmak hullámfodrai. Rudnay Sándor róm. kath. püspök azzal igyekezett a reformátusok örömét megkeseríteni, hogy az áttérési s vegyes házassági rendeleteket meg nem tartó ref. papok ellen egy nagy kiterjedésű hajszát indított. Mindjárt 1818-ban Marossi Mihály generális nótárius ellen panaszt emelt, a miért az egy prédikációjában a róm. kath. papokat állítólag sértegette. A gubernium nyomozást rendelt el ebben az ügyben. Majd az udvarhelyszéki papokat vádolta be, hogy az áttéréseknél a hat heti tanítás szükségét figyelembe sem veszik, hanem derűre-borura veszik át a megtérő róm. katolikusokat. Külön-külön számos papot jelentettek fel, hogy egyik róm. kath. gyermeket keresztelt, másik vegyes házasságot kötött össze, a harmadik hat heti tanítás nélkül vette át a megtérőket, a negyedik róm. kath. személyeket bocsátott a ref. úrvacsorához stb. A panaszra a gubernium vizsgálá-

* Egyh. ker. ltr. 1817-210; 1818—279, 280. Glatz Jákób: A reformáció harmadik százados örömnepének előadása. 280. s köv. lap.

latot s a vétkesek ellen büntetést rendelt el; de egyszerűen Rudnai gondoskodott arról is, hogy a reformátusok, mint a felség rendeleteinek megszegői, Bécsben is alkalmas festékekkel lefestessenek. 1819-ben meg is érkezett a felségnek egy rendelete, melyben a korábbi utasítások szigorú betartását sürgeti.¹

De ezen hajszánál még kellemetlenebb hatású dolog volt az, hogy az uralkodó megrettenve a német egyetemeken honos szabad szellemtől, az 1814 évi engedélyt megbánta és módot keresett, hogy ifjaink elől a külföldet elzárja. Már 1819 elején értesítette a bécsi ágens a főconsistoriumot, hogy az uralkodó Bécsben prot. theol. intézetet akar felállítani és birodalma prot. theologusait ennek látogatására fogja szorítani. Még ugyanazon évben megjött a királyi rendelet is, mely a külföldi egyetemek látogatását egyszerűen megtiltja. A következő évben a gubernium értesíti főconsistoriumunkat, hogy Bécsben prot. theol. intézet létesített és a felség nem engedi, hogy theologusaink más külföldi intézetet látogassanak. Meghagyja, hogy az akadémiákon levő ifjak haladéktalanul visszahivassanak. Sőt tovább megy és arra utasítja főconsistoriumunkat, hogy a külföldi akadémiákon levő stipendiumokról részletes kimutatást állítson össze, nyújtson be, mivel a felség azokat a bécsi theologiai intézet-hez akarja áttétetni.²

A kormány gyámkodó és mindenütt a gondviselés szerepét játszani szerető törekvésének kifolyása még az is, hogy az iskolai bizonyítványokba az erkölcsi magavi-

¹ Egyh. ker. ltr. 1818—314, 376. köv. rend. 1818—12198. sz. a.

² U. o. 1819-271, 293, 325; 1820—66, 69, 272, 122, 187, 253, 281, 284—5.

selet érdemfokozatának felvételét is elrendelte, továbbá egy körrendeletben felhívta az egyház és iskolák figyelmét, hogy a titkos társaságok, főleg a carbonárik, mételeyétől óvakodjanak.*

A különböző kormányrendeletek súlya különösen azért neheztelt elviselhetlenül egyházunkra, mivel a főkormány-szék azoknak végrehajtásában épen olyan buzgalommal járt el, mintha azok az alkotmányosság talajából fakadtak volna. Az erdélyi kormány ebben az időben úgy volt összeállítva, hogy benne református egyén alig volt található. Az erdélyi udvari kancelláriánál (Fábián Dénes ref. táblai elnökké kineveztetése után) 1817-től fogva, teljes tíz éven keresztül, nem volt ref. udvari tanácsos. És midőn 1827-ben Gyárfás József alkalmaztatott is, ennek két év múlva történt halála egy róm. katolikusnak úgy nyitott utat, hogy ismét csak négy év múlva 1833-ban került b. Naláczi József személyében református egyén az erdélyi udvari kancelláriához. A guberniumnál, mely ugyan nem volt egyéb, mint az erdélyi udvari kancellária végrehajtó közege, akadtak reformátusok, de csak a tanácsosok sorában, hol kettő, hol három; de már a kardiniális hivatalnokok közé (kormányszéki elnök, alelnök, udvari és tartományi kancellár, kincstárnok, táblai elnök) csak elvétve, egy évtizedben csak egyszer került református egyén. A kisebbségben levő reformátusok tehát felfogásukat a törvények alkalmazásánál nem is alkalmazhatták. Hogy a főkormányszéknél minő lehetett a hangulat a vallásügyi kérdések körül, elegendő, ha tudjuk, hogy az első kormányszéki tanácsos a róm. kath. püspök volt. Rudnay Sándorról mondják, hogy mikor vallásos buzgal-

* Egyh. ker. ltr. 1812 -94; 1816—349.

mát mérséklendő, arra figyelmeztették, hogy Erdélyben ugyan a róm. kath. vallás az *uralkodóé*, de nem *uralkodó*, ő a «cuius regio eius religióra» hivatkozva azt felelte, hogy mivel a róm. kath. vallás az uralkodóé, éppen azért uralkodó. b. Szepessy Ignác pedig annyira uralta a főkormányiszéket, hogy a ref. főconsistorium panaszos felterjesztése adatait, minden visszautasítás nélkül, «nem igazak»-nak mondhatta és más alkalommal a főkormányiszéket a ref. főconsistorium szolgájának nyilváníthatta.

A református egyház igen jól tudta, hogy zaklatásának forrása a róm. kath. kormányiszéki tagok domináló helyzetében van. Százados sérelem volt ez, melybe csak II. József kora hozott be egy kis enyhületet és az 1791 évi országgyűlés. De a mint az akkor kinevezettek elhunytak, megint a régi állapot tért vissza. Az újabb országgyűlések, így az 1810 11-iki is kérte az uralkodót, hogy hitlevele értelmében, valláskülömbőség nélkül s diploma szerint alkalmazza hivatalosait; de hiába. A ref. főconsistorium is több ízben kérte ugyanezt, de csak hasonló eredménnyel. Így 1819-ben, midőn a kolozsvári productionale forum alkalmával népes főconsistoriumi ülés tartatott, és a mikor a Rudnay Sándor által felidézett újabb sérelmek élénk megbeszélés tárgyát képezték, elhatározták, hogy a felséghez fordulnak, kérve a református egyéneknek a sarkalatos hivatalokra való alkalmazását és a róm. kath. püspök által a hat heti oktatás körül támasztott vizásságok, zaklatások megszüntetését. A kérényt az ágens nyújtá be a felséghez 1819-ben és az 1820 jun. 17-én kelt választ a gubernium közlé főconsistoriumunkkal. A felelet mutatja, hogy hitsorsosainkat már számba se vették, sőt egyenesen gúnyt űztek belőlük.

A közhivatalokra alkalmazandó személyeknek a megvá-

lasztásában, úgymond a leirat, az illetőnek nemcsak hitét, hanem első sorban egyéni képességeit kell nézni s ezért a kérelemnek nem lehet eleget tenni. A mi magyarul azt jelenti, hogy a reformátusok között nincsenek olyan egyének, kik ama hivatalokra képességgel bírnának. És bizonyos mértékig igaz is volt ez, mert ahhoz a törvény- s jogtípró munkához, mit a főkörmányszék és udv. kanczellária végzett, a protestánsok között nem is lehetett elegendő alkalmas egyént találni. — A hat heti oktatással üzött visszaéléseket tartalmazó panaszra pedig az volt a válasz, hogy a konkrét eseteket igazolásaikkal együtt terjesszék fel a guberniumhoz orvoslás végett. Hasonlóképen ugyanaz a lenéző, gúnyos, dölyfös szellem nyilatkozik meg itt is, mint az első feleletben, mert hát a reformátusok épen azért panaszkodtak, hogy a főkörmányszéknél hiába keresik sérelmeik orvoslását. Legyen itten még megemlítve az ezen korbéli róm. katholicismus szellemére nézve, t. i. hogy mily kicsinylő lenézéssel és gúnynyal bántak a reformátusokkal, Rudnay Sándornak (ekkor már kinevezett esztergomi érsek) az a geniális (?) ötlete, hogy a magyar-igeni ref. papot, illető dézmáknak a róm. kath. birtokosok és jobbágyok által fizetett részletét a gyulaféhevári róm. katolikus papok panaszára kérte a főkörmányszéktől és *ezt a ref. főconsistoriumhoz tétette át véleményezés végett.* Hasonlóképen jellemző az is, hogy midőn főconsistoriumunk 1820-ban újból a felséghez fordult, a reformátusoknak a kardinális hivatalokba való alkalmazása végett, a gubernium által 1821-ben főconsistoriumunkkal közölt válasz azt tartalmazta, hogy a felség *tudomásul vette* egyházunknak folyamodását.*

* Szilágyi Ferencz: Egy lap Erdély legújabb történelméből.

A reformációi ünnep róm. kath. visszhangjának kell tekintenünk azon, 1820-ban kelt királyi leiratot is, mely a Szent István napnak a megünneplését nemcsak a róm. katolikusokra nézve tette kötelezővé, hanem a reformátusokra is. Bodola János püspök erőteljes feliratban tiltakozott a hitelveinkbe belenyúló ezen rendelet ellen, a nélkül azonban, hogy felterjesztése meghallgattatást talált volna. Akadtak törvényhatóságok, így Közép-Szolnok és Tordavármegyék, melyek az ügyet magukévá tették és felirtak ezen törvénytelen rendelet ellen; de csak rendreutasítás lett buzgalmuknak az eredménye.¹

Az oktatásügy is mind jobban-jobban kezdte érdekelni a kormányt. 1821-ben egy királyi leiratban azt tárta egyházunk elé a gubernium, hogy a tanítókbán és professzorokban minő tulajdonságok kívántatnak meg. Egy másik leirat közölte a főconsistoriummal, betartás végett, a cs. királyi legfőbb «studiorum directionak» a triviális oskolák állapotjáról költ normális rendelkezést, azután megküldte a jelentésekhez szükséges tabellákat, majd azt rendelte, hogy a falusi iskolákban tanuló gyermekekről jövőre nemcsak a protocollumban, hanem egészen külön jelentésben adjon számot a főconsistorium.²

A kormány idáig az 1791. évi törvényeknek mindenikén átgázolt és kiforgatta azokat valódi értelméből. Csak egy

Pest 1867. 45—48. I. Gub. rend. 1820 aug. 7. 7229. sz. 1820 május 19. 4388. szám. Egyház ker. levéltár 1820—132, 193, 291; 1821—188.

¹ Gub. rend. 1821 decz. 12. 14413 sz.; 1825 jan. 3. 12958. sz. Szilágyi Ferencz idézett munka 46. lap. Egyh. kert. ltr. 1821—2; 1825—141.

² Gub. rend. 1821 máj. 13. 5450. sz. Egyh. ker. ltr. 1821—161, 211; 1823—266.

volt még hátra, melynek megrontása br. Szepessy Ignác-
 nak maradt fenn t. i. az 56. t.-cikkben adott s a symboli-
 kus könyvek nyomtatására vonatkozó szabadság. Úgy
 találta a nevezett püspök, hogy ennek is lehetne helye-
 sebb értelmezést adni és ennek megfelelően jelent meg
 1824 aug. 13-án egy kir. leirat, mely meghagyja, hogy
 jövőre a symbolicus és a theol. könyvek előbb a főkor-
 mánysszékhez mutatandók be annak megállapítása végett,
 hogy vajjon azok csakugyan olyan természetűek-e, a
 melyekre nézve az 1791 : 56. t.-cikkben foglalt szabad
 kinyomatás engedélyeztetett. A guberniumtól, illetve a
 róm. kath. püspöktől függött tehát annak megítélése,
 hogy valamely prot. symbolicus könyv vagy theol. mű
 ilyen természetű-e és kinyomatható-e. De más oldalról
 ugyancsak a nevezett püspöknek engedélyével 1827-ben
 egy, a protestánsokat gyalázó mű szabadon megjelenhe-
 tett és terjedhetett. A mű: «Lavalnak a Noireau mellett
 levő condéi volt protestáns predikátornak levele azelőtt
 volt vallásának sorsosaihoz». A könyvnek célja: hogy
 azon gyalázatos polÉmiát, melynek Magyarországon a
 Sonnenblume és Hohenegger Lőrincz volt a képviselője
 s előharczosa, Erdélybe is átültesse. Persze úgy, hogy
 azért a protestánsok a nyilvánosság előtt meg ne felel-
 hessenek. A Laval levelére írt felelet csak kéziratban
 terjedhetett, mivel az nem kapta meg az «imprimaturt».
 Ellenben a Szepessy censori engedélyével, de a nyom-
 tatási hely ravasz elhallgatásával, megjelent a Laval-féle
 levél, mely az 1827 év folyamán három kiadást is érhe-
 tett. Ebben a protestánsokról elmondatik, hogy közöttük
 nincsen hit, nincsen állandó erkölcs s tudomány, nincsen
 isteni tisztelet és hogy a protestantismus «maga valóságá-
 ban semmi sem egyéb, hanem a hűtlenség systemája

és a melynek teljes kifejlődése a kereszténységnek teljes megsemmisítése leendene».¹

Református egyházunk, miután kérvényeivel az uralkodónál semmi eredményt sem tudott elérni sérelmei orvoslása körül, 1825-ben elhatározta, hogy küldöttséget fog a felséghez meneszteni, hogy élő szóval es személyesen, ne pedig a róm. kath. színezetű udvari kancellárián keresztül, jusson panaszuk a király elé. A kihallgatást kérő folyamodvány azonban, némi forma hibák miatt, visszaküldetett pótlás végett. Midőn a hiányok kijavítottán, a kérés 1826-ban ismételtetett, azt a stereotyp választ kapták, hogy «mivel egy követség felküldésének szüksége fenn nem forog», tehát az engedély nem adatik meg, hanem a főconsistorium utasítatik, hogy sérelmeit írásban terjeszsze fel az udvarhoz. Ez meg is történt, de a sérelmi kérvény azzal az utasítással küldetett le véleményezés végett a főkormányzéknek, hogy ebben a tárgyban br. Szepessy Ignác róm. kath. püspök okvetlenül meghallgandó. A róm. kath. püspök a főconsistorium álláspontját némileg osztó főkormányzéknek jónak látta e miatt megéróni és az ő felvilágosításának lett is annyi hatása, hogy ez a folyamodvány, mint annyi sok más, elintézetlenül és felelet nélkül maradt.²

A ref. egyházat sok tekintetben ért megalázás, hátrahagyás és a sérelmek orvoslásának kérésénél tapasztalt sikertelenségek, sokaknál azt a gondolatot ébresztették fel, hogy egyházunk szervezetét, főleg a főconsistoriumot, mely az 1791 után mutatkozó kis fellendüléstől eltekintve,

¹ Egyh. ker. ltr. 1824—404. Gub. rend. 1824 okt. 10. 9697. sz. I. Petrik Magyar könyvészet II. 557. l.

² Egyh. ker. ltr. 1824—261; 1825-164, 324; 1826—19. 20; 276. Gub. rend. 1825 szept. 12. 9437. sz. 1826. aug. 5. 7164. sz.

kezdett ismét a régi bürokratikus formába visszaesni, újjá kellene alakítani. Ha az nem csak egy néhány kormányhivatalnokból, hanem az egyház színe javából és független egyénekből lesz össze állítva, oly hatalmas testületet fog képezni, a melynek szava nyomatékkal fog birni mindenütt: a főkormányshéknél, az erd. udvari kancelláriánál, sőt magánál a felséges udvarnál is.

A főconsistorium újjászervezésének gondolata épen nem volt új eszme. A mint láttuk, már 1792-ben is felvetett, 1809-ben bizottság is küldetett ki az előmunkálatok végzésére. De ezen kezdeményezéseknek épen úgy nem lett fogadata, mint annak a harmadiknak, mely 1819-ben indítatott folyamatba, melyet belviszályok akasztottak meg. Ugyanis az az 1819. évi tavaszi népes főconsistoriumi gyűlés, mely a felségfolyamodást elhatározta, egy bizottmányt küldött ki a főconsistoriumi szervezetben szükséges javítások kidolgozására, mely bizottmány a maga munkálatával hamarosan elkeszült s még ápril 25-én be is nyújtotta azt. Mielőtt azonban a tárgyalására került volna a sor, a főconsistoriumi elnökség kérdésében versengés tört ki id. báró Bánffy László nyug. kormányshéki tanácsos és Kenderesi Mihály activ kormányshéki tanácsos között, amaz meg akarván tartani nyugalomba lépése daczára is, ez pedig követelvén, mint legmagasabb státus hivatalban levő ref. vallású egyén, az elnökséget. Ez a viszály a főconsistorium szervezete javításának kérdését megakadályozta, úgy hogy csak nyolcz év mulva vétetett újból elő.

A főconsistorium újjá szervezése már ekkor elodázhatatlan kérdéssé vált. Kivánta a közhangulat, mely attól az egyház sérelmeinek orvoslását várta; de még inkább kivánta a gyakorlati szükség. Ugyanis már huzamos idő

óta csak egy ref. egyén volt a guberniumban és gondoskodni kellett arról az eshetőségről, hogy ha egy sem lenne, mégis legyen elnök, legyenek státus gondnokok. Az 1827 okt. 5-ére összehívott főconsistoriumi népes ülés, az 1819. évi javaslat alapján végre is hajtotta a szervezkedést. A mi a tulaj donképeni szervezeti részt illeti: megállapított, hogy az AC. I: 1 : 3 alapján és az 1709. évi szervezet szerint is, a főconsistoriumuk tagjaiul a «külső fő és utánok való magistratusok», a patronusok, püspök, generális nótárius és generális director, esperesek, e. m. jegyzők, több megnevezett egyház papjai s a professorok tekintendők. A főconsistorium így egy roppant nagy és kiszámíthatlan testület lett. Leggyengébb oldala az volt a szervezetnek, hogy a patronusok fogalmát nagyon tágran állapította meg. «Csak azok tekintendők patronusoknak — úgymond — és csak azok birhatnak határozó szavazattal a consistoriumi üléseken, kik jótéteményekkel magukat patronusoknak bizonyítják.» Így igazában csak az a nemes nem volt patronus, a ki nem akart az lenni. De volt azért ezen szervezésben sok üdvös dolog is Megállapított, hogy minden évben kétszer, tavasszal és ősszel, teljes főconsistoriumi ülés tartandó és a fontosabb tárgyakban csak ez intézkedhetik. Ilyen tárgyak pl.: az egyházi és iskolai gondnokok választása, professori állások betöltése, vallási sérelmi ügyek, a népkotatás stb. Továbbá fontos intézkedés volt, de sok bajnak lett forrása az, hogy «a főconsistoriumnak rendes előlölője mellé segédül» három főgondnok választott gróf Rhédei Ádám, gróf Bethlen Imre s gróf Kemény Miklós személyében.

Az új szervezésnek csakhamar kiténtek a gyengéi, de kiténtek előnyei is. A főconsistorium egy nagy és hatá-

rozatlan testület volt a belső, a közügyeknek az igazításában; de annál keményebb az egyház védelmében. Az ujonnan ébredő és érvényesülésre törekvő közszellem, mely elől a megnyilatkozás rendes útja, az országgyűlés, el volt zárva, tisztán politikai törekvéseinek a vármegye gyűléseken, egyházipolitikai kívánságainak pedig, református részről, a főconsistorium népes üléseiben adott kifejezést. Az építeni, százados mulasztásokat lázas gyorsasággal helyre hozni kívánó elméknek akadályul szolgált ugyan a főconsistorium nagy teste és hamarosan arra a gondolatra jutottak, hogy ezen az állapoton változtatni kell: azonban nem szabad felednünk, hogy a főconsistoriumi gyűlésekre való özönlésnek igazi oka az országgyűlések hiányában volt. És a mellett ez a nagy test épenséggel nem vált volna alkalmatlanná a kormányzásra az akkori viszonyok között sem, ha munkásságát helyes irányba terelték volna. A legszerencsétlenebb gondolat az volt, hogy személyi kérdésekben való döntésre, professorok stb. választására is feljogosították s az itt érezhető hátrányok az egész szervezetet károsnak tüntették fel.

De más oldalról ott látjuk erősebb és öntudatosabb fellépésének nyomait is. Báró Szepessy Ignác róm. kath. püspök türelmetlen működése ellen a felséghez fordul, a népoktatás ügyeinek rendezését megkezdi, a kollégiumi oktatás reformját megindítja, az egyházi és iskolai pénzkezelésbe új szabályokat hoz be, a professorok választásának szabályozását munkába veszi, a garasos intézményt felállítja, népiskolai s kollégiumi kézi könyvekről gondoskodik, a magyar nyelvet az iskolákban természetes jogaiba visszahelyezi stb.

A főkormányzék is hamarosan észrevette, hogy a fő-

consistoriumnak ujja alakítása neki sok bajt fog szerezni. Az eddigi főconsistorium csak berzenkedett, de soha sem engedetlenkedett nyiltn. A kormány tehát jónak látta a régi befolyás visszaszéréseére lépéseket tenni és 1828-ban két (báró Naláczai József, Inczédi László), 1829-ben egy (Sebes Antal) reformátust főkormányszéki tanácsossá nevezett ki, hogy így a főkormányszék tagjainak elnöklést és ülést biztosítson a főconsistoriumban és esetleg zavart támaszszon kebelében. Ugyancsak ezen változásokra vezethető vissza azt is, hogy a kormány mintegy feleletül a reformátusok szervezkedéseire, az áttérés és vegyes házasságokra vonatkozó 1802, 1803, 1805. évi rendeleteket egymásután megújította 1832, 1833, 1834 s 1836-ban.

A főconsistorium, mely eddig meglehetősen alázatos testület volt, most egyszerre erejének tudatára ébredt és megkezdte a harcot a kormány ellen. Midőn 1833-ban az augusztusi főconsistoriumi ülésen a beteg Katona Zsigmond legidősb főgondnok és főkormányszéki tanácsos helyett, a hivatalos rangban utána következő Sebes Antal foglalta el az elnöki széket, a főconsistoriumi gyűlés őt, mint nem választott s az 1827. évi szervezettel ellenkező főgondnokot annak elhagyására kényszerítette s az 1827-ben megválasztott, bár nem főkormányszéki hivatalnok, gróf Rhédei Ádámot ültette oda. Az időközben megürült főgondnoki állásra pedig nem a főkormányszéki tanácsok közül, hanem a semmi hivatalban nem álló id. gróf Bethlen Jánost választotta meg. Ezen tettekkel a főconsistorium kijelentette azt, hogy ő az egyház autonóm hatósága, melynek nem a kormány tesz elnököket s főgondnokokat.

A kormány és a főconsistorium között megindult harc csak egyik alkatrésze annak, az egész országot betöltő

forrongásnak, mely hovatovább mind jobban hódított és a politikai kérdések körül a vármegyei gyűléseken a legizgatóbb jeleneteket hozta létre. Azonban az egyház egyelőre vereséget szenvedett egy fontos kérdésben, a mi tulajdonképen az autonomiának a kérdése. Ugyanis midőn a patronusok határozatlan számát korlátozni és a főconsistoriumot határozott számú testületté akarták tenni, az 1833. évben tartott főconsistorium egy oly szervezetet létesített, a képviseleti elvnek is bevonásával, mely magában az egyházban a legnagyobb visszavonások magvát vetette el és a kormánynak alkalmat nyújtott az autonomiánkba való sikeres beavatkozásra. Az 1833. évi szervezet az 1827. évinek, a patronusokra vonatkozó, határozatát úgy alakította át, hogy azok közül csupán az egyházmegyénként, népesség arányában választott 7, 5, 4 képviselőre és a nagyobb egyházak 1—1 képviselőjére szorította azt. Változtatást tett még a papi kiküldöttekre nézve is. De a patronusok kérdése idézte fel a legnagyobb zavart. A széki zsinaton 10 egyházmegye tiltakozott ezen új szervezet ellen, tiltakoztak egyes kollégiumok és nagy számmal a patronusok is, sőt volt, a ki e miatt vallását is elhagyta. (Gróf Bethlen Ferencz.)

Az 1833. évi szervezet, mely mindenesetre szabatosabb, mint a megelőző, abban a nagy hibában szenvedett, hogy nem alkotmányosan, nem az egyházi hatóságok megkérdezésével jött létre és önkényesen vont meg olyan jogokat, melyek az illetőket törvény szerint megillették s a melyekről azok önként lemondani nem voltak hajlandók. De sokkal nagyobb baj volt ennél az, hogy a kormány is megragadta ez alkalmat és báró Vlassich Ferencz horvátországi bán s erdélyi kormánybiztos által felszólította gróf Rhédei Ádámot, hogy a főconsistorium áprilisi s

augusztusi gyűléseinek jegyzőkönyveit és az új szervezetre vonatkozó okmányokat terjeszse fel. Az intézkedés indoka egyszerűen csak az, hogy ő felségének értésére esett, hogy a református főconsistoriumba holmi rendtelenségek történtek.

Erdély már ebben az időben lázban égett. A hazafiak minden oldalról erősen ostromolták az absolutismusnak bástyáit. Az 1834—35. évi országgyűlés a sérelmek nagy halmazával állott elő s azok között ott voltak a protestánsok sérelmei is: mellőztetésük a sarkalatos hivatalokban, a főconsistorium követségének Bécsbe fel nem eresztése, a Szent István napi ünnep felerőszakolása, a Laval féle gyalázkodó levél, a hat heti oktatással úzótt visszaélések, a vegyes házasságok körüli törvénytelen eljárások stb. De a kormány, mely vak volt az eseményekkel szemben, megelégedett azzal, hogy az országgyűlést eredménytelenül feloszlatta és báró Vlassichot visszahíván, Esterházy Ferdinánd főherceget nevezte ki teljhatalmu kormánybiztosnak. Sőt még meg akarván mutatni hatalmát, az eddigi törvénytelenégeket újabbakkal tetőzte, báró Wesselényi Miklóst közkereset aláfogta s börtönbe vettette.

Ugyanilyen indulattal fordult a protestánsok felé is és különösen a ref. egyházat igyekezett megrendszabályozni. 1835-ben Ercsei Dániel székelyudvarhelyi tanárt hamis vádak alapján fiskális perbe fogta s hivatalától való fel-függesztését elrendelte. Ugyanezen évben a nagy enyedi kollégiumba, az ifjúság és a német katonaság között történt verekedésből kifolyólag, egy polgári és katonai bizottsággal önkényűleg vizsgálatot tartatott. 1836-ban Szász Károly nagyenyedi tanárt, kit ellenséges érzelmű kollegái, szabadelvű szelleméért, gyűlöltek s beárultak, vizsgálat alá vetette. A vegyes házasságok és az áttérés körüli régi

törvénytelen rendeleteket megújította. Az ifjúsági «casinók» (önképzőkörök) bezárását, jegyzőkönyveinek felkűldését megrendelte. A lázító énekeket éneklő nagyenyedi deákok, a verbunggal összeverekedett székelyudvarhelyi tanulók ügyében nyomozást rendelt. A Bodola János helyére succedáló generális nótárius, Antal János, megerősítésénél a királyi diploma kijelentette, hogy nem azért erősíti meg, mivel ő a püspökségre következik, hanem mivel kedvelt személyiség.

Még számtalan más kormányrendekezés is mutatja, hogy egyházunk jogait, autonómiáját a kormány nem volt hajlandó tiszteletben tartani. De legjobban megmutatta ezt a főconsistoriumi organisatió kérdésénél. Még 1835 április 27-én Estei Ferdinánd főherceg kérdést intézett külön-külön Bodola János püspökhöz és a kollégiumok tanárkaraihoz, hogy a patronusoknak mi a jogi állása a ref. egyházban? mi volt régen; mi ma? kik neveztetnek az AC 1 : 1 : 3 alapján patronusoknak és hogy az új szervezettel s a régi szokással minő előnyök és károk állanak összefüggésben. A kérdés elárulta, hogy a kormány egyházalkotmányunkban döntő rendelkezést akar tenni. És valóban így is történt.

Egy 1836 máj. 1. kelt királyi leirat, mely a guberniumhoz intéztetett, az 1833. évi szervezetet eltörölte s az 1833 előtti állapotot állította helyre. «Kedvetlenül láttam úgy mond — a felség, az erdélyi nagy fejedelemség ev. ref. főconsistoriumának eléje felterjesztett protocollumból, hogy annak a consistoriumnak, hosszú évek során, a gyakorlat által fentartott és a felség jóváhagyásának hozzájárulásával is megerősített, szervezetében mindenestre nagyfontosságú és lényeges újítások végeztek és ezek a végzések életbeléptettek a nélkül, hogy a fel-

ségtől erre nézve előleges jóváhagyást kértek, annál is inkább nyertek volna. Midőn ezeknél fogva ezeket az újításokat, mint a melyek a felség kegyes jóváhagyása nélkül úgy is törvénytelenek, a protestáns egyház körül öt megillető felségjogoknál fogva érvényteleneknek nyilvánítja és hatályon kívül helyezi: egyszersem mind kegyesen elrendeli, hogy az ev. reformátusok főconsistoriuma teljesen abba az állapotba helyeztessék vissza, a melyben az 1833. év előtt volt.» Majd a főconsistoriumi elnökség kérdésében azt rendeli, hogy jelenben gróf Rhédei Ádám ideiglenes táblai elnök, utána és helyette pedig mindig azok elnökösködjének a főconsistoriumban, a kik a legmagasabb állami hivatalt töltik be, illetőleg abban rendszerint következnek. Hogy még nagyobb nyomatéka legyen ennek a leiratnak, az uralkodó parancsára azt külön biztosok: gróf Lázár László róm. kath. guberniális tanács. tartományi kancellár és Lészai Lajos ref. guberniális titkár, kézbesítették a főconsistorium ülésében az elnöknek és felhívták annak haladéktalan érvényesítésére. Továbbá azon két feliratot, melyet 1833 után terjesztett fel a főconsistorium a felség elé, a vegyes házasságoknál előforduló sérelmek és az egyházi hivatalnokoknak adómentessége tárgyában, a gubernium elintézetlenül s azzal a megjegyzéssel küldötte vissza, hogy azok nem a törvényes főconsistorium által terjesztetvén fel, újra tárgyalandók s újból felterjesztendők.

A felségnek ezen rendelete a legnagyobb mértékben sérelmes volt egyházunkra nézve. — Nem a rendelkezés anyagi része volt sérelmes, t. i. hogy az új szervezet eltörölte, hanem maga a rendelet, illetőleg az a jogigény, melyet a felség egyházunkkal szemben formált magának. Kétségtelenül megillette őt a legfőbb felügye-

leti jog, de ennek oly értelmezése, hogy szervezeti kérdéseinkbe beleszólhasson, egyet jóvá hagyjon, mástól a megerősítést megtagadja: már nem. A magyarországi 1791 : 26. t.-cikkben igen is benfoglaltatik a felségnek ez a joga a királyhágón tuli 4 kerülettel szemben, de Erdélyre nézve nem az a törvény, hanem az AC. I. l. 3. az irányadó, mely az egyházi szervezet, valamint a szertartások kérdésében a végleges döntést az egyház papi és világi tagjai összességének hagyja fel. A mily jogtalan volt tehát a felség beleszólása a szervezet változtatásába, épen úgy az alkotmányba és a törvényekbe ütközött az elnökség kérdésében tett rendelkezése is.

Így fogta fel a helyzetet és a jogkérdést a főconsistoriumis. Azonban belátta azt is, hogy az 1833. évi szervezet, magában az egyházban belviszályt idéz elő, holott a minden oldalról jövő támadásokkal szemben szükséges, hogy az egyház minden tagja egyetértsen. Épen azért az 1836 nov. 13. összehívott főconsistorium az 1833. évi szervezetről, «minthogy azon három esztendő tapasztalásai szerint is, melyekre a patronusok választva voltak, az ebbeli intézkedések a kitűzött célnak nem minden részben feleltek meg, s a választások ideje a patronusoknak már el is telt; mindezen tekintetből, *mind pedig a kegyelmes királyi leírás iránti tiszteletből lemondott, s maga tagjaira nézve teljesen az 1833. év előtti állásba helyeztette magát vissza.*» A mint láthatni ezen határozatból, főconsistoriumunk nem ismeri el a felség döntési jogát, de megkeresi mégis a módot, hogy az egyház jogát fentartsa, az összeütközésnek elejét vegye. Hasonlóképen járt el a főgondnokság kérdésében is, mikor a tényleges kormányhivatalnokok közül választotta meg főgondnokait, mire alkalmat és lehetőséget gróf Bethlen

Imrének halála és id. gróf Bethlen Jánosnak a lemondása szolgálatot.

Igaz, hogy úgy is tűnhetik fel főconsistoriumunknak ez az eljárása, mintha meghunyászkodás volna; de egyáltalában nem volt az, mint már a határozat szavai, — választási eljárása és még inkább az a cselekedete mutatja, hogy álláspontjának megvilágosítása és az egyház autonóm jogainak kifejtése szempontjából egy feliratot intézett a felséghez. Ebben a feliratban az egyháznak az 1833. évi szervezkedés megtételéhez való jogát, az Approbátákra hivatkozással részletesen beigazolja, a főgondnok választás jogának szabadságát ugyanezen alapokon indokolja és az 1709—1776. évekig terjedő gyakorlattal igazolja is. Reá mutat arra, hogy törvénytelen dolgot nem cselekedett, mikor jogával élven főgondnokait maga választotta meg és szervezetét maga állapította meg. Végül azzal a kijelentéssel fejeztetik be a felirat, hogy elnökeinek, főgondnokainak, szabad választásához jövőre is ragaszkodik és fentartja magának a jogot, hogy az egyházi szervezetet «annak idején» kidolgozhassa magának.

A főconsistoriumnak ez a felirata tulajdonképpen egy jogfentartó nyilatkozat, mely tisztára feltárja az egyháznak az államhoz való viszonyát. Oly erős érvekkel mutatja ki az autonómia törvényes alapjait, hogy a kormány jónak látta nem is felelni reá. Félre tette és elmúlt több 20 esztendőnél, mikor az absolutismus alkonyán gróf Thun újra előszedte, hogy belőle, egy «pátenst» gyártson az egyház részére. De bizony akkor sem volt jó idő, mert előbb megbukott, semhogy az erdélyi reformátusokat is boldogíthatta volna egy, a magyarországihoz hasonló pátenssel.*

* A főconsistorium újja szervezésére nézve I. Salamon Jó-

Mint már említve volt, az 1833. évi szervezet által felkeltett visszavonás a legfőbb oka annak, hogy egyházunk olyan könnyen «lemondott az akkori intézkedésekről.» Valóban a legnagyobb szükség volt reá, hogy az egyetértés megőriztessék, mert csak úgy lehetett reménység az egyház jogainak kivívására. A kormány, mely az 1834. évi országgyűlést feloszlatta, a teljhatalmú kormánybiztosokkal, az erőszakosságok egész tömegével sem tudott többé rendet csinálni. 1837-ben újból kénytelen volt az országgyűlés összehívásához folyamodni, hogy az izgatott kedélyeket lecsillapítsa. Egyházunk, mely oly sokszor és mindig hiába fordult a felséghez, a mely elől a méltányos meghallgattatás útját a főkormányzék és az erdélyi udvari kancellária mindeddig folyton elzárta, most megtette azt, a mit eddig egy félszázadon keresztül öntudatosan elmellőzött: sérelmi kérvényével egyenesen az országgyűlés elé folyamodott. Érezte, hogy jogos talajon áll, de erről a róm. katolicizmussal karöltve munkálódó reactio leakarja taszítani. Sérelmeit tehát ő is beledobta az ország tengersok sérelmeinek mérlegébe.

Az Antal János püspök által összeállított sérelmi felirat 9 pontban foglalja össze a reformátusok panaszát. I. Az áttérések és a vegyes házasságok kérdésében az egyenlőség rovására a róm. katolikusoknak adott kedvezmény; 2. a főconsistoriumi protocollumoknak, és pedig csak a

zsef: De statu ecclesiae ev.-ref. in Transsylvania commentatio theol.-hist. Kolozsvár 1840. Dózsa Elek: Az erdélyhoni ev.-reformátusok egyházi jogtana. Pest 1863. Dr. Kolozsvári Sándor: Az erdélyi ev.-ref. egyházkerület egyházjoga. Kolozsvár 1877. Szilágyi Ferencz i. m. Lásd még: Egyh. ker. ltr. 1819—137; 1833—311, 439, 440; 1834—201, 347, 355; 1835—30, 237, 313; 1836—21, 56, 269, 270, 438.

protestánsoktól való bekivánása; 3. a házasságvédőnek felerőszakolása s a válópereknél a felséghez való fellebezés kötelessége; 4. a symbolikus és theol. művekre nézve becsempészett előzetes cenzúra; 5. a tábori lelkészetben a protestánsok mellőzése; 6. a külföldi egyetemek látogatásának tilalma; 7. a Szász Károly és Ercei tanárok elleni actio s a nagyenyedi törvénytelen vizsgálat; 8. a ref. püspöki jószágok megerősítésének megtagadása; 9. és végül a reformátusoknak a közhivataloknál való mellőzése vannak itten felsorolva. Az autonomia elleni merényletről a felirat hallgat, mivel a főconsistorium 1836. évi felterjesztése még elintézetlenül volt.

Az országrendek nagy többsége a ref. egyház sérelmeit magáévá tette s azokat feliratában a felség elé terjesztette. A kerülő válasz, mely csak az áttérésekkel, a egyes házasságok megkötésével és a felettök való házassági bíráskodással foglalkozott, mit sem szólva a sérelmi felirathoz, az 1810/11. évi országgyűlés által felterjesztett 92., 93., 94. t.-cikkekre tette meg a megjegyzéseit, azokat «bővebb» megfontolás végett, azzal az utasítással küldötte a rendekhez, hogy a «fontos tárgy körüli törvényhozásban a különböző vallások közötti atyafi szeretetet előmozdító, a lelkiismereten erőszakot nem tevő s a bevett vallások jogegyenlőségét és szabadságát tekintetbe vevő rendszabályok állíttassanak fel.» Természetesen ezt úgy kellett értelmezni, hogy a róm. kath. dogmákat vegye az országgyűlés alapul, mert ha ez a felekezet nincs sértve, a többi nem is lehet.

Az országgyűlés bizottságot nevezett ki a vallási sérelmek átvizsgálására, a lehető orvoslás módjának megtalálása és ez a bizottság úgy a reformátusok panaszának jogosságát, mint a többi felekezetek sérelmeit is igazol-

taknak és gyógyítandóknak jelölte meg. Így p. o. a kath. autonomia megrontását épen úgy kiemelte, mint azt a tényt, hogy a görög keletiek jogtalanul kényszerítettnek az unióra. Azonban ez az országgyűlés sem végezhetett érdemileg a kérdések lényegével, mert törvényalkotásai nem erősítették meg a felség által. A vallási sérelmek ügye tehát a következő, 1842. évi országgyűlésre maradt, melyen igen heves viták folytak a sérelmek körül, a nélkül, hogy egyebet el lehetett volna érni, mint hogy a sérelmi felirat a felséghez, felküldetett.*

E közben Magyarországon annyi szenvedélyes és kitaró makacssággal, 15 éven át folyt országgyűlési tárgyalások és vitatkozások után, az 1844. évi III. t.-cikk megoldotta az áttéréseknek és vegyes házasságoknak kérdését. Nem volt tehát ok arra nézve, hogy Erdélyben is tovább húzódozzék a kormány a méltányos és a jogegyenlőségnek megfelelő megoldás elől. Hiszen már 1842-ben, legalább a közhivatalokra való alkalmazás tekintetében, az országrendek és a reformátusok panaszai is enyhültek, a mennyiben a kinevezések az országgyűlés ajánlottjai közül történtek és ezek között a református egyháznak számos kitünősége is helyet foglalt, habár a hitfelekezet szerint a névsor aránytalanul túl sokat kedvezett a róm. katolikusoknak. Még az utolsó főhivatalnoki karban is 24 közül tíz róm. katolikus volt, dacára annak, hogy a politikailag jogosult nemzetnek alig egy hatoda ha volt róm. katolikus. De azért a protestánsok még is többségben voltak. És végre 134 év után, ismét egy protestáns és pedig egy református egyén, gróf Teleki József

* Országgyűlési irománykönyv. A ref. egyház sérelmi felirata külön füzetben is ki van adva.

lett kir. kormányzóvá. Tehát már a kormány mindenáron kereste a békés megoldásoknak az útját. Különben is 1832 óta a hatheti oktatást úgy sem tartották meg az áttéréseknél és a vegyes házasságok kötésénél sem adtak semmit a kormánytilalomra a protestánsok. Tényleg tehát az erdélyi reformátusság a jogegyenlőségnek az állapotába helyezkedett s ebben a politikai törvényhatóságok által megvédelmezett, mielőtt az országos törvény erre a szentesítést reá adta volna. Erdélyben 1842. után 1848-ig nem tartatván országgyűlés, erre az utóbbi évben tartott országgyűlésre maradt, hogy a bevett vallások közötti jogegyenlőséget, azoknak a vitás kérdéseknek a befoglalásával is kimondja, melyek 1791-től fogva annyi izgalmat és elkeseredést keltettek. Az 1848. évi erdélyi 9. t.-cz. kimondja a cteljes és tökéletes jogegyenlőséget» mind vallásgyakorlási, mind vegyes házassági viszonyok, mind politikai igények tekintetében. A hat heti oktatás, a különböző vallásuaknak egymás iskoláiban való tanulhatása elleni tilalom eltöröltetik s végül kimondatik, hogy «térítési izgatások és vallásbeli versengést előidéző tények, mint büntettek lesznek fenytendők».

Az alkotmányos és a lelkiismereti szabadság, mely hazánk utolsó négy százados történetében együtt emelkedett, együtt bukott, most egy időben diadalmaskodott az absolutismus és klerikalismus felett. A «szent év» meghozta a nagy, a nemes eszmék diadalát és azzal együtt meghozta a két hazarész egyesítésének nagyszerű megvalósulását is. Erdély teljesen betölté külön missióját a magyar nemzet, a magyar állam életében és így eddigi külön állásának létjogosultsága is megszűnt. Az 1848. évi pozsonyi 7-ik és kolozsvári 1-ső törvénycikk a két hazarész unióját, melyet félszázad óta úgy is csak az

absolutismus önkénye gátolt, kimondotta. Az 1848 : 20. t.-cikk, éppen úgy vonatkozott Erdélyre is, mint Magyarországra. Az előbbi helyen a kolozsvári országgyűlés 12-ik cikkére csupán azért volt szükség, mivel abban oly tételes intézkedések foglaltatnak, a milyenek Magyarországon már korábban törvénybe iktattattak, de a melyeknek Erdélyben is becikkelyezését a politikai és vallási reactió eddig meggátolta.

Az 1848: 20. t.-cikk azonban az erdélyi korábbi vallásügyi törvényeket nem módosította, nem változtatta. Egyházunk államjogi állásának alapjai ott vannak mai napig is letéve az Approbátákban, Compilátákban, a diplomában és a novelláris articulusokban. A későbbi törvények csupán ezen alapokon építhetnek és nem lehet idő, míg csak az állam valamelyes benső viszonyt tart fenn az egyházakkal, hogy ezen alaptörvényeken kívül más fundamentumra építhesse egyházunk államjogi és interconfessionális viszonyait. Ezen fundamentális törvényeknek ereje és érvénye megvan az egyház beléletére nézve is, úgy hogy bárminő alakulatot vegyen is az erdélyi ref. anyaszentegyháznak a Királyhágón túli hittestvérek egyházához való viszonya, még ha a mai egyesülésnél szorosabb kötelék fűzné is őket egymáshoz egy és ugyanazon egyházi testbe, akkor is minden, belső életre vonatkozó ténye, rendelkezése, még a közösök is, nem más jogalpból, hanem egyenesen és kizárólagosan azokból a fundamentális törvényekből és abból a nagy jelentőségű diplomatikus szerződésből folyik.

Az 1848-ban megszületett unió tisztán politikai természetű volt, mely az egyházi viszonyokat nem érintette másképen, mint szintén csak tisztán egyházpolitikai szempontból. De a Királyhágón inneni és túli református hit-

testvérek között minden időben szorosabb kötelék állott fenn már ez unió előtt is, mint a két államrész politikai életében. Ezért a politikai unió létrejötte maga után vont az egyházi unió létesítését is; annyival inkább pedig, mivel mindkét egyház egy és ugyanazon politikai kormányfővel állott mostantól fogva szemben és jövőjében egy és ugyanazon törvényhozás alá került. És valóban, az egyházi uniónak már ebben az időben sok és nagy barátai voltak. De volt akadályja is. A külön államjogi alap, a különböző szervezet. Nem legyőzhetlen akadályok, mivel a politikai uniónak útjában még sarkalatosabb különbségek állottak és mégis létesült az. Hanem az egyesülésre idő kellett. Az egyházi viszonyokban levő különbségek, ha nem voltak is oly mélyre hatók, mint a politikai unió által legyőzött politikai eltérések, de talán finomabbak, érzékenyebbek és nehezebben kezelhetőnek látszottak. Az erdélyi ref. anyaszentegyház szervezete már több mint egy századon keresztül való gyakorlat által határozott formába alakult ki, ellenben a magyarországi, bár fejlődésben, bár határozott cél és irány felé alakulóban volt, de még mindig bizonytalan. Aztán forogtak fenn interconfessionális és egyházpolitikai eltérések is, p. o. a vegyes házasságból született gyermekek vallásának, a házassági biráskodás jogának a kérdésében. Mindezek nagyon is igényelték, hogy az egyházi unió érett megfontolás és némi tapasztalatok után, ne csak az örömmámor hevében létesíthessék.

Azonban a testvéri érintkezés, mely már szervezetileg is előfordult a megelőző időkben és nemcsak a szellemi téren, mindjárt a politikai unió után szorosabb formában kezd jelentkezni. Az 1848: 20. t.-cikkben később elintézendőkül és az érdekelt egyházak meghallgatásával ren-

dezendők gyanánt megjelölt tárgyak szükségessé tették, hogy az új alkotmányos kormány közvetlenül érintkezzék az illető egyházakkal és ezen érintkezés megkönnyítése végett az egyes protestáns egyházak, hitfelekezetek szerint külön-külön, de együttesen is, közös tanácskozásokra gyűltek össze, hogy vágyaik, kívánságaik együttesen megállapíttatván, közös megállapodásuk annál nagyobb súlylyal essék az állam egyházpolitikája mérlegébe.

«A vallás- és közoktatási miniszter által Budapestre 1848-dik évi szeptember 1-ső napjára egybehívott magyarhoni öt egyházkerület képviselőinek értekezletén» ott voltak a mi egyházunk képviselői is. Egyházunk, mint egyike az «öt egyházkerületnek,» mint «erdélyi reform, püspökség» szerepel itten, mert a politikai uniót az egyházi unió elvi megteremtőjének tekintették mindkét részről a hitsorsosok, mely uniónál még csak a módozatok megállapítása s ezután a tényleges keresztülvitel volt csak hátra. «A két testvérhon egyesülése következtében, a magyarhoni helvét hitvallásu reformált egyházzal egy testté vált erdélyi reform, püspökség részéről Bodola Sámuel a testvéri egyesülés örömét meleg és lelkes szavakkal tolmácsolván — mondja az értekezlet jegyzőkönyve: — a testvéri szívnek ezen meleg szavai kitörő lelkesedéssel fogadtattak s rokon érzellemmel viszonzottak.»

Egyházunk, «az erdélyi püspökség», részéről jelen voltak gr. Teleki József, gr. Teleki Domokos, br. Kemény Domokos, Zeyk József, gondnokok, Bodola Sámuel, Salamon József tanárok és Fábián Dániel kézdivásárhelyi lelkész, külön a görgényi egyház vidék részéről: Papp Elek szászregeni lelkész és a magyar-péterlaki lelkész, Benkő János. Az értekezlet elnöke is egyházunk kormányzó főgondnoka, gr. Teleki József és egyik jegyzője Salamon József kolozs-

vári tanár lett. Főconsistoriumunknak elől említett képviselői nevében gróf Teleki Domokos, utasításukhoz képest, ez alkalommal kijelentette, hogy mivel az erdélyi kerületi főegyházi tanács, az előfordulható lényeges változtatásokra nézve előre nem tanácskozhatott, meghagyta követeinek kimerítő felvilágosításokat gyűjteni ugyan, de egyszerűsmind azt eszközölni, hogy kihallgatásán kívül nagy fontosságú kérdések meg ne oldassanak; azonban a folyó évi törvényhozás által egyházi tisztviselőknek és lelkészeknek okoztatott vesztesők rögtöni kárpótlásán munkálni, buzgón törekedjenek.» Viszont a másik két képviselő, «a görögényi és maroszéki egyházvidékek követei, nyilváníták miként ők belebocsátkozó meghatalmazással küldettek ide megbizóik által».

Az értekezletnek tulajdonképeni céljából, az egyházaknak adandó «közálladalmi» segélyezéséből — mint tudjuk — semmi sem lett. A minister mindössze 2,500.000 frttal rendelkezett e célra, mely összegből 625.000 frt esett az 1848. évre 1,875.000 frt pedig 1849-re és ez is valamennyi vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségleteire volt fordítandó. A törvény keresztülvitelére vonatkozó elveit a minister felfejtette az értekezleti bizottság előtt, melyeket az értekezlet «tudomásul vett, oly biztos reménnyel, hogy a nyilvánított elvek és ígéretek, a törvény értelmében tettekben fognak megvalósulni». És ez volt ez irányban minden eredmény.

Azonban bennünket jobban érdekel az értekezletnek ama végzése, hogy «egy közelebb tartandó nemzeti zsinat» tartása határozatott el, melyre minden 50.000 lélek után «papi és világi rendből egyenlő számmal» választott két-két követ választatott volna s egyházunknak 18 ilyen és két tanárképviselő választása biztosított. A nemzeti

zsinat helyéül Pest, idejéül 1849 aug. 1-ső vasárnapja állapított meg. Az előmunkálatokra nézve abban állapodtak meg, hogy minden egyes kerület dolgoztasson «a nevezetesebb tárgyakra» nézve s ezeket közölje a többi kerületekkel, «a nélkül azonban, hogy ezek a követeknek megkötő utasítással szolgálnának».*

A nemzeti zsinat azonban már nem jöhetett össze. Közben kitört a hazánk alkotmányát, szabadságát, létét elsepréssel fenyegető ádáz zivatar. A veszélyben forgó drága kincsek oltalmazására anyaszentegyházunk is megtette a maga hazafiui kötelességét. A templomi szószékek, a tanári katedrák a hazaszeretet apotheosisától zengettek és buzdítottak az életnél is drágább jogok védelmezésére. Ifjaink, férfaink ott küzdöttek és nagy számmal ott hullottak el a szent tűzhely védelmében. Leányaink, nőink ott imádkoztak és ott dolgoztak a haza megmaradásáért a vihar tomboló árja közepében. De ezeken kívül még mással is, a csatatéren való küzdelem és a dicső halálon kívül egyébbel is megpecsételte egyházunk hazafiságát, honszerelmét. A lelketlenül felszított nemzetiségi gyűlölet ádáz vad kegyetlensége a mi embereink, a mi intézményeink ellen dühöngött a legvandalabb, legádázabb módon. A magyarelles nemzetiségi fanatizmus egyházunk tagjaiból szedte legtöbb áldozatát. Hunyad, Alsófehér, Szolnok-Doboka vármegyében lakó hitsorsosainknak százai, ezrei; Erdély szellemi életének legerősebb oszlopa, századokon keresztül fénylő, világító tornya: nagyenyedi kollégiumunk, vértanui, illetőleg áldozatai lettek azon népfaj vad hordái dühének, a mely számára a nemzetiségi művelődés, a tudomány és irodalom első

* Értekezleti jegyzőkönyv külön kiadásban.

és legegészségesebb plántáit a mi egyházunk ültette és öntözte. A borzalmas gyilkosság a magyarságnak szólt, de egyházunkat sújtotta legelső sorban. Az elvetemült barbár pusztítás és rablás, mely fénylő intézetünket hamuba temette, a nemzeti magyar kulturát akarta sújtani; de mindenekelőtt ami egyházunknak okozott mérhetetlen, kibeszélhetlen veszteségeket.

Fényes ősi kollegiumunk, egyházunk dísz, büszkesége összeomlott; kincsei sárba tapodtattak és idegen kapzsi kezek zsákmányává lettek. Egyházunk történelmének, nemzeti közművelődésünknek soha ki nem pótolható emlékei veszttek el itten. Elpusztult, felprédáltatott püspökünk hajléka, vele anyaszentegyházunk legrégebbi okmányai, jegyzőkönyvei, oklevelei. Elveszttek, eltűntek úgy, hogy azok hiányait soha semmiféle emberi szorgalom helyre nem pótolhatja.

Egyháztagokban, anyagi és szellemi erőben, a múlt történelmi, művelődési és jogi emlékeiben megfogyva, elgyengülve, de azért mégis meg nem törve, került ki egyházunk a gyászos pusztulásból, hogy így, gyenge erejével egy másik és most huzamosan tartó, tervszerű, erővel, hatalommal folytatott elnyomatási rendszer ellen létét, szabadságát, a maga igazait megvédelmezze és végre is kivívja. Atyáink hite, vallásos buzgalma, cselekedetekben munkás vallásossága megtette ezt is, hogy végre minden ármányon, erőszakon diadalmaskodva, most már szabadon élhet magasztos hivatásának, mely isten országa terjesztése, a hazaszeretet ápolása és a nemzeti művelődés gyarapítása körül várakozik rá. Isten áldása vele volt és vele lesz minden időben.

16. Az «országos egyház» végső éve. Az unió.

Szabadságharcunk leveretése után a bosszúálló absolutismus szabadon üzhette kényét-kedvét politikai és egyházi téren egyaránt. A kihirdetett ostromállapot minden szabad szó, szabad mozgás lehetőségét megakadályozta. Az 1848. évi politikai unió szétszaggattott s vele együtt megakadt, huzamos időre megszakadt, az egyházi uniónak 1848-ban felvetett és folyamatba indított munkája is. Erdély külön politikai területté lett, külön katonai, később polgári kormány alá került és egyházunk ennek a tartományi kormánynak a közvetítésével, egyenesen az osztrák birodalom cs. kir. kormányának s közelebbről kultuszministerének vettetett alá. Az 1848 előtti dicasteriumok helyett teljesen idegen hatóságok állítottak, a melyek az osztrák reactionárius világi és egyházpolitika jármába kényszerítették bele egyházunkat, melynek az uralkodó rendszer szemében elengedhetetlen büne volt, hogy magyar volt és alkotmányos volt. Egyházunknak az alkotmányos kormányzat idejében utolsó főconsistoriumi ülése 1849 július havában tartatott volt. Már ekkor a császár kinevezte báró Wohlgemuth Lajos tábornokot az erdélyi nagyfejedelemség polgári és katonai kormányzójává. Nemskára következett a világosi gyásznak és Erdély, valamint

Magyarország, a katonai dictatura bilincseibe veretett. Mindennemű gyűlésezések betiltattak s a politikai törvényhatóságok felosztattak. Azonban a mi egyházunk életműködése még sem akadt meg teljesen, sőt nemso-kára a régi alkotmányos szervek megkezdhették munkáságukat a kormány felügyelete és korlátozó rendszabályai keretén belül.

Az anyaországban a református egyház sokkal szigorubb elbánásban részesült, mint Erdélyben. Ott az egyházi gyűlések betiltatván, évek során keresztül nem lehetett gyűlésileg intézni az egyház közügyeit, hanem elnöki úton történt minden rendelkezés. Ott Haynaunak 1850. februáriusi rendelete az egyházkerületi főgondnokok működését is eltiltotta. Azonban Erdélyben az állandó főconsistorium mindjárt az ostromállapot kezdetén munkába állhatott. 1850 márczius 24-én már együtt látjuk a főconsistorium tizenkét tagját, kik az egyház megszakadt igazgatásának folyamatát felveszik. Majd Antal János püspök, a cs. kir. polgári és katonai kormányzó engedélye alapján, a kánonban megszabott időre, Junius 9-re, a generális synodust is összehívhatta s arra a főconsistorium a maga biztosait elküldhette. Sőt az állandó főconsistorium megkeresésére br. Wohlgemuth megengedte azt is, hogy a főconsistorium népes ulése is összehívassék 1850 julius 18 ra, hova a cs. kir. kormány részéről Bell Frigyes neveztetett ki kormánybiztosnak.*

Ezek szerint egyházunk alkotmányos szerveinek munkássága már az 1850. év folyamán megindul. Fontos ok lehetett ezen eredmény előidézésében az a körülmény, hogy «a magas kormány státusunk organisatióját illető

* Egyh. ker. ltr. 1850 jun. 29. 48—1850. C. M. I. sz. a.

fontos kérdéseket» tett a püspöki hivatalhoz, a melyekre vonatkozólag azonban azt a feleletet nyerte, hogy válaszára csak az egyház autonom szervei, első sorban a teljes főconsistorium, vannak jogosítva.

A fontos kérdések tulajdonképen a tanügyre vonatkoztak. Gróf Thun kultuszminiszter Heufler Lajos minis-teri titkárt küldötte ki Erdélybe a népoktatás és a közép-s felső iskolák ügyének rendezésére. Heulier a rendezés elveit, a középiskolákra nézve az Organisations Entwurf-ot, közölte a főconsistoriummal s bekívánta a professorok minősítésének, a négy főiskola alapjainak a kimutatását. Majd felkérte az iskolákban használt könyveket s jelezte, hogy ministeri jóváhagyás nélkül semmiféle tankönyv sem használható. A főconsistorium népes gyűlése foglalkozott az eléje terjesztett ügyekkel, de mielőtt ezt tette volna, egy feliratban fordult a császárhoz, köszönetet mondva neki, hogy az egyházi élet alkotmányos működését lehetővé tette.

A főconsistoriumra terhes feladatot róttak a rohamos változások által létre jött új helyzet, a sok pusztulás helyreállítása, a hiányok, fogyatkozások pótlása, az egyház jogainak védelmében követendő eszélyes eljárás módjának a megállapítása. Ott volt nagyenyedi főiskolánk: egy kormos, füstös romhalmaz, kirabolva, feldúlva. Ott az üresen maradt paróchiák, melyekből a lelkészeket kiölték, vagy menekülésre kényszerítették. Egyes gyülekezeteink papjait (Medgyes Lajos Désen, Fábíán Dániel K.-vásárhelyt stb.), kollégiumaink professorait az abszolút kormány fosztotta meg állásától s volt a kit börtönbe juttatott (Hiri Ferencz, Sámi László, Török János), mások, kiket vizsgálat alá vont (Szász Károly, Varga Sándor, Vizi László) hazafias érzésük és jellemük miatt. Ott vol-

tak a kollégiumok és gymnasiumok, melyekre a kormány szinte elviselhetetlen terheket rótt, hacsak fenn akarják tartani azokat. Az 1848. évi országgyűlés által megszüntetett dézmák váltsága nem folyósított, a kamarai javadalmak visszatartattak és az alkotmányos kormány által megindított kongrua-ügy fennakadt. Gyülekezeteinkre, főleg ezek lelkészeire, igen-igen szomorú idők voltak azok, melyek gyors intézkedésre sürgettek. A papság száma megfogyott, a theologiai intézetek szüneteltek s nem volt honnan a hiányokat pótolni. És még ez mind nem volt elég. A testvér ág. h. ev. egyház, melylyel együtt küzdött egyházunk az utolsó száz év alatt a kormány ellen a vallásszabadságért, a megváltozott viszonyok szélirány változásához képest egyenesen ellenünk fordult és legelső ténye is, mindjárt 1850. januáriusában az volt, hogy az eddig ref. egyházi főhatóság alatt állott sajói és tekei káptalanbeli ág. h. ev. gyülekezeteket onnan önkényesen, minden előzetes értesítés, annál inkább meg-egyezés nélkül elszakította, magához kapcsolta, de a nélkül, hogy az ág. h. ev. egyházi fenhatóság alatt álló ref. gyülekezeteknek átbocsátásáról gondoskodott volna, sőt azt, a hozzá intézett felhívásra kereken megtagadta. Más oldalról a róm. katholicismus, mely az osztrák absolutismus idejében kiválóan jól érezte magát, hasonlóképen reá támadt egyházunkra és a hatheti oktatást, a vegyes házasságkötésnél való privilegiumokat kezdte követelni, mivel Erdélyben az ezen ügyben hozott törvények az absolutismus által megsemmisített 1848. évi törvényhozásnak voltak alkotásai. Így a róm. katholicismus azonnal hasznót is kívánt húzni a nagy nemzeti szerencsétlenségéből. Már 1851-ben látjuk, hogy a kormány jelentést kér a róm. kath. püspök által bepanaszolt kézdivá-

sárhelyi esetről, t. i. hogy odavaló papunk egy róm. kath. egyént a hatheti tanítás nélkül is meg mert esketni ...

A főconsistorium ezen viszonyok között emberfeletti erővel igyekezett egyházunk érdekeit megoltalmazni. 1850 szeptemberében a tanítást minden kollégiumunkban, az enyedit kivéve, meg is kezdhették. De milyen áron! Az enyedi kollégiumnál csak elemi iskolát engedélyezett a kormány, de már gymnásiumot, még algymnásiumot sem. Jogot egyáltalában nem volt szabad sehol sem tanítani későbbi kormányintézkedésig. A philosophiának a tanítását úgy engedte meg a kormány, ha ez a gymnasium két felső osztályára esik. A theologia tanítást ellenben szabadon hagyta és helyesléssel dicsérte meg főconsistoriumunk azon intézkedését, hogy a theologia tanítást a négy kollégiumból Kolozsvárra összpontosította és négy évi tanfolyamra bővítette. Zilahi gymnasiumunk megnyitását pedig későbbi rendelkezéstől és külön kérelemtől tette függővé, ez évről elhalasztván. A tanintézetek átmeneti szervezetét, míg t. i. Entwurfnak megfelelően teljesen berendezkedhetnek, szintén a kormány szabta meg.

A tulajdonképeni egyházi szervezetet a kormány azonban ekkor még nem érintette. Státus kurátorok és consistoriális elnökök az 1848. év előtti, feloszlatott gubernium tanácsosaiból állítottak a gyűlések élére. A püspök jogállása egyelőre szintén érintetlenül maradt. Azonban Antal János püspök elgyengülése miatt már 1852 elején teendőit nem végezhetvén, a szükséges és szokásos helyettesítésnél a kormány is közbe szólott és Bodola Sámuel generális notárius «felelet terhe alatt» nevezetett ki, — a püspök ezt maga is kérvén, — «püspök helyettségé». Majd még ez évben meghalván Antal püspök, a kormány nem engedte meg a «püspök választást» és nem ismerte el a

successiót. Oda utasította a consistoriumot, hogy a közszinat püspököt ne válasszon, hanem a kormány Bodolát helyettes püspök gyanánt megerősítette és abban az állapotban is hagyta egészen a provisórium idejéig. Zsinataink, mint tisztán papi gyűlések, teljesen szabadon, — a főconsistorium népes ülései pedig kormánybiztos jelenlétében akadály nélkül tartathattak.

Egyházunk élete mindinkább kezdett a rendes kerékvágásba visszatérni. A nagyenyedi kollegium, a kormány 1850. évi tilalma daczára, 1851-től fogva, a kormány elnézése mellett, fokozatosan beállította gymnasialis osztályait is, úgy hogy már 1859-re a teljes nyolcz osztályu gymnasium készen állott. Az 1850-ben Kolozsvárra tervezett központi papnövelde is 1851-ben, a mikor a püspöki állandó székhely is ide tétetett, végre felállítatott. Addig a papképzés Marosvásárhelyt és Kolozsvárt folyt, hova helyeztetek az enyedi theol. professorok is t. i. Incze Dániel kolozsvárra s Bodola Sámuel Marosvásárhelyre. 1852-ig Székelyudvarhelyt is volt theologia. Azonban a Kolozsvári theologiai intézet eleitől fogva ideiglenes jelleggel birt és czime is «az erdélyi ev. ref. nagyenyedi papnövelde» volt, mivel egyházunk a kényszerítő körülmények hatása alatt sem adta fel 1847. évi (222. sz.) határozatát, hogy az összevont és központosított theologia végleges helye Nagyenyed legyen. Marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumaink, a jogtanítás betiltása és a theologia elvonása után, mint az Entwurf szerint berendezett nyolcz osztályu gymnasiumok állanak fenn; míg Zilahon és Szászvároson algymnasiumok szerveztetek az Entwurfnak megfelelően.

Azonban az Entwurf igen nagy terheket rótt gymnasiumainkra a tanárok számának a megszabásával. És épen

azért enyedi és kolozsvári intézeteinket kivéve csupán úgy tarthatták fenn magukat, hogy a gyülekezetek siettek támogatásukra. A marosvásárhelyi kollégiumot a nagysajói, marosi, görgényi, küküllői papság és gyülekezetek, a székelyudvarhelyit, az udvarhelyiek és háromszékiek segítették nagy lelkesedéssel felajánlott évjáradékaikkal. A zilahi iskolának a helybeli egyházközség és a báró Wesselényi család, a szászvárosinak pedig Hunyadvármegye és a vajda-hunyadi e. m. volt a patrónusa. Az abszolút kornak vége felé, 1859-ben, a háromszéki communitás és a politikai szék buzgalma egy új iskolának, a mai sepsi-szent-györgyi Székely-Mikó kollégiumnak is megveti alapjait, bár az intézet megnyitása csak a provisorium idejében történhetett is meg.

Az iskola ügyben tapasztalható nyomástól eltekintve, a kormány egyházunkat, különösen ennek szervezetét, jobban nem háborgatta, mint a hogy már kezdetben, 1850-ben, működését megengedte. Sőt némi kedvezményekre is volt hajlandó. Így Antal János püspökünk számára 1850-ben 1000 frt fizetést rendelt, majd a kamerátikum beneficiumokat is folyósította és a dézma váltással is folyton kecsegtette az egyházat. De mindez csak mézes madzag volt, melylyel áztatni és elaltatni akart. A róm. kath. egyház erősítése, előjogainak fentartása és gyarapítása által nyíltan, bár közvetve, ásta alá egyházunk államjogi helyzetét, jogegyenlőségét és e mellett új szervezet tervezése által titkon készítette elő az alkalmat, hogy egyházunkat magától nagyobb függésbe hozza.

Még mielőtt az osztrák concordatum 1855-ben megkötöttet volna, már Erdélyben egy nagyfontosságú rendelet jelent meg a róm. katolikus egyház fölényének

kitüntetése és biztosítása szempontjából. Dr. Haynald Lajos akkori gyulafehérvári róm. kath. püspök, 1854 jun. 26-án megkereste volt a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi ministert és miután felfejtette, hogy a róm. kath. püspökségek és püspökök milyen nagy fontosságú jelentőséggel bírnak az államra nézve, felemlíti, hogy ő püspöksége mindennemű jogainak megőrzését kötelességének tartja és egytallal tekintettel arra, hogy Erdélyben más püspök nincs csak ő, t. i. a róm. katolikus, arra kérte a ministert, hogy neki az «erdélyi püspök» czim kizárólagos használatát adja meg és ennek kötelező használatát mindenkire nézve rendelje el. Gr. Thun Haynaldnak e kérése tárgyában meghallgatta az erdélyrészi helytartótanácsot, mely véleményében reá mutatott arra, hogy a nevezett püspökség alapításánál az 1751. évi 5. t-cikkben, «erdélyi róm. kath. püspökségnek» nevezetik, mindazonáltal a döntést a ministeriumnak hagyta fenn. A kultuszminister azután, daczára a figyelmébe ajánlott törvényes alapnak, engedett gr. Haynald kérésének és 1854 október 24-iki rendeletében megállapította, hogy jövőre «az erdélyi püspök» vagy «erdélyi püspökség» czim, minden hozzáadás vagy változtatás nélkül használható és utasította a törvényhatóságokat, hogy a nevezett püspökhöz intézett megkereséseikben s átírataikban az általa megállapított czimet használják.*

Majd a következő évben megkötötték az osztrák concordatum is, mely nyilván mutatta, hogy a kormány absolut terveinek legbiztosabb támaszát a róm. Catholicismusban

* L. bővebben az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek 1900 febr. 15. és nov. 3. a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és a képviselőházhoz, az «erdélyi püspök» czim kérdésében intézett felírataiban.

látja és ezért neki teljes szabadságot enged. Ugyanezen idő alatt a protestánsok számára pedig, egy őket békóba verő törvénytervezetet készített. Ezen törvénytervezet, melyet a magyarországi prot. hitsorsosok nagy erővel utasítottak vissza, legelőször Erdélyben, a hűséges és «jó-érzületű» ág. h. ev. egyházon próbáltatott ki, a mely 1855-ben egy ideiglenes szervezetet nyert, ama tervezet alapelveire építve. A ref. egyház látva e példát, nem csekély aggodalommal nézett a jövőbe. A veszély, mely fenyegette, tette sarkallta és kilépve eddigi tartózkodó állapotából, maga tett kísérleteket szervezetének változtatására, a mit már 1833-ban is megkísérelt volt, de a miben az akkori kormány által megakadályoztatott.

Az egyházban az egész alkotmány, de különösen a főconsistorium szervezete átalakításának vágya igen régi keletű. A mint most az ötvenes évek közepén túl a szervezeti kérdések újból foglalkoztatni kezdték a közvéleményt, hamarosan tisztába jött mindenki azzal, hogy az átalakításnak gyökeresnek, a képviseleti elven alapulónak kell lenni, de ezt most sem az egyház egész organismusára kiterjeszteni, sem legfőbb hatóságán a főconsistoriumon kezdeni nem lehet. Így jutott egyházunk arra a gondolatra, hogy az egyházalkotmányt apránként, fokozatosan, alulról felfelé fogja a képviseleti elvek alapján kiépíteni. Az 1858-ban már konkrét alakot öltött indítvány az 1859. évi marosvásárhelyi közzsínatból indult ki a megvalósulás útjára, a mikor ugyanis azon indoklással, hogy a presbyteriumokba némi visszaélések csúsztak be, ezeknek orvoslására egy bizottmány küldetett ki. A bizottmány munkálkodása épen arra az időre esett, mikor a királyhágón túli testvérek a pátens ellen kemény harcukat javában vívták.

A kormány figyelmét egyházunk kezdeményezése nem kerülte el. Elérkezettnek látta az időt arra, hogy ő maga lépjen fel az egyházalkotmány átalakítására. A jogot ehhez I. Ferencz és V. Ferdinánd azon eljárásából merítette, hogy ezek az 1833. évi főconsistoriumi szervezetet megsemmisítették. Ebből a maga számára döntő és parancsoló befolyást vonva ki, működésének adatait a főconsistorium 1836. évi önigazoló és jogfentartó nyilatkozatához fűzte, úgy fogván fel ama feliratot, mint a főconsistorium valamelyes javaslatát, a melyet a kormány tetszése szerint változtatlanul vagy némi módosításokkal, akár lényegesen átalakítva, léptet életbe. Hogy eddig nem látszik sokat törődni egyházunk alkotmányával, ennek legfőbb oka az, hogy egyházunk autonómiaja a százados nyomás hatása alatt nagyon is olyan színezetű lett, mint a melyet az osztrák absolut kormány kedvelt, t. i. consistoriális, a mennyiben a kormányhivatalnokokból álló permanens főconsistorium az absolut kormány kezében kényelmes eszköz volt és semminemű autonomikus irányzatokat nem árult el. Tehát ha tulajdonképeni célját, az egyház ügyeibe való befolyását, ez uton elérhette, nem is látta czélszerűnek a közvéleményt nyugtalanítani az átalakításokkal mindaddig, míg maga az egyház a reformok útjára nem térvén, szükségesnek nem ítélte, hogy a vezetést ő vegye a kezébe.

Hogy a kormány egyházalkotmányunkat ideiglenesen tekintette, mutatja a főconsistorium 1836. évi felterjesztéséről táplált véleménye és még inkább az, hogy püspökünket meg nem erősítette. Bodola Sámuelnek azért kellett tíz éven át helyettes püspöknek maradnia, mivel a kormány magát a Geleji kánonokhoz tartva, az 1726-ban behozott successiót a diplomával ellenkezőnek,

törvénytelennek, tartotta és csak a módját akarta megkeresni annak, hogy a kánoni választást miképen egyeztethesse egyfelől a százados gyakorlattal, másfelől saját célzataival.

Azonban az idő gyorsan haladt. A pátens Magyarországon kudarcot vallott és vissza is vonatott. Csakhogy Erdély más állam volt, mint Magyarország és a kormány azt hitte, hogy itt lehet kezdeményezni azt is, a mi ott be nem váltott. A tapasztalatokon okulva, itt most nem mert egyenesen neki vágni gróf Thun a pátenssel, hanem 1860 jul. 23. kelt leiratában hg. Lichtenstein cs. kir. kormányzót felszólította, hogy adjon véleményt az 1859 szept. 1-sői nyílt parancsnak az erdélyi reformátusoknál való keresztülvitelére. Hg. Lichtenstein gubernátornak szept. hóban kelt válaszirata, melynek szerkesztésében az ideiglenes szervezet áldásaival torkig jóllakott ág. h. ev. egyház némely férfiai azon burkolt törekvéseivel találkozunk, hogy a reformátusok hátán a hinárból az ő egyházuk is kiláboljon, teljes alapossággal fejt fel az erdélyi vallásügy történeti és jogi állását. Reá mutat a régi törvényekre, az Approbátákra, a Lipót-féle hitlevélre, az 1791. évi törvényhozásra és ezek alapján azon nézetének ad kifejezést, hogy az erdélyi reformátusoknak, de egyszersmind a lutheránusoknak és unitáriusoknak is, vallásszabadsága és autonóm törvényhozása oly körültekintés mellett van biztosítva, hogy lehetetlenség egy octroyálandó szervezet keresztülviteléhez jogczimet találni. Majd sorra veszi a magyarországi pátens és az 1859. szept. 2-iki miniszteri ideiglenes rendelet intézkedéseit és az egyes fontosabb részleteknél alaposan kimutatja, hogy a pátens nemcsak formailag, hanem tartalmilag is összeütközésbe jut az erdélyi vallásügyi törvényekkel és

az ezek által biztosított protestáns egyházi szervezetekkel. Kiemeli az erdélyi református házassági biráskodás hátrányait és más bajokat is, de sem ezek orvoslására, sem pedig az állam és egyház közötti viszony helyes közvetítésére mást, mint egy, a cultus-ministerium mellett felállítandó főconsistoriumot, ajánlani nem tud.*

Bármily gyorsan igyekezett is hg. Lichtenstein eleget tenni a felső utasításnak, mégis elkésett vele. Mikorra felterjesztése Bécsbe érkezett, már gr. Thunt nem találta a helyén. Sőt az októberi diploma is kiadatott, mely politikailag egy csonka alkotmányosságot adott, de egyházainkat visszahelyezte autonómiájuk teljes birtokába.

A mint az egyház szabad mozgását visszanyerte, igyekezett azonnal lerázni magáról az absolutizmus által reá rakott nyűgöket és megvalósítani tervbe vett szervezeti munkáit. Minthogy a tanügyi téren érezte leginkább az önkénynek a nyomását, azért legnagyobb erővel itten sietett elsőben is rendet hozni létre. Már 1860 végén egy, kollégiumi gondnokokból s tanárokból álló tanügyi bizottságot küldött ki, mely 1861-re egy szervezeti javaslatot dolgozott ki és kitűnő pedagógus tagja, Gáspár János által összeállítva a főconsistorium elé terjesztette. A teljtartalmúlag elfogadott és törvényerőre emelt «szervezeti törvény» iskoláink tanügyét az 1848 előtti állapotokba helyezte vissza a külső tagoltságra nézve, azonban tartalmilag felhasználta az Entwurf előnyeit, javítgatta annak fogyatékoságait és nagymértékben emelte tanügyünket.

A «szervezeti törvény» értelmében gymnasiumaink

* Hg. Lichtenstein emlékiratának megszerzését dr. Teutsch Frigyes ág. h. ev. püspök-helyettes urnak köszönhetem.

hat osztályra reducáltattak, melyek felé a bölcséleti vagy lyceális 3 évfolyam, e felé a 2 évi jogtani tanfolyam s végül a theologiai két éves tanfolyam helyeztetett. Kollégiumainknál így 1862-től a jogszak is felállítatott, de a theologia központosítva maradt s az 1861. évi sepsiszentgyörgyi közzsinat és a főconsistorium határozata folytán Nagy-Enyedre tétetett vissza, a pedagógicum seminariummal együtt. A tanintézeteknek a «szervezeti, törvényben» megállapított beosztása öt év után már változáson ment át. A bölcséleti tanfolyam két évre vonatott össze s közelebb hozatván a gymnasiumhoz, azt nyolcz osztályúvá alakította. Majd 1869—1870 között megszűntek jogi tanfolyamaink. Végre a theologia előbb három évi, majd négy évi tanfolyamra rendeztetett be 1875-ben. És ettől fogva középiskoláink ügye, mint általában az egész magyar közepoktatásügy is egészen 1883-ig, a bizonytalanság hullámai között hanyattatott, mikor aztán a XXX. t.-cikk és az 1884. évi ev. ref. konventi szervezet megállapodott formához és tartalomhoz juttatta.

Mélyrehatóbbak voltak azonban a tanügyieknél az egyházi szervezetben létesített változások. Az 1859-ben kiküldött bizottság munkálatai alapján az egész egyház egyházközségi szervezete egyöntetűen rendeztetett a sepsiszentgyörgyi közzsinton, a mikor egyszersmind a successió is az egyházmegyéken eltöröltetett. Minthogy ezen szervezés csak az egyházközségeket ölelte fel: a közzsinat kifejezést adott annak a nézetének, hogy eljöttnek látja az időt az egész anyaszentegyház minden igazgató testületeinek a képviseleti elv alapján való szervezésére. Az egyházi főtanács is helyeslőleg fogadta ugyan a gondolatot, azonban a közbe jött provisorium idejét nem

hitte alkalmasnak a szervezés munkája befejezésére. Majd 1864-ben mégis megkezdődhetett a további munka, és némi fennakadás után, 1868-ban egy lépéssel tovább haladva, elkészítetett az egyházmegyék szervezete is. Azonban már az alkotmány ezen két autonóm tényezőjének a szervezete mutatja, hogy a részletekben végzett munka nélküli az egyöntetűség jellemvonásait. A gyülekezetek a legszabadelvűbb alapokon rendezettek, oly tágkörű jogosítvánnyal az egyházközségi összes jogosult egyháztagok részére, hogy ez szinte a közügyre vált hátrányossá a kevésbé képzett elemek tumultárius hajlandóságainál fogva. Az egyházmegyék szervezete azonban már csak kisebb részben vitetett vissza az egyéni, sőt a gyülekezeti jogok alapjára is, úgy hogy abban az ősrégi, a kánon szerinti, elzárkózásnak lényeges elemei csúsztak be s nem hozatott élő szerves összeköttetésbe a gyülekezetekkel. Szinte hierarchikus színezete van az egyházmegyének, habár a tagsági jogosultság — a paritás alapján — egyháziak és világiak között megosztott. A mi mind két szervezetnél közös és szintén lényeges vonás, az igazgatásnak szűkebb és mintegy állandó szervek kezeire juttatása: a tanácsok rendszere, mely ebben a formájában az 1848 előtti kormányzervek bürokratikus jellemvonásaira emlékeztet s azok mintájára is alakult.

Ilyen, nem épen kedvező előjelek mellett történt meg aztán végre a szervezés befejezése is, midőn a főconsistoriumnak és közsinatnak az összeolvasztásával megalkottatott az «egyházkerületi közgyűlés». A képviseleti eszmének halványodó ereje és a sok rendbeli érdekjogosultságnak kielégítés után törekvő vágya, ezen szervezetben már alig engedett helyet a képviseleti elvnek; ellenben

teljes mértékben bevitte annak legnagyobb ellenségét, a királyi gubernium képére már Mária Terézia korában átfomálódott permanens főconsistorium képmását, az ú. n. igazgató tanácsot. A miért 1792-től fogva küzdöttek az atyák, hogy t. i. az egyház közügyeinek intézésében a döntő, az irányító befolyás az *egyház képviselőinek* kezében legyen, igen sovány alakban valósult, mert az igazgató tanács mellett az egyház képviselőinek egyeteme csak approbáló, utólagosan jóváhagyó fórummá lett. Azonban így is kétségtelenül igen nagy a haladás a mult tényleges viszonyaihoz képest, mivel a tulajdonképeni permanens jelleg jogi formája nagyrészen letöröltetett és az alkotmányos ellenőrzés lehetősége biztosított.*

Az egyházalkotmány átalakításának befejeztével együvé esik a mult század egyik régi emlékének, szükség szülte alkotásának, a püspöki successiónak eltörlése is. Így a régi időkből minden szomorú emlék eltűnván, a megújnodott és megifjodott egyház friss erőben, fiatalos üdőséggel kezdhetette meg működését csaknem mindjárt az alkotmányosság helyreállításának a küszöbén. Az 1867. évi kiegyezés után az 1868. évi törvényhozás újból törvénybe iktatván Erdély politikai unióját, egyszersmind biztosította a vallásügyi törvények érvényét és az egyházi viszonyok statusquoját. Az 1868 : 43. t.-cz. 14. §-a szerint Erdély mindazon törvényei, melyek az erdélyi területen és a korábban úgynevezett magyarországi részeken a bevett vallásfelekezettek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jogegyen-

* Az 1861—72. évi szervezeti reformokra nézve az 189. lapon említett két utóbbi egyházjogtanon kívül: «Nagy Papok életrajza» Budapest 1877. 276—82. l.

lőségét, egymásközötti viszonyait s illetőleg hatáskörét biztosítják, nemcsak sértetlenül fentartatnak, hanem egy-szersmind a görög és örmény katolikus és a keleti görög szertartású egyházakra is kiterjesztetnek. Épen ezen alapon hajthatta egyházunk végre teljesen szabadon, minden kormánybeavatkozástól függetlenül, fenti szervez-kedését is, nem lévén törvényeinkben megadva az állami legfőbb felügyelet gyakorlásának az a módja, melyet a Királyhágón túli testvérekre nézve az 1791 : 26. t.-cz. 4. §-a megszab. Egyházpolitikai szempontból épen ezen jog, másfelől a házassági bíraskodás jogának tényleges gyakorlata volt a Királyhágón inneni és túli testvérek egyházi viszonyaiban a leglényegesebb különbség.

Az absolutismus bukása után, az egyházi szervezet átalakításának idejében és azt követőleg, egyházunknak minden cselekvényében meglátszik, hogy öntudatosan tör előre magasztos céljainak megvalósítása felé és igyek-szik pótolni ama fogyatkozásokat, melyeket eddig nem annyira saját mulasztása, mint inkább a kormányok agga-tolózása, atyáskodó közbeszólása és korlátozó befolyása hozott létre. Anyagi és szellemi téren egyaránt szem-mel láthatólag s évről-évre fokozott mértékben halad a fejlődésnek útján.

A mi az anyagi kérdéseket illeti, e tekintetben egyhá-zunk soha sem állott valami fényesen. Nem még a nemzeti fejedelmek idejében sem. Fundált jövedelme aránylag ke-vés volt mindig és a XVII. században tapasztalható jó-lét,— de nem gazdagság — inkább csak a magán patro-ciniumon nyugodott, tehát olyan alapon, a melyet az idő igen-igen megviselt. A fejedelmi adományt képező kama-rai javadalmak, melyek oly sok viszontagságnak voltak kitéve, a szabadságharcz zivataros napjaiban beszüntet-

tettek. Antal János püspökünk közbenjárására azonban 1851-től fenakadás nélkül folyósítottak még visszamenőleg 1848 és 1849-re is; bár a kormány gyanus szemmel nézte ezen javadalmakat és nem valami jóindulattal tudakozódott azok természetéről és kiadásuk akadályairól. Az egész javadalom csekély, 3198 mfrt. összegű volt. Habár az eredeti érték a mai viszonyok szerint ennek húszszorosát is elérte, de a XVIII. század elején az akkori bécsi kormány önhatalmúlag váltotta meg és igen alászállította. A dicasteriumoknál és a bécsi kormánynál több ízben hasztalan kísérelvén meg egyházunk a javadalmak váltságösszegét a méltányosságnak megfelelően felemeltetni: most mikor az alkotmányosság teljesen életre kelt, támaszkodva az 1791. 55. t.-cikkre is, főconsistoriumunk lépéseket tett az alkotmányos kormánynál, hogy a fejedelmi adományokat «eredeti sértetlen mennyiségében» tétesse folyóvá. Kérelmével azonban, bár elismertették annak jogossága, a bírói útra útasított azon ürügy alatt, hogy a kívánság közigazgatási úton nem teljesíthető. Egyházunk kénytelen volt a megjelölt útra térni 1874-ben, azonban időközben, a nagyon is kétes kimenetelűnek ígérkező kereset perközi egyességgel véget ért és a kamarai javadalmak 14,000 o. é. forint évi összegben állapították meg.

A másik nagyfontosságú ügy, a papi tized váltságának ügye volt, a mely téren az absolutismus ideje alatt csak az előkészületek folytak és ideiglenes intézkedések történtek. Már 1853-ban megindított ugyan a vesztett dézsmák összeírása s ennek alapján, valamint az 1858. évi pótösszeírás után is, dézsmaváltás-előlegek adtak. Azonban a provisorium első napjaiban, 1861-ben, már a végleges rendezés is folyamatba indított és a hiteles

összeírások- és ezek igazolásának befejeztével, 1866-ban, egyházunk lelkészei számára 1.700.000 forintnyi tőkében állapított meg a dézma váltság összege, mely az időközi fel nem vett, illetőleg ki nem utalt kamatokkal együtt, földtehermentesítési kötvények alakjában adatott ki. A váltságösszeg kötvényei foconsistoriumunk felügyelete alá helyeztetek s a jogosultaknak az ő, illetőleg később az igazgató tanács útján adattak ki az évi kamatok. Ezen nagy összegű tőke természetesen nem közvagyont képezett, hanem csak biztonság okáért helyeztetett el ily módon.

Az említett és egyes gyülekezetek, illetőleg egyházi javadalmak javára szolgáló anyagi erők mellett azonban a közegyházi célok és szükségletek fedezésére egyházunk alig rendelkezett valami anyagi erővel. Az erősen központosított igazgatás költségei fokozatosan növekedtek és ezek fedezésére a központilag kezelt tőkék csekély kezelési jutalékán kívül alig volt más forrás. Az egyházi közigazgatási alap számára az 1869-től fogva folyósított államsegély összeg (14,000 forint) fele része tőkésített (7000 forint) 1876-ig, a mely évtől ez a segélyrészlet egy más alap gyarapítására rendeltetett, mivel már ekkor úgy látszott, hogy a közigazgatás fedezésére az egyházkerületi közalap elegendő jövedelemmel rendelkezett, a tőke 192,779 forintot tevéni ki. A fokozott központosítással járó kiadások azonban 1884-től fogva újból megkivánták, hogy az államsegély egy része (6000 forint) évenként újból ide fordíttassák. (Állása 1890-ben 212,411 forint, Közgy. jk. 1891—53. 3. a.)

Egyházunk a népoktatásügyi feladatok sikeres megoldása terén is gondoskodott arról, hogy szegény gyüleke-zeteink iskoláikat fentarthassák és a népnevelés szent

ügyét előmozdíthassák. Az 1831-ben felállított garasos intézmény nem lévén erre a célra elegendő, az 1862. évi dévai közzsinat, Bodola Sámuel püspök indítványára, az ú. n. krajczáros élőtöke intézményét létesítette, mely a gyülekezetek által lélekszám után fizetett összegben évenként beszolgáltattván, azt a célt szolgálja, hogy belőle 1200 forint a püspöki fizetés pótlására fordítatik, többi része pedig a népiskolák segélyezésére rendeltetett.

Miután azonban e czímen segélyezésre fordítható összeg évi 2000 forintot alig haladott meg, később a növekvő igények kielégítésére egy rendes segélypénztár felállítását vette egyházunk tervbe, mely Nagy Péter püspökünk indítványa alapján 1874-ben meg is indult «az önmegadóztatás alapján». Azonban az áldozatkészség nem mutatkozván erősnek, 1876-tól fogva az államsegély 6500 forintnyi összegével is gyarapodott tíz éven át. Czéljával oly egyházközségek segélyezése tüzetett ki, melyeknek fentartása nemzetiségi és felekezeti szempontból egyházunknak kiváló érdeke.

Említésre méltó még egyházunknak azon intézkedése, hogy 1876-ban egy kerületi lelkészi gyámintézetet állított fel, mely a lelkészi özvegyek s árvák segélyezésén kívül a szolgálatképtelen lelkészek gyámolítását is feladatává tette. Így a régebbi időben is már meglevő gyámolítás most már rendszeressé tétetett és az egyház összes papjaira kiterjesztetett. Jellemző ezen gyámintézetre nézve, hogy kezelése és intézése, az egyház rendes közigazgatási hatóságai befolyása alól kivontan, az ú. n. «püspöki szék» feladatát képezi és így a régi bifurkált egyházalkotmány egy maradványának fentartására és megőrzésére is alkalmat szolgáltatott.

A szellemi téren mindenek előtt a közoktatás ügyét kell felemlítenünk, mint a mely az állami törvényhozásnak is egyik legfontosabb tárgya volt éveken keresztül és egyházunkat is kiválólag foglalkoztatta. A népoktatásügy az 1868. évi 38. t.-czikk által országosan szabályoztatván, itten egyházunkra az a feladat hárult, hogy iskoláit a törvényben megszabott korlátok között és kijelölt módon fejlessze és rendezze. Azonban az ott előírt feltételek oly súlyosak voltak, hogy azoknak egyházunk csak részben birt megfelelni. Megkísérelt ugyan minden lehetőt, hogy iskoláit kellő színvonalra emelje, de hamarosan arról kellett meggyőződnie, hogy bár más egyéb egyházi közczéloktól megvonja is a szükséges támogatást és azokat veszélynek teszi ki, még sem képes a kívánt eredményt elérni. Így történt aztán, hogy egyházunk már 1872-ben reá lépett arra az útra, mely utóbb lejtőnek bizonyult, s a mely abban állt, hogy felekezeti népiskoláit egyre-másra a politikai községnek, majd később az államnak engedte át. Ezen eljárás tulajdonképeni indoka a gyülekezetek szegénysége volt és a mellett hazafias cselekedetet is vélt teljesíteni egyházunk, midőn az államnak segítségére ment a nemzetiségi vidékek iskoláinak szervezésében. Azonban így iskoláinknak nagy részét elvesztettük, míg a más felekezetűek és a nemzetiségek a magukét megtartva, elérték iskoláik birtokában azt az időt, mikor az állam már a felekezeteket kész támogatni népiskoláik fentartásában. A sok államosítás ártalmára vált a vallásos nevelésnek, a felekezeti öntudat erősödésének, de a mi még veszedelmesebb, állandó csábítást képez az iskolával bíró gyülekezetekre nézve, hogy ennek terheitől megszabaduljanak. Az 1868 : 38. t.-cz. meghozatalakor egyházunknak 587 felekezeti iskolája volt

és ebből a millenium éveig 274-et önkényt feladott s minden időkre elvesztett. A meglevők részére az 1878-ban megállapított részletes tanterv s utasítás foglalja magában a szükséges rendszabályokat.

Kollégiumaink tanügyi és anyagi viszonyainak szabályozására is nagy gondja volt az egyháznak. Itt különösen ki kell emelnünk az egyház nagyenyedi theol. akadémiáját, mely az 1849. év szenvedéseit s az átmeneti állapot nehézségeit szerencsésen kihevervén, jeles tanároknak a vezetése alatt csakhamar a legkiválóbb theologiai intézet lett a hazában. Dr. Kovács Ödön nevéhez fűződik a virágzásnak ez a kora, melynek fényéhez csak is a fejedelmi kor eredményei, a nagy professzorok kora hasonlítható. — A többi iskolák közül a sepsiszentgyörgyi gymnásium és a szászvárosi, melyek eddig igen gyenge lábön állottak, ebben az időben emelkednek nagyot, amaz gr. Mikó Imre, ez pedig gr. Kuun Kocsárd fejedelmi alapítványai által. — A kollégiumi tanügy összehangzatos vezetése s kezelése érdekében a tanári értekezletek rendszeresekké tétettek és az igazgatótanácsban egy állandó tanügyi referensi állás szerveztetett, mely Parádi Kálmánnal, egyházunk kiváló tanügyi férfival töltetett be.

Az egyház belső életműködése mellett igen nevezetes szerepet játszik, főleg 1873-tól fogva, az egyházi unió kérdése, a mi végre az 1881. évi debreczeni zsinaton be is következett. Az 1848. évi kísérlet az absolutismus leűtűnése után is igen nehezen kezdűdűtt meg újra. Az egyháznak 1861—71. években létre jűtt autonom szervezete, mely lényegesen eltűrű alakot vett a magyarhoni testvéregyház alkotmánya fejlődésének irányától, inkább hátráltatta az unió ügyét, mintsem elűműzűdtotta

azt. 1868-ban, midőn az egyházi és tanügyi politikai kérdésekkel szemben református egyházunk részéről követendő egyöntetű eljárás módozatainak megállapításáról volt szó, a pesti konventre a mi egyházunk képviselői is megjelentek. Az előző debreczeni konventen és a pesti tanügyi közös tanácskozmányokon azonban 1860 és 1861-ben még nem vettek részt. Az 1868. évi pesti konvent azonban tulajdonképen csak «conferentia» levén, így egyházunknak ottani képviseltetése egyáltalában nem szervezeti, hanem csak czélszerűségi kérdés volt.

Azok a balsikerek, melyeket a magyarországi protestánsok az alkotmányos élet kezdetén, az egyházi és tanügyi politika terén elértek, legnagyobb mértékben az egyházak szervezetlen voltának voltak a következményei. Hamarosan belátták jobbjaink, hogy nekünk döntő szavunk csak úgy lehet, sőt meghallgattatást is csak úgy nyerhetünk, ha mint egy test léphetünk fel 2 millió magyar és református nevében. Ezért a Királyhágón túli ref. egyháznak szervezése és a mi egyházunknak azzal való egyesülése mind komolyabb alakban vettetett fel az illetékes körökben. A szervezkedés elé a tiszántúli egyházkerület részéről gördített nehézségek megoldására 1873-ban a generál konvent organizálásával keresték az alkalmas eszközt, a mely konventre a mi egyházunk is elküldötte a maga képviselőit és azok útján kijelentette, hogy azt egyházi felsőbb szervül, de nem hatósági jogokkal, elismerni hajlandó. Mikor pedig e konvent ellen támadt különböző áramlatok lecsillapodtával végre 1876-ban a tiszántúli egyházkerület is lemondott eddigi tartózkodó álláspontjáról és kijelentette, hogy egy alkotmányozó nemzeti zsinat tartásának idejét ő is elérkezettnek látja: az 1877-ben Budapestre összehívott és a zsinat előkészí-

tésének feladataival megbízott konventre egyházunk olyan utasítással küldötte követeit, hogy az erdélyi törvényekben biztosított és a magyarországi törvények által is garantált fontosabb autonóm jogainak, főleg akkori szervezetének a fentartása, nem különben az ezeken teendő változtatásokra nézve neki biztosítandó autonóm intézkedési jog fentartása mellett, hajlandó az unióba belemenni.

Az 1877—80. években az alkotmányozó nemzeti zsinat számára készített előmunkálatokba, az alkotmány tervezetbe, ezen kívánságnak megfelelő rendelkezések vétettek fel és a mi egyházunk alkotmányának eltérő vonásai a megfelelő részek és fejezetekben mindenütt külön felemlítettnek. Az így előkészült zsinat ő felsége, kegyelmes királyunk engedélye mellett, 1881. okt. 31-én Debreczenben összeülvén, itt az egyházi unió a legnagyobb lelkesedés mellett kimondatott, és az atyafiságos szeretet bizonyosságául, a mi sajátos szervezetünk biztosítása nem is taxatív rendelkezésekkel, hanem egy általános jogi nyilatkozattal (9. §.) hajtattott végre. Az 1881. évi zsinati törvény 9. §-a, míg egyfelől szorosán egy testté fűzött bennünket össze a hitrokonokkal, másfelől megszüntette egyházunknak «országos egyház» jellegét s általa jogilag is az lett egyházunk, a minek tényleg már több mint egy fél század óta is oly gyakran, később állandóan nevezett, t. i. «*erdélyi ev. ref. egyházkerület*».

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abacsfalva III. 84
Abafája III. 103
Abats János III. 157, 161, 165
Abrudbánya I. 127, 211, II. 257
Abauj vármegye I. 124
Ágoston szász választó I. 139, 145
Agricola János I. 255.
Akadémiák (német ev.-) I. 135
Alamori oláh egyház II, 171
Alárdi Ferencz I. 283
Albánus Márton I. 212
Albigensek I. 12
Alésius Dénes I. 74, 128—9, 135, 146, 149, 152, 155, 158, 167, 246—7, 253, 258—60
Alföld I. 229
Állami nyomda lásd Királyi nyomda
Alsócsernáton III. 85
Alsó-Fehér vármegye II. 171, III. 197.
Alsted J. H. II. 91, 111, 120, 124, 126, 130—1, 146, 151, 175, 233
Alvincz I. 299, 311
Alvinczi Péter kassai pap II. 20, 23, 62, 94—6, 111, 126
— Péter itélőmester III. 24—5, 60, 02
Alvinczy Péter br. III. 102.
Alvincziek III. 116
Amicián Titus I. 138, 185, 187—8, 196, 202. II. 36
Amsdorf Miklós I. 136
Amsterdami biblia II. 290
Anabaptismus I. 206. 226—8, 263
Anabaptisták privilégiuma II. 104
András II. király I. 26, III. 19
— kolozsvári pap I. 217
Andrásfalva III. 166.
Andrásy Márton I. 78.
Andreanum I. 26
Anglia II. 183, 197, 215, 229, 233
Anglikánok I. 4.
Angol király II. 125
Antal János III. 165, 185, 189, 200, 203, 205, 215
Antalfi János br. III. 77
Apáczai Cseri János II. 215, 234, 245—6, 253
Apafy család I. 287
— Gergely I. 168
— Mihály fejedelem II. 252, 254, 256—7, 259, 260, 262, 265—6, 268—9, 271, 273, 278, 280—2, 286, 288, 295. III. 15, 101
— Mihály ifj. II. 296
Apor István br. III. 30—3. 37, 43, 46—8, 51, 55—7, 62
Aporok III. 116.
Apostasia III. 99—100, 110
Appellatium II. 89, 134
Approbáták I. 68. II. 176, 187, 211, 225—32, 274, 286. 288. III. 19, 37, 60—1, 73, 75, 77, 79, 80, 92, 101, 120, 136, 144. 149, 180, 185, 187—8, 193, 204

- Aquaviva Claudius I. 279
 Aranyosszék III. 99.
 Arbanáz Ilona I. 42.
 Archirre hunyadi oláh esperes
 II. 166.
 Argentus János II. 16, 18, 29—31
 Arko Félix I. 76
 Árkos II. 155
 Árkosi Benedek II. 220
 Ártándi Kelemen I. 169
 — Márton I. 23.
 Articoli maiores I. 200—1
 Athanasius vladika III. 46
 Aube Vilmos I. 176
 Augsburg I. 72
 Augsburgi béke I. 73
 — birod. gyűlés I. 71
 — interim I. 72
 Ausztria I. 279. II. 241
- Bács I. 271**
 Baczoni András II. 43
 Bagothy Márton II. 264
 Bajthay Antal III. 108, 111—4
 Balai Mihály II. 65
 Balassa Menyhért I. 140—1
 Balaszentmiklós I. 230
 Balázsi falva III. 103, 140
 Balázs hussita pap I. 13
 Bálint hussita pap I. 13
 — höltövényi ev. pap I. 64
 — jezsuita atya II. 40. 43
 Bánffy Boldizsár I. 283
 — Dénes II. 262
 — Dénes gr. III. 115
 — György gr. III. 43—4, 60, 63
 — János I. 51. II. 284
 — László I. 303
 — László br. III. 179
 — Zsigmond II. 284
 — család I. 287. III. 116
 Bánffyhunyadi I. 166. III. 137
 Bánffyhunyadi András II. 84
 Bányai János I. 283
 Baranya vármegye I. 223
 Baranyai László jezsuita III.
 44, 51
 — bihari alispán III. 106
- Barcsay Ágnes III. 114
 — Ákos II. 174, 233, 241—6,
 250—3, 256, 271, 278—80
 — család III. 116
 — testvérek: Farkas, György,
 Miklós I. 67—8
 Barczaság I. 46, 62—3
 Barcelonai béke I. 39
 Barlaam vladika II. 283
 Baromlak I. 298, 305
 Bársony György II. 267
 Bártfa II. 223
 Basel I. 212
 Baseli zsinat I. 15—6
 Basilius István I. 185, 212,
 215, 221, 223, 262—3. II. 46
 Basire Izsák II. 91, 233—5,
 244, 277
 Básta György I. 304—5, 308—11.
 II. 5, 7, 21, 25, 35, 38, 64,
 167, 259
 Batai György II. 220
 Báthory András vajda I. 76, 80
 — András bibornok I. 282, 289,
 293, 297, 302
 — Boldizsár I. 289, 294
 — Gábor II. 28—43, 49—55,
 65—6, 117, 148, 167—9
 — István bonyhai pap III. 85
 — István fejedelem I. 4, 143,
 147, 168, 175, 215, 231—2,
 244, 246, 249—50, 252, 254,
 256—8, 265—6, 268—71,
 274—8, 282. II. 63, 94, 165
 — István ecsedi II. 32, 34
 — István ifj. somlyói I. 289
 — Kristóf I. 4, 168, 231, 253,
 259—60, 264—5, 268—70,
 272—4, 287. II. 63, 165—6,
 168. III. 18
 — Zsigmond I. 270, 272—3,
 278—83, 285—6, 288—301,
 304—5, 309. II. 17, 27—9,
 32, 38—9, 49, 52, 116, 166, 211
 — Zsófia II. 159—60, 258—60,
 265
 Báthoryak I. 267. II. 24
 Báthory testvérek I. 232, 281—9

- Báthory templom Gyulafehérvárt III. 24, 27, 56
- Battyány Ignác gr. III. 133, 149—50, 153, 155—6
- József gr. III. 105—6
- Orbán I. 46, 64, 71
- Bebek György I. 169.
- Imre I. 38, 42
- Bécs I. 72, 75, 143, 147, 267, 274, 303. II. 28, 56, 99, 164, 262—3, 295—6. III. 9—11, 15, 17, 20—1, 24—5, 28—9, 31, 33, 40—51, 54—8, 61, 63, 65, 68, 71, 75, 78—81, 87—8, 101, 117, 146, 170, 172, 210, 213
- Bécsi béke II. 19, 25, 77, 181
- congressus III. 169
- egyetem I. 18
- prot. theol. intézet III. 172
- Becski Pál I. 168
- Beke Dániel II. 133, 135, 271
- Békés I. 223
- Gáspár I. 168, 213—5, 223, 243—4, 268
- Béldi háromszéki főkapitány II. 145
- Belényes I. 223
- Belényesi Gergely I. 121
- Belgiojoso gr. II. 7—8, 25
- Belgium II. 197
- Bell Frigyes III. 200
- Belső-Szolnok vármegye I. 83. II. 166, 173
- Belső-szolnoki esperesség I. 97, 166
- Benedek I. 305
- XIII. pápa III. 109
- Benkner János I. 138
- Márk I. 295
- Benkő János III. 195
- József III, 162
- Bereg vármegye I. 107, 124. II. 217, 259
- Bernhardus de Dacia I. 19
- Besenyő I. 43. II. 93.
- Besztercze I. 18, 27, 64. III. 68, 86
- Besztercei káptalan I. 81. 82, 148
- országgyűlés II. 42—3, 57, 273—4
- Besztercze vidéke II. 171
- Bethlen család I. 287, III. 116
- Elek III. 34
- Ferencz gr. III. 183
- Gábor fejedelem I. 102, 176. II. 32, 34, 38. 52—57, 60—2, 64, 66—7, 74—86, 91—8, 101—6, 108, 111—9, 122, 128, 132, 147—8, 152, 155, 169—70, 179, 181, 184, 199, 200, 254, 259, 267. III. 129
- Gábor gr. III. 115
- hagyaték II. 196
- Imre gr. III. 87—8. 180, 187—8
- István id. II. 74, 90, 97, 108, 112, 114—119, 122, 128—32, 152—3, 254
- István ifj. II. 114
- János II. 244, 253, 255—6, 266—7, 284, 288
- János gr. III, 182, 188
- Julia gr. III. 109
- Kata gr. III. 114
- kollégium II. 92—3, 119—21, 128—9, 202, 207, 230—1, 268, 283. Lásd még: Gyulafehérvári kollégium, Enyedi kollégium
- László gr. III. 69.
- Miklós gr. kancellár II. 36, 266—7, 284. III. 10, 13—15, 17, 21, 28, 43, 60, 63—4, 68—9
- Miklós gr. III. 115
- Sámuel gr. III. 86, 88
- Szentmiklós II. 275
- Beza Tódor I. 143, 152, 203, 242—3, II. 235
- Bihari oláh papok II. 170—1
- Binder Péter III, 90—1
- Biró Mózes III. 166
- Sámuel III. 50

- Bisterfeld J. H. II. 91, 94, 115, 121, 124, 146, 150—1, 180, 185, 194, 215, 222, 224, 229, 233
- Bizánc I. 9
- Blandrata György I, 142—3, 145—6, 153—8, 161, 164—5, 168—9, 178—9, 181, 183—4, 190—5, 198—202, 209—14, 220—1, 234, 236, 262—4. II. 46
- Blandratisták I. 145, 185
- Bocskay angyalai II. 13.
— család II. 24
— Erzsébet I. 253, 270, 272. II. 94
— György II. 253. II. 10.
— István fejedelem I, 102, 253, 287, 293—4. 300, 312. II. 9—11, 13—5, 17—9, 22—9, 36—7, 66, 77, 100, 108, 150, 167, 181, 254, 259, 267
- Bod Péter I. 287. III. 110, 170
- Bodoki József III. 165
- Bodola II. 155
— János III. 165, 170, 176, 185
— Sámuel III. 195, 203—4, 208, 217
- Bodolák III. 165
- Bodoni István I. 288, 299
- Bodor Mózes III. 85
- Bogártelke I. 271
- Bogáthi F. Miklós I. 265. II. 47
- Bogumilek I. 12.
- Bojthi Gáspár II. 65, 91
- Boldis György II. 138
- Boleyn Anna I. 37
- Bolonya II. 258
- Bólyai Farkas III. 165.
- Borbánd III. 64, 67, 74, 103
- Borberek I, 299
- Bornemisza Anna II. 265, 267, 281
— Farkas I. 168
— Ignác III. 115
— János I. 283
— Pál I. 79—84, 86—7, 104, 141
- Borosbocsárd III. 96
- Borosnyai Lukács János III. 97 99
— Simon III. 133
— Nagy Zsigmond III. 86. 88
— Borsod vármegye I. 124
— Borsos István II. 139
- Bölon II. 257
- Bözöd II. 146, 257, 275
- Bözödujfalu II. 146, 257, 272, 275. III. 87
- Brandeis csász. kapitány I. 76
- Brandenburgi György ögróf I. 34, 36
— Katalin II. 87, 91, 94, 97—110, 113—4, 117, 123, 148, 152, 202, 233
— választó II. 13
- Brankovics Száva Vladika II. 280—3
- Brassó I. 18, 27, 63—4, 73, 138, 146, 307, 309. II. 258. III. 68, 80
- Brassói dekanátus I. 10
— káptalan I. 66
— nyomda I. 201
- Brenner Márton I. 43
- Brodarich István I. 38, 51
- Broser Gerardus János I. 310
- Brutus Mihály I. 282
- Bucellimi grf III. 51
- Buda I. 38, 86. II. 295. III. 10, 13
- Budai főiskola I. 17
— József II. 282—3
- Budapest III. 220
- Bullinger Henrik I. 121, 131
- Burdai Mihály II. 104
- Burdánfalvi Ábrahám II, 171
- Buzásbesenyő III. 84, 95, 103
- Buzinkai Mihály II. 268—9, 287
- Camerarius Joachim II. 266
- Campanus jezsuita I. 274, 276—7, 282
- Canones Ruberiani II. 22
- Canterbury érsek II. 125—6
- Capianus Márton I. 18
- Capreolo csász. biztos II. 7

- Caprophontes Ferencz I. 121, 124
 Caraffa tábornok III. 14, 16—7, 20, 55
 Carillo Alfons I. 290—1, 293, 298, 300. II. 8
 Castaldo Alfons I. 74—6, 78
 Cecilia Renata II. 86
 Censura I. 232—3, 247—8
 Censur cathedraticus I. 119, 171
 Chlichtow Jodok I. 25
 Chlodwig I. 58
 Ciceró Péter II. 138
 Coccejanismus II. 285, 287
 Coccejus János II. 287
 Cœlius Curio I. 238
 Comenius Ámós II. 239
 Communis próféta I. 250, 263
 Compiláták III. 19, 60, 67, 73, 79, 80, 92, 101—2, 120, 149, 193
 Corpus iuris II. 194
 Crell heidelbergi tanár II. 90, 91
 — antitrinit. író II. 147, 151
 Cseholtzi János II. 220, 232, 250
 Csáky István ifj. II. 55, 99, 110, 113
 — Istvánné, Wesselényi Anna II. 40, 43
 — Katalin III. 115.
 — László III. 36, 40
 — Mihály I. 43, 46, 64, 73, 135, 139, 145, 168, 232
 — Pál I. 87
 Csanádi Pál I. 310. II. 69
 Csázmái István I. 201—2, 205, 211
 Csehország II. 53
 Csekefalva II. 117
 Csengeri István II. 244, 250, 257, 287
 Cserey Farkas III. 139
 — Ilona III. 114, 138—41
 — Mihály III, 13, 26, 54, 57, 64
 Cserényi Farkas II. 108
 Csernátoni Pál II. 287
 — Vajda Péter III. 122
 Cseszve III. 136
 Csicsókeresztur III. 74
 Csík szék I. 175, 274. 293 II. 163
 Csiszár István II. 138
 Csókfalva II. 118
 Csuda Miklós I. 18
 Csukás János I. 33
 Csulai György II. 130, 153, 214, 222, 224, 230—1, 239, 241—3, 248—9, 251, 256, 277
 Csupor Mihály II. 104
 Cyrillus Lukaris II. 169
 Czeplédi György I. 194, 212—4
 — István II. 264—5
- Daczó Pál I. 78**
 — Tamás I. 169
 Dadai János II. 285
 Dán király II. 125
 Dániel István br. III. 116
 — János II, 230
 Daun Gergely I. 146
 Dávid Ferencz I. 5, 45, 72, 83—4, 97, 106—9, 112—4, 116—9, 125—6, 128—32, 135, 145, 149, 154—5, 158, 161, 168, 178—265, 287—8. II. 30, 36, 44—8, 143—4
 Debreczen I. 107, 123—5, 127, 151—2, 190, 230, 283. III. 18, 48, 52
 Debreczem alumnusok II. 39
 — deákok II. 27
 — hitvita I. 127, 138, 183, 200, 208
 — kollégium II. 257
 — konvent III. 225
 — országgyűlés I. 68—9
 — taxa II. 93
 — zsinat I. 127, 199—201, 209, III. 219—21
 Defensio orthodoxæ sententiae I. 126, 129, 132, 135
 Demskirchen hollandi követ III. 15
 Derecskői Ambrus I. 283
 Dês I. 18, 27, 66, 166, 212, 217, 308. II. 21, 38, 134, 137—8, 151. III. 48, 68, 75, 201

- Désfalvi Simon István III. 90
 Dési conplanatio II. 135—8, 145
 — egyházmegye II. 249
 — gimnázium II. 65, 207
 — György I. 222
 — István II. 64
 — Joó Lukács II. 38
 — Lázár György III. 111. 127
 — Márton, II. 287
 Déva I. 27, 166, 260, 294. II.
 167. III. 68, 86
 Dévai Biró Mátyás, I. 38, 43,
 52, 121
 — iskola I. 288, 299. II. 63, 65, 286
 — országgyűlés I. 309. II. 7
 Devalvatio III. 168
 Dézsmaváltás III. 215—6
 Dialysis I. 83
 Dicsőszentmárton I. 166
 Dietrichstein csász. követ II. 109
 Dietzent kamarafőnök III. 59
 Diómál II. 94
 Diploma Leopoldinum II. 296.
 III. 21—4, 26, 36, 38, 58,
 60—2, 120, 151—2, 174, 209
 Discretus vladika I. 174
 Ditró I. 175, 223
 Dobó István I. 84
 Dobófalva III. 74
 Dobokai esperesség .I. 97, 166
 Doboka vármegye II. 166, 171
 Dóczy császári követ II. 30
 Dombó János II. 104
 Domokos Kázmér II. 164
 Dózsa-lázadás I. 230
 Dömjén Gábor III. 97
 Drabicius Miklós II. 239—40
 Drágfi Gáspár I. 40, 49, 52. 68
 Duna I. 223
 Dunántuli vidék I. 223
 Dunkelmann brandenburgi követ
 III. 15
 Dunod Antid III. 10—11
 Duraeus János II. 123—5
 Dürer Albert I. 46
- Ebesfalva III. 103
 Ecsed II. 186
- Edictum restitutionis II. 95
 Eger I. 191
 Egervölgy I. 125
 Egervölgyi hitvallás I. 127, 138,
 151
 Egri Lukács I. 149—50, 163,
 185, 207—9
 Egri püspök s püspökség I. 10,
 11, 20
 Egyházfalva III. 103
 Elias Jorest vladika II. 173.
 III. 44
 Enyed I. 27, 66, 186, 217, 255,
 284. II. 93. 119, 255—6. 268.
 III. 68, 86—7. 165, 184, 204,
 211
 Enyedi György II. 74
 — iskola I. 288. II. 39, 63. 65
 — kollégium II. 256, 284,
 286—8. III. 64, 184, 197—8.
 201, 203—5, 219
 — országgyűlés I. 281—2
 — uradalom II, 93
 Enyedi W. Adrián I. 18—9, 39,
 43, 64, 67
 — zsinat I. 127, 161—2, 191,
 256, 260. II. 186, 188, 193,
 198, 257
 Eössi András II. 48—9
 Eperjesi Zsigmond III. 127
 Erasmus I. 46
 Ercsei Dániel III. 184, 190
 Erdélyi Capiánus Márton I. 18
 Erdélyi család II. 155
 — István II. 108
 — János I. 268. II. 202
 — papság armálsa II. 100
 — román. kath. püspökség I. 10,
 III. 70, 96—99, 206
 — Tamás I. 19
 Erdőszentgyörgy II. 71—2
 Erdődi András II. 47
 — zsinat I. 68, 105.
 Erdősi (Sylvester) János I. 52
 Erked III. 103
 Erzsébet királyné I. 16
 Estei Ferdinánd III. 184—5
 Esztergomi érsek I. 10—11, 66

- Eszterházi Miklós II. 83, 97, 102, 128, 152, 155—6, 158
 Euphtimia vladika II. 166
- Fábián Dénes** III. 173, 195, 201
Fabricius Miklós I. 211
Fehérvári János II. 65
Fejéregyháza III. 48
Fejérvármegye I. Alsó-Fehérvármegye
Fejérdi Márton II. 104
Fekete ember I. 228—9
Felenyed II. 93—94
Felföld I. 229
Felgyógy II. 130
Felix V. pápa I. 16
Felsőgárd I. 305
Felsőorbó II. 130
Feltorja III. 74
Fenesi csata II. 248
Ferdinánd I. király I. 37, 40, 45, 51, 55—7, 74—6, 79, 84, 87, 89, 93, 103, 110, 141, 143, 146—7, 176
 — II. király I. 295, II. 53, 86—7, 95, 109, 115, 124
 — III. király II. 180
 — V. király III. 208
Ferencz I. király III. 151, 166, 208
Fiáth János III. 40
Filius perditionis I. 241
Filstich Péter II. 89, 133
Flacius Mátyás I. 136
Fogarasi I. 276, 289, 292, 297, II. 15, 24, 39, 143, 151, 167, 169, 174, 232—3, 278, 280, III. 68, 86
 — földé II. 171, 257, 280
Fogarasi Ferencz II. 220, 250
 — főconsistorium II. 283
 — (oláh) iskola II. 278—80
 — (ref.) iskola I. 288, II. 64—5, 207, 286
 — István II. 175, 278
 — Mihály III. 31
 — országgyűlés II. 262
Fogtői Máté II. 33
- Forgách Ferencz** I. 14, II. 8, 31—2
 — Zsigmond II. 31, 41, 55, 153
Formula reformationis I. 62—3, 82
Forró János I. 283
Forrók I. 300
Földvári Ferencz III. 109
Frangepán Ferencz II. 38—9, 48, 51
Franken Keresztély I. 276, II. 47
Frankfurt a/M. II. 125
 — a/O. I. 139, 162
Francia forradalom III. 146, 151, 158, 168—9
 — katolikusok I. 4
 — ország I. 96, II. 180
Fráter György I. 39—41, 61, 63, 67—8, 70, 72, 74—5, 81, 86—7, 89, 101, 103, 104, 146, 172
Frígyes, II. porosz király III. 102
 — V. pfalzi választó II. 85
Fuchs János I. 63, 64
 — Miklós I. 139
Fundus convertitorium III. 105
- Gaál Péter** II. 54
Gálfi János I. 287—8
Gamáliel I. 204, 215
Gáspár János III. 210
Géczy István II. 52
Geitzkoffer bécsi miniszter II. 14
Geleji Katona István II. 65, 69, 111, 115, 122—3, 126, 129—31, 142-3, 146—7, 150, 155, 170—5, 177—8, 185—7, 190, 193—7, 212, 214, 217, 219—25, 231, 237, 277
 — kánonok II. 197, 217—23, 225, 228, 250, III. 76, 208
Genf I. 120—1, 144, 153—4, II. 84
Genfi káté I. 133, 152
Gennadius vladika II. 165—6, 169, 171, 173

- Gerendi János I. 283. II. 47—48, 115
- Gerendi Márton I. 32
- Gerendisták II. 47
- Gergely XIII. pápa I. 274, 290
- temesvári pap I. 103
- Gernyeszeg I. 222. II. 155
- Geszthi család I. 287
- Ferencz I. 294, 299. II. 165, 278
- Giczzy család I. 287
- János I. 274, 278, 280—6. II. 64
- Gidófalvy János II. 220
- Gilányi hagyaték II. 290
- Glirius Máté I. 181, 183, 262
- Gogánvárallya III. 85
- Gonesius Péter I. 145
- Goroszlói csata I. 304
- Goszthonyi János I. 25, 34
- Göcs Pál, I. 309
- Göcsi Máté I. 222, 272
- Gönczy György I. 283
- Gönczi zsinat I. 127, 191
- Görgény III. 195—6
- Görgényi egyh. megye III. 205
- Görgényi esperes II, 155, 257
- Görögkeletiek I. 12, 171
- Graduál II. 131, 196
- Gregorián naptár I. 276, 290
- Gromo Alajos I. 43, 168—70
- Gruz András II. 138
- Gubernium III. 19, 25, 30—4, 37, 40, 48, 56, 58—9, 62, 65, 75, 79, 87, 94. 97, 102—3, 110—2, 123, 127—30, 140, 145, 153-5, 159, 162—4, 169, 171, 173—86
- Gúnyiratok I. 34, 35
- Gusztáv Adolf svéd király II. 87, 95, 97, 124, 179
- Gyalu I. 217, 297. II. 15
- Gyalui Torda Zsigmond I. 47, 109
- Gyárfás József III. 173
- Gyergyó szék I. 175, 274, 293. II. 163
- Gyerőfy Ferencz I. 134
- Gyöngyösi András II. 64, 70, 132
- Györfi József III. 87
- György kolozsvári pap I. 185, 196
- dominikánus barát I. 33
- oláh püspök I. 173
- Györgyfalva III. 95, 103
- Győri István II. 192
- Gyula I. 223, 274
- fejedelem I. 9
- Gyulafehérvár I. 21, 27, 48, 63, 166—7, 171, 211—2, 217, 253—5, 269, 271, 273, 277, 280, 284, 286, 290, 292, 295—6, 298, 300, 303. II. 8, 11, 15, 17—8, 23, 35, 40, 42, 66, 90, 97, 106, 110, 112, 119, 121, 130, 151—4, 161, 168, 171, 173-4, 198, 242, 255, 257, 268—9, 279, 283. III. 18, 24, 27, 45, 48, 56, 63, 68, 70, 71, 74, 86
- Gyulafehérvári akadémia II. 66, 81—2, 89, 93, 121
- fősperesség I. 166
- hitvita lásd Gyulafehérvári zsinat
- iskola I. 169, 254—5, 288. II. 63, 65, 89, 94—5, 100
- káptalan I. 36, 42—7, 90, 92. II. 93
- kollégium II. 89, 90, 106, 112, 234, 242, 251, 258. III. 56—9, 63, 71, 73
- országgyűlés I. 92, 118, 290—1, 293, 295, 299, 305. II, 70, 76, 98, 117, 120, 129. 132, 139, 209. III. 45, 60
- püspökség I. 10, 11, 66, 70. 75, 267, 297
- törvéynap I. 264
- zsinat I. 127, 191, 193—4, 201, 210—4, 220, 227, 236. II. 69, 189
- Gyulai Ferencz III. 115
- István I. 67, 73
- László gr. III. 97
- Pál I. 254, 287—8

- Gyulai Sámuel III. 115
— László III. 21, 33, 37
- Habsburgok** I. 101, 103, 241, 245, 267, 291, 312. II. 5, 6, 25, 54, 63, 87, 200, 211, 239—40. III. 66, 79
- Hadad I. 289, 292. 299. II. 40
Hadadi vereség I. 140
Hagenaui összefüvetel I. 62
Hagyási Kristóf I. 168
— Máté I. 19
Hajnal Mátyás II. 156—7
Haller György br. III. 74
— István II. 108—9
— István gr. III. 33, 37
— János II. 154
— János gr. III. 47, 115
Hallerek III. 116
Harangláb II. 257
Hargitta I. 259
Háromszék I. 151, 175. II. 72—3, 155, 163. III. 205
Háromszéki community II. 59, 70. III. 205
Harrach bécsi miniszter III. 51
Hatheti oktatás III. 139—43. 148, 159. 171, 192
Hátszeg II. 171, 179, 278
Haynald Lajos dr. III. 206
Haynau tábornszernagy III. 200
Hebler Mátyás I. 110, 114, 129, 135, 149, 152, 158, 167, 211
Hecht János, I. Csukás János
Hegedűsök III. 165
Hegyalja I. 153
Hegyesi István II. 276—7
Heidelberg I. 162. II. 64
Heidelbergi káté I. 133, 162, 193. II. 175. III. III, 112, 127
Heltai Gáspár I. 40—4. 67, 73—4, 106—8, 113, 125—6, 128, 130-5, 149—50, 163, 185, 188, 194, 202, 211, 216, 221—2, 224. II. 36
— agendája I. 73
— biblia fordítása I. 73
— nyomda I. 201. II. 152
- Henning II. 93
Henrik VIII. angol király I. 37
Henter János III. 40, 58
Heraklides Jakab I. 140
Hercze István II. 166
Herepei Ádám III. 165
— János III. 165
— Sámuel IH. 165
Hét-szóló II. 93, 94
Heufler Lajos III. 201
Hevenessy Gábor III. 30, 50, 51
Hierotheus I. 9
Hiri Ferencz III. 201
Hódmezővásárhely I. 223
Hoffman császári biztos II. 7
Hofhalter Rafael I. 201, 210, 214, 247
— Rudolf I. 247
Hohenegger Lőrincz III. 177
Hollandia II. 180
Homagium II. 242—5, 251
Homonnai Bálint II. 28—9
— György II. 56—8
Honter János I. 46, 62—63, 66, 73
Horthi István III. 11
Horváth család I. 287
— János I. 169
Hugenották I. 4, 168
Humanismus I. 16
Hunyad vármegye I. 67, 151. II. 278, 280—1. III. 68, 197, 205
Hunyadi esperesség I. 97, 166
— Demeter I. 212, 254, 272, 280, 283. II. 46
— János I. 172
Hussiták I. 12—5
Huszár Gál I. 121, 131
— Péter II. 216, 221
Husztai Mátéfi Péter I. 222
— Sándor II. 192
- Iffju János I. 287, 299
Illésházy István II. 25
Ilosvay Benedek I. 254—5
Illyefalva III. 68
Illyés András III. 33, 36—7
Im-Hoff császári biztos II. 7
Imreffy János II. 32, 41

- Incze Dániel III. 204
 Inczédy László III. 182
 Inczédek III. 116
 Independentismus II. 215, 238
 Innovatio I. 230, 256, 263—4
 Ir katolikusok I. 4
 István I. kir. I. 9. 10
 — jezsuita atya II. 161
 Izabella I. 4, 72, 81, 84, 86, 89,
 91, 93, 126, 128—31, 142—3,
 146, 169, 172
- Jagumen János** vladika II. 166
Jakab I. angol király II. 236
János király 33, 36—41, 43,
 48—9, 57—61, 85—6, 172.
 III. 80
 — váradai püspök I. 14
 — Zsigmond I. 43. 84, 103,
 131, 135, 138—9, 142—4,
 145—7, 154, 156—8, 162,
 168, 171, 174—6, 191—2,
 194, 209, 219. 225, 231—7,
 240—4, 247, 250, 253—6. II.
 63, 69, 116, 133—4, 145. 165.
 205, 278
- Jászberényi István I.** 223
 — jezsuita atya II. 153—4, 156.
 161
Jeckel Jeremiás I. 64
Jegenye I. 271
Jena III. 162
Jenő IV. pápa I. 13
Jephtinia vladika II. 169
Jezsuiták I. 4, 5, 175, 241—312.
 II. 112, 116, 152—164, 231,
 258, 260. III. 23—6, 30, 35,
 37—8, 57—9, 62—3, 67, 75,
 80, 82, 92—3, 97, 113, 118—9
Joachim II. brandenburgi vál.
 I. 56
Jóbel-év I. 205
Józsika István I. 291, 295, 298—
 301. II. 263
 — Imre br. III. 116
Josincziek III. 116
József I. király III. 65, 67, 89,
 120
- József II.** király III. 120—1,
 123—4, 126, 128—31, 134—7,
 140—1, 145—7, 154, 160—1,
 174
Julián naptár I. 276, 290
Jus ligátum I. 296
 — reformationis I. 134
- Kaál II.** 257. III. 74, 103
Kajántó I. 271. III. 136
Káldy György II. 18, 60
Kálmáncsehi Domokos I. 18.
 — S. Márton I. 39, 44, 89, 104
 —109, 111—3, 124, 129, 132,
 149, 228
Kállay László I. 276
Kálnok II. 185, 257
Kálnoki Bálint I. 134
 — Sámuel III. 29—30
Kalocsai érsek I. 11
Kalotai esperesség I. 11, 97, 166
Kalotaszeg I. 11, 259
Kálvin János I. 121—2, 124,
 127, 133, 143—4, 152, 205,
 264, II. 235
Kálvini reformáció I. 120—1,
 132—3, 136
 — urvacsorai tan I. 127—8,
 132, 152, 162
Kameratikumok III. 47—9, 59,
 69, 95—6, 104, 214—5
Kamuthiak I. 300
Karádi Pál I. 211, 223. II. 45—8
Karánsebes II. 112, 166, 174, 278
Karásztelke II. 40
Károly I. angol király II. 215,
 233
 — V. német császár I. 40, 48. 72
 — III. magyar király II. 193.
 III. 66, 75, 77, 88—9. 94,
 97, 101, 114, 120. 123
 — steieri főherceg I. 295
 — Gusztáv svéd király II. 240
Károlyi Boldi Sebestyén I. 83
 — György I. 255. II. 38
 — Péter I. 196—7, 227, 250,
 253—4
 — Sebestyén I. 44, 149, 211

- Károlyi Zsuzsánna II. 86, 93—4
 Kassa I. 255. II. 7, 8, 18, 20, 23, 264
 Kassai Császár György I. 238
 — István II. 89, 137
 — zsinat I. 257
 Kászoni jezsuita atya II. 270
 — Márton II. 262—3
 Kászonszék I. 175. II. 163
 Katatin király I. 57
 Katharosok I. 12
 Katona III. 95, 103
 — Zsigmond III. 182
 Kaunitz bécsi miniszter III. 51
 Kecskeméti Buzás Balázs I. 311
 Keglevich Miklós II. 108
 Kelemen VII. pápa I. 37, 62
 — VIII. pápa I. 291, 293, 311. II. 5
 Kemény család I. 287. III. 116
 — Ádám br. III. 115—6
 — Detre I. 14
 — János fejedelem II. 107, 110, 144, 216, 221, 229, 250—2, 254
 — László br. III. 79, 80, 115
 — Miklós gróf III. 180
 — Pál báró III. 116
 Kémeri dézma II. 27
 Kend III. 163
 Kendeffi Zsófia II. 139
 Kendy család I. 287
 — Ferencz vajda I. 80
 — Ferencz I. 287, 294
 — Gábor I. 294
 — István II. 41.
 — Sándor I. 287—8, 294, 304
 Kenderessy Mihály III. 179
 Kerelöszentpál III. 85
 Keresszegi István II. 235
 Keresztély II. szász választó II. 13
 — György I. 139
 Keresztes Máté III. 124, 156—7, 161
 Keresztesi Sámuel III. 40, 60
 Keresztury István II. 192
 — Kristóf I. 254, 275, 292
 Kereszturi Pál II. 146, 156—8, 194, 222
 Keresztýén sziget I. 211
 Keserői Dajka János II. 64, 68
 71—3, 76, 84, 122
 Kézdi főesperesség I. 175
 Kézdivásárhely III. 195, 201
 Kézdivásárhelyi iskola I 288
 II. 65
 — János II. 69
 — zsinat III. 111
 Khevenhüller Jozéfa III. 115
 Khlesl Menyhért II. 76
 Kibédi András III. 87
 Kide II. 257
 Kilyén II. 257
 Kinsky gf. cseh kancellár III. 26, 33, 38, 41, 43, 49
 Királyhágó II. 249. III. 169, 193, 220
 Királyi nyomda I. 201, 224, 236, 247
 Kisorbó II. 94, 130
 Kissolyos II. 146, 272, 275
 Kiss Tamás I. 255
 Klein Lőrincz I. 212
 Klobusitzky Ferencz br. III. 91, 93—5
 Kóbor III. 85
 Kocsárdi tábor II. 256
 Kollonieli Lipót II. 80, III. 25—6, 30—1, 33, 37, 40 2. 45—6, 49—51, 53—5, 58, 62, 63
 Kolozs I. 27, 166. II. 39. 256. III. 48, 95
 Kolozsi főesperesség I. 166
 Kolozsmonostor lásd Monostor
 Kolozs vármegye II. 166, 171
 Kolozs-kalotai egyh.-megye II. 249
 Kolozsvári I. 18, 27, 66—7, 70
 72—3, 75—7, 89, 90—1. 95, 104, 106-7, 110, 118, 137, 149—51, 166, 171, 174, 185—91, 194, 196—197, 202—203, 214—5, 217—218, 228, 230, 259—60, 271, 273—4, 280,

- 284—5, 292, 296, 300, 306,
308—9. II. 7, 15—6, 21, 23,
35—9, 81, 86-90. III. 132,
137, 148, 157, 161, 198, 212,
232, 225, 263, 272. III. 18,
24, 26, 48, 50, 60, 67—8, 80,
85—6, 96, 106, 117, 136, 150,
161, 165, 167, 203—4
- Kolozsvári Csuda Miklós I. 18
- Fodor Bálint I. 113
- hit I. 159, 160
- iskola I. 93, 288. II. 64, 65,
148, 207, 234, 246, 251, 284,
286
- ispotály II. 39. III. 96, 106,
136
- István III. 13
- kollégium III. 167—8, 204—5
- Lajos István II. 138
- országgyűlés I. 91—2, 134,
154, 169—71, 264, 272, 279,
II. 29, 35, 40—1, 81, 88.
III. 29, 35, 79, 178, 192
- papírmalom I. 150
- Péter I. 44.
- Róth Tamás I. 18
- szászok I. 202—3, II. 88—9
- templomper I. 215—9
- zsinat I. 70, 111—3, 127, 133,
137—8, 151, 166. II. 49, 154,
151
- Komáromi Dávid III. 139
- Koncz Boldizsár II. 273, 276
- Kopácsi István I. 126, 129, 137
- Koppányi Orbán I. 284
- Kordák III. 116
- Kornisok I. 300. III. 116
- Kornis Boldizsár II. 40—1
- Borbála II. 139.
- Mihály I. 134
- Zsigmond II. 108, 117, 152
- Zsigmond gróf III. 67, 72,
80—2
- Koronka II. 117
- Kotzebue Ág. Frigy. III. 171
- Kovachóczy Farkas I. 276, 287,
294
- István II. 108
- Kovács Jakab I. 172
- József III. 133.
- József ifj. III. 165
- Ödön dr. III. 219
- Kovácsnai Imre II. 126
- Péter II. 235, 257, 266, 281,
285—7
- Kóhalmi Péter I. 33
- Köleséri Mihály II. 192
- Köpecz III. 74
- Körös II 171
- bánya III. 96
- Körösi József III. 97
- Köröspatak II. 155, 257, 275
- Köteles Sámuel III. 165
- Kövár I. 275, 292. II. 139, 171,
281. III. 48
- Kövárvidék III. 95, 96
- Középszolnoki főesperesség I. 11
- oláh papok II. 170
- Középszolnok vármegye II. 166,
171. III. 176
- Krajczáros életőke III. 217
- Krakkó I. 272. III. 73
- Krakkói egyetem I. 18
- Demeter II. 64
- Krasinszky I. 144
- Kraszna I. 108. II. 40
- Kraszna-i főesperesség I. 11
- Kraszna-középszolnoki esperes
II. 250
- Kraszna oláh papok II. 170
- Kraszna vármegye II. 166, 171
- Krauszenez császári biztos II. 7
- Krizbai Sámuel III. 85
- Kryptokalvinizmus I. 120—1,
136
- Kun család I. 287
- Kuun Kocsárd gf III. 219
- Kurland II. 149
- Küküllői esperesség I. 97, 166.
III. 205
- Küküllő vármegye II. 171
- vár I. 166
- Küküllővári gen.zsinat II 76
- Láda Bálint I. 175, 274, 290
- Ladányi zsinat I. 105

- Ládó Ferencz I. 19
 Lajos I. király I. 21—2
 — II. király I. 31—2, 36
 Lamormaine jezsuita atya II. 115
 Laskói Csókás Péter I. 123, 276
 László esperes I. 175
 Lawd canterbury érsek II. 126, 215
 Laval francia convertita III. 177, 184
 Lázár András I. 175
 — Imre I. 134
 — János gf III. 81—2, 86, 90, 116
 — László gf III. 186
 Léczfalvi országgyűlés I. 304, 307. II. 167
 Leleszi István I. 269, 274.
 Lelkészi gyámintézet III. 217
 Lengyel hadjárat II. 238
 Lengyelország I. 142—5, 134, 165, 184, 226, 236, 269, 274, 279, 289, 310. II. 271
 Leopold I. király II. 162. III. 10—1, 13—5, 17, 44—5, 91, 94, 117
 — II. király III. 148—9, 151
 Lépes György I. 13, 16, 21
 Lészai Lajos, III. 186
 Lethenyi Pál II. 20
 Leyda II. 151
 Lichtenstein Lajos herceg III. 209—10
 Linzi béke II. 180—2, 192
 Lipcse I. 139, 162
 Lippai György II. 264
 Kristóf I. 103
 — Sámuel II. 235
 Lismanini Ferencz I. 145
 Liszti Ferencz II. 108
 — János I. 254
 Literáti Zsigmondné I. 174
 Lónyai-család I. 287
 Lórántfi Zsuzsanna II. 157, 159, 174, 185, 224, 229, 235, 246, 248, 278, 280—1
 Losonczy Dezső I. 16
 Lothringeni Károly III. 13
 Lugos I. 153, 166, 174, 278
 Luther Márton I. 2, 30—2, 48, 61, 105, 122, 132, 136, 153, 172, 205—6, 264. II. 63
 Magyarléta III. 95, 103
 Magyarpéterlaka III. 195
 Magyarrégén II. 257
 Maior Péter I. 305
 Majláth Gábor I. 168
 — János I. 61
 Makfalvy Miklós II. 138
 Makó I. 223
 Makó I. 298, 303
 Maksai Tamás II. 104
 Malaspina pápai nuncius I. 300, 303
 Mándok II. 264
 Máramaros vármegye I. 21, 124, II. 280, 281.
 Máramarosi egyházak II. 257
 Marburg III. 162.
 Marchiai Jakab I. 13—4
 Mária angol királynő I. 173
 Mária Krisztina I. 295—300
 Mária Terézia királynő III. 89—91, 96, 101—2, 106—7, 109, 114—5, 119—20, 123, 128—9, 130—132, 136—7, 142, 145—7, 160—1, 166, 213
 Marosdécse I. 222. II. 93
 Marosillye II. 171. III. 95
 Marosszék I. 170, 175. II. 48, 137, 141, 155, 163. III. 99, 196
 Marosi esperesség I. 166. II. 155. III. 205
 Marosszentgyörgy III. 74, 103
 Marosszentimre III. 96
 Marosszentkirály III. 86
 Marosszereda II. 9
 Marosujvár I, 299
 Marosvásárhely I, 27, 77, 91, 124—5, 130, 150—1, 166, 202, 275. II. 48, 49, 137, 235, 251, 269. III. 34, 59, 68, 72—4, 80, 86, 96, 161, 165, 204

- Marosvásárhelyi hitvallás I, 132—3, 151.
- Marosvásárhelyi iskola I. 93, 169, 286. II. 27, 63, 65, 207, 286
- Marosvásárhelyi kollégium III. 164, 167—8, 204—5
- Marosvásárhelyi litteraria commissio III. 132
- Marosvásárhelyi országgyűlés I, 75, 82, 84, 235. II. 29, 260.
- Marosvásárhelyi zsinati. 125—6, 131—3, 166, 193—4, 196, 198, 202—3. II. 10, 127, 188. 218—9, 251. III. 207
- Marosvölgy I. 217
- Marossi Mihály III. 171
- Marosi Synnig János, I. 212
- Maróthi Traszki Lukács II. 36, 37
- Martonfalvy György II. 257
- Mártonfi György br. III. 70, 76
- József, III. 162, 169
- Matkó István II. 244, 282
- Mátraalja I. 151
- Mátskási Krisztina III. 108, 109
- Mátyás I. király I. 28, 130
- Mátyás II. király II. 30, 51—2, 57
- Mátyusföld I. 229
- Mecskey László I. 134
- Medaille II. 93—4
- Medgyes I. 27, 129, 132, 134—5, 283. II. 20. III. 68
- Medgyesfalva III. 74, 103
- Medgyes Ferencz I. 45, 75
- Medgyes Lajos III. 201
- Medgyesi káptalan I. 148
- országgyűlés I. 80, 220, 249, 281—6, 288, 292. II. 15—6, 42
- Pál II. 115, 138, 146, 157, 182, 185—6, 194, 196—7, 214, 216, 219, 221—2. 224, 232, 235, 239
- zsinat I. 66, 68—9, 129, 132, 134—5, 137, 149—50, 167, 247—48, 251
- Méhes György III. 165
- Méhes Sámuel III. 165
- Melanthon Fülöp I. 46—8, 114—6, 122, 127—8, 130, 132, 136. II. 63
- Mélius Péter I. 123—7, 131—3, 138, 152, 158, 162—3, 167—8, 181, 183, 190, 192—4, 199, 201—5, 207—9, 211—215, 219—21, 223—4, 227, 232, 238, II. 188
- Menegati Ferencz III. 51
- Meszies hegység I. 11, II. 249
- Mihály deák II. 138
- Mihály kolozsvári pap I. 185, 196, 203
- Mihály vajda I. 302—4, 308. II. 48, 64, 167
- Mikefalva III. 74
- Mikes Mihály, II. 260. III. 32, 34, 41, 49, 51, 64, 74
- -féle pontok III. 41—2, 49—50, 53, 56, 60—3, 94, 149
- Mikések I. 300. II. 202. III. 116
- Miklós kolozsvári pap I. 228, 230
- Miklósvár III. 74, 103
- Mikó Ferencz II. 144
- Imre gróf III. 219
- Mikola Ferencz I. 134
- Miksa király I. 70, 175—6, 267
- Miksa főherczeg I. 300
- Milkói püspökség I. 10
- Miller Boldizsár III. 51
- Milley János II. 231, 233
- Milotai Nyilas István I. 105. II. 64, 74-5, 90, 104
- Miltiz Károly I. 30
- Mindszent III. 95, 103
- Mindszenti Benedek I. 291, 292, 299. II. 43, 48
- család II. 155
- Miriszló II. 93—4
- Miskolczy István III. 166
- Mocs III. 103
- Moldva I. 10, 12—3, 140, 290. II. 173
- Molnár Gergely I. 126, 162—3, 181, 183

- Monora I. 297, 302
 Monostor I. 76, 269—271, 273, 284, 292, 296, 298, 300. II. 18, 40, 57, 112, 152, 157—8, 161, 268. III. 24, 27, 32, 63, 74, 103
 Monostori konvent I. 92
 Mósa László III. 87
 Munkács I. 84
 Musna II. 257
 Mursina II. 93
 Münster II. 93

 Nadányi János II. 288
 Náduvvari Tamás I. 283
 Nalácz István II. 282
 — József br. III. 173, 182
 Nagymás III. 95
 Nagyari Benedek II. 235
 — József III. 11
 Nagybánya II. 18
 Nagybányaiak I. 71, 140, 255
 Nagybányai Ferencz II. 235
 Nagyenyed lásd Enyed
 Nagyernye II. 257. III. 48
 Nagymaros I. 223
 Nagy Péter III. 217
 Nagysajói egyházmegye III. 205
 — uradalom I. 289
 Nagysolyos II. 146, 275
 Nagyszombat II. 154
 Nagyteremi II. 275
 Nagyvárad lásd Várad
 Naprágyi Demeter I, 297, 303, 305, 307
 Nedelicz I. 247
 Németország II, 180
 Neotytus Péter I, 276
 Nickolsburgi béke II. 77, 86, 141
 Niger jezsuita atya II. 16
 Nisovszki Szaniszló I. 169
 Nőé galambja III. 64
 Noireau III. 177
 Nova Transsilvania II. 158
 Novicampianus Albert I. 91, 112
 Nyakazó Antal I. 168—9
 Nyiresi Bálint II. 257
 Nyirmező II. 94
 Nyírség I. 229

Ochino Bernát I, 145
 Októberi diploma III. 210
 Oláhfenes III. 95, 103
 Oláh nyomda II. 173—4, 277, 279—83
 Oláhorbó II. 94
 Oláhország II. 43, 48
 Oláhok I, 12, 173, 208, 303
 Oláhok uniója III. 42—7
 Olaszország I. 142, 250, 310
 Ompojicza I, 305
 Opitz Márton II. 89—90
 Orbán Ferencz II. 139
 Organisations-Entwurf III. 201, 203—4
 Orgona II. 85, 113
 Oroszhegy II. 58
 Osztrák concordatum III. 205
 Óvári Benedek I, 212, 223. II. 47
 — Péter II. 47
 Óvárii zsinat I, 83, 105
 Ozorai István, I, 67, 73
 Oxenstierna svéd kancellár II. 124
 Ölyvedi Gergely I. 222
 Órsy Zsigmond II. 160

Paget bécsi angol nagykövet III. 16
 Pál III. pápa I. 62
 — V. pápa II. 27
 — nagysinki plébános I. 45
 Pálfi Ferencz II. 117
 Paläolog Jakab I. 181, 183, 214, 231, 256, 262
 Pápa II, 96
 Pápai Páriz Ferencz I, 113. III. 13
 Pápai tizedlajstrom I, 10
 Papp Elek III. 195
 Parádi Kálmán III. 219
 Parajd II. 257
 Parasztlázadás I. 14
 Parezik György vladika II. 169

- Passaui egyezmény I. 73
 Pataki Bálint II. 20
 — István II. 266, 287. III. 11
 Pátens III. 188, 209
 Pauli Gergely I. 145
 Pázmány Péter II. 56—7, 92,
 95, 97, 102, 113, 116, 153
 Péchy János I. 254
 — Judit II. 139
 — Krisztina II. 139
 — Margit II. 139
 — Simon II. 49—50, 118, 139—
 41, 145
 — Zsuzsanna II. 139
 Pécsi főiskola I. 16
 — püspök, püspökség I. 11, 13
 Pelsőczy János III. 97
 Pemflinger Márk I. 33
 Perényi Ferencz I. 25
 — Gábor I. 126, 153
 — Péter I, 40, 52
 Pernyeszi István I. 283
 Pest III. 197
 Pesti főiskola III. 164
 —Gábor I. 19
 — Gáspár I. 45
 — konvent III. 220
 Pestisel Mózes II. 166
 Peteki Lőrincz I. 112
 Péter deák nagybányai bíró I.
 76
 Péterfálvy János III. 85
 Petri Ferencz II. 65
 Petrovics Péter I, 76, 84, 89,
 103—5, 110, 169
 Pfalzi választó I. 162. II. 13
 Philippisták I. 126
 Pictoris Máté II. 47
 Pincovi zsinat I, 192, 194
 Piscator Lajos II. 91, 146
 Piso testvérek I. 18
 Podmaniczky István I. 51
 Pókay Jakab I. 215
 Polyán III. 137
 Pomárius Keresztély I. 43
 Pongroácz György III. 77, 90
 Popa Simon István II. 174—5,
 178
 Porcsalmi János II. 192
 Pósházi János II, 267—9,
 287
 Pozsony II. 9
 Pozsonyi főiskola I, 16
 — országgyűlés II. 25, 81. III.
 19, 192
 Pöstyéni Gergely I. 51
 Præconium evangélii II. 131
 Prædestinatio I, 133, 137, 250,
 252, 264
 Prága I. 297, 300, 303. II. 9,
 31
 Prépostvári-féle összeesküvés
 II, 179
 Presbyterianismus I. 127. II.
 182—98, 212—38, 241, 249,
 284
 Pribék Péter I. 291
 Prodrómus II. 131
 Puritanismus I. 127. II. 182—
 98, 212—38
 Püspöki jószágok III, 95—6,
 98—9
 — szék III. 218
Rabutin generális III. 45—6,
 55—6, 62
 Rácz Mihály I. 169
 Radákok III. 116
 Radecius Bálint II. 70, 72
 Radnót II. 39, 117
 Radnóti Mihály III. 85
 — országgyűlés II. 274
 — zsinat II. 288
 Radul oláh vajda I. 309
 Rajkai jezsuita II. 158
 Rákóczy Ferencz II. 259, 264
 — Ferencz fejedelem III. 41,
 64—5, 86
 — György I. fejedelem I. 4,
 162. II. 62, 90, 94, 100, 102,
 108—9, 114—6, 119, 121—2,
 128—32, 142, 146, 148—9,
 152—60, 165, 170-5, 179—
 180, 183, 197—203, 209, 212,
 217, 239, 254, 259, 267, 277—8,
 280

- Rákóczy György II. fejedelem II. 159, 161, 209, 212, 215, 225, 236, 338—44, 248, 250, 252—4. 258, 260—1, 277—8, 280, 288—9. III. 9
- József III. 86—7
- Zsigmond fejedelem II. 29—33, 49, 115, 167
- Zsigmond hg II. 180, 185, 223, 224, 239
- Rákos II. 257
- Rakóvi káté I. 179
- Ramus Péter I. 238
- Ráskai Gáspár I. 32
- Ratio educationis III, 132, 134
- Rátkai II. 108
- Reform catholicismus II. 168
- Regensburg II. 155
- Regensburgi declaratio I, 62
- interim I, 62
- Remigius I, 58
- Remorata iustitia III. 78—9, 86
- Renaissance I. 16
- Retteg III. 95
- Rettegi János II. 51
- Rétyi József III. 139
- Rhédei Ádám gróf III. 180, 182—3, 186
- Ferencz III. 86, 88
- László, III. 86, 88
- Rhédeiek III. 116
- Rhoe Tamás II. 124
- Róma I. 62, 141, 267—8, 279, 288, 291, 293, 299, 303. II. 164. III. 33
- Románia III. 166—7
- Romániai missió III. 166—7
- Rostock I. 162
- Rottal gr. II. 266
- Rövid hitvallás I. 135—6, 149, 152, 167
- Rudnai Sándor III. 169, 171, 173—5
- Rudolf király I. 291, 294—5, 297, 304—5, 308—12. II. 5—7, 11, 14, 17, 27, 29—30, 32—33
- Sajó I. 292
- Sajói káptalan I. 11
- Sakramentáriusok I. 4, 104—5, 110—6, 127—8, 135—40, 167
- Salamon József III. 195
- Samarjai Márton II. 23
- Sámi László III. 201
- Sámsond III. 86
- Sand Keresztély I. 144
- Sándor András I. Tordai Sándor András
- Sárkány II. 257
- Sarmaságiak I. 300
- Sarmasági Zsigmond II. 30
- Sarnicius Szaniszló I. 144
- Sárospatak I. 126, 153, 163, 190. II. 199, 224, 232, 264
- Sárospataki főiskola II. 247, 264, 267, 268—9
- Sárossi János III. 32, 40. 51
- Sárpatak III. 34
- Sárpataki György III. 171
- Márton III. 74
- Nagy Mihály II. 276—7
- Sáros vármegye I. 124, 151
- Savoyai Eugén III. 78
- Scepper Kornél I. 48
- Scherfenberg tábornok III. 11
- Schesaeus Keresztély I. 60, 109, 183, 194
- Schirkanger Lukács I. 302
- Schmalkaldi háboru I. 71
- szövetség I. 56
- Schnaidpeck János br. I. 36
- Schreck Mátvás I. 272, 276
- Schuller Mihály III. 90
- Schwendi Lázár I. 191, 208
- Schweiz I. 142, 162
- Scultéti Weichard II. 111
- Sebes Antal III.. 182
- Seeaw gr. III. 57. 59, 61, 69
- Segesvár I. 18, 27—33. III. 68
- Segesvári hitvita I. 39—41, 43
- országgyűlés I. 154, II. 272
- Selve II. 257
- Sempte II. 96
- Sententia catholica I. 222
- concors I. 192

- Sennyeiek I. 300
 Sennyei László III, 51
 Sepsi Korocz György II. 126—7
 Sepsiszentgyörgy I. 27
 Sepsiszentgyörgyi iskolai. 288.
 II. 65, 157, III. 205. 219
 — zsinat III. 211
 Servet Mihály I. 192, 200
 Sforza Bona I. 142
 Sibrik család I. 287
 Siderius János II. 20
 — káté II. 188
 Sigér János I. 283
 Sixtus V. pápa I. 279
 Skót puritánok I. 4
 Socinius Faustus I. 144—5, 178
 Sólyomkő II. 9
 Sombori László I. 287
 Somogyi Ferencz II. 231
 Sommer János I. 181, 183, 217,
 250, 256
 Sonkádi János II. 65
 Sonnenblume III. 177
 Sorger György br. III. 80,
 82—3, 85
 Sóthi János II. 269
 Speeri egyezmény I. 244
 — értekezlet I. 62
 Spira Ferencz I. 250
 Spiridon vladika II. 166. 168,
 171
 Stahrenberg bécsi miniszter
 III. 51
 Stankár Ferencz I. 83—4, 89,
 103, 105, 113, 116, 124
 Statileo püspök I. 39, 41, 51,
 61, 86
 Steinville generális III. 71—3
 Stephani Miklós I. 64
 Stoinski I. 144
 Stöckel Lenárt I. 74
 Successio III. 76, 208, 211,
 213
 Sükei Imre III. 167
 Sunyierus jezsuita I. 269
 Svédok II. 180
 Sylvius Jakab I. 144
 Systhema studiorum III. 133—5
 Szabó Ferencz II. 205
 — Gáspár II. 48, 139
 — István II. 139
 — János II. 139
 Szabolcs vármegye I. 107. II.
 217, 259
 Szádvár I. 191
 Szalánczi László I. 294
 Szalainay István II. 156
 Szalkai László I. 32
 Szamosfalva III. 74, 103
 Szamos folyó II. 249
 Szamosujvárnémeti III. 48
 Szancsal III. 86
 Szántai István I. 39—41
 — Mihály II. 269
 Szántó István I. 266—7, 274,
 276—8, 284. II. 47—8
 Szász egyetem I. 64—6
 Szászfenes I. 128, 246, 275
 Szász János III. 254
 — Károly III. 184, 190, 201
 Szászrégen I. 27. II. 250. 270.
 III. 195
 Szászsebes I. 18, 104, 238. II.
 166. III. 68
 Szászsebesi névtelen I. 18
 — országgyűlés I. 84, 89—90,
 101, 103—4, 169. II. 245
 Szászsebesi uradalom I. 299
 Szász választó II. 13
 Szászváros I. 27, 149, 211, 219,
 255, 311. II. 165. 171, 232.
 III. 73, 85, 204
 Szászvárosi iskola I. 288. II. 63,
 65, 207, 286. III. 168, 205, 219
 Szatmár I. 140
 — vármegye I. 107. II. 217, 250,
 259
 Szatmári Baka Péter II. 235
 — béke III. 65, 66
 — főesperesség I. 11
 — György I. 32.
 — Lázár Miklós II. 232
 Szatmárnémeti Mihály II. 276
 — zsinati. 127. II. 183, 185—92,
 213
 Szathmári Pap Mihály III. 126

- Száva vladika II. 169, 283
 — Mihály III. 30—1, 33, 64
 Szeben I. 18, 32—4, 36, 64, 78, 307. II. 51. III. 14, 67—8, 75, 80, 86, 107, 136
 Szebeni dekanátus I. 10, 66
 — hit I. 159, 160
 — országgyűlés I. 173
 — tanács I. 129
 — zsinat I. 110, 139—40, 149, 220
 Széchy András I. 20
 — Tamás I. 21
 Szécheny György II. 158
 Szederjesi dézma II. 263
 Szeged II. 257
 Szegedi Gergely franciskánus I. 39
 — Gergely reformátor I. 89
 — Kiss István I. 103—4
 — István I. 175, 222
 — Lajos I. 108, 112, 185, 211, 219 255
 Szék I. 27, 217. III. 48, 68
 Székely Ádám gr. III. 132
 — Ferencz I. 19
 Székelyföldi esperesség I. 97
 Székely kepe III. 128—9
 Székelykeresztur I, 212, 259. II. 118, 148, 257
 Székely László II. 282
 — Mikó-kollégium III. 205
 — Mózes I. 308—10, II. 55
 — Mózes ifj. II. 141, 146, 202
 Székelyudvarhely I. 27, 172, 175, 291—2. II. 18, 40, 42—3, 49, 58, 117, 148, 257, 263. III. 48, 68, 97
 Székelyudvarhelyi iskola I. 175, 288. II. 65, 207, 257, 286
 — kollégium III. 164, 168, 184—5, 204—5
 Széki merénylet II. 41—42
 — zsinat I. 83—4, 105
 Szekularizáció I. 83, 88, 91
 Szelepcsényi György II. 265
 Szentci Kertész Ábrahám II. 249
 Szendrey Ferencz II. 269
 Szentábrahám II. 118
 Szentbenedek I. 298
 Szentdemeter II. 143
 Szerterzsébet II. 118, 145—6, 275
 Szentgericze II. 257, 275
 Szentgotthárdi csata II. 260
 Szentháromság III. 104
 Szentiványi János II. 285
 — Sámuel II. 273
 Szentkeresztii András báró III. 70, 79
 Szentkirályi Benedek II. 69
 Szentlászló III. 95, 103
 Szentlélek II. 58
 Szentmihályköve I. 277, 284—5. II. 171, 179
 Szentmiklósi Mihály II. 139, 235
 Szentpáli János II. 117, 152
 Szentrontás III. 104
 Szenttamás II. 58
 Szered II. 96
 Szerémség I. 13
 Szerencsi országgyűlés II. 14
 Szepessy Ignác br. III. 169, 174, 177—8, 181
 Szervezeti törvény III. 210—11
 Szeszárma I. 292
 Szigeti Gáspár II. 232
 — Gyula István III. 86, 88
 — Török István III. 87
 Szikszai Fabricius Balázs I. 163, 185—7, 238
 Szikszó II. 33
 Szikszói zsinat I, 207
 Szilágyi Ambrus I. 19
 — egyházmegye III. 164
 — Ferencz, III. 165
 Szilágyság I. 15, 107, 289
 Szilágysomlyó I. 266—7. II. 27, 40, 42, 58
 Szilvási János I. 295
 — Márton II. 65
 Szilvásujfalvi Imre II. 109, 240
 Szinán basa II. 48
 Szoboszlai András III. 87
 Szolimán szultán I. 86, 176

- Szolnok-Doboka vármegye III. 197
- Szombatfalva II. 58
- Szombatosok I. 4, 178—9, 299, 307. II. 43—50, 67, 70—2, 116, 118, 132—52, 204—5, 257, 272—5
- Szökefalva II. 257, 275
- Szólós I. 292 300
- Szölösi N. Mihály II. 269
- Szönyi Nagy István II. 269
- Szörös Mátyás II. 132—3 135, 152
- Szöts László I. 229
- Sztárai Miklós I, 211. II. 47
- Sztojka Zsigmond br. III. 96, 103, 105
- Szuhay Mátyás egri püspök II. 8
- Mátyás kurucz vezér II. 264
- Szunyogh Gáspár II. 108
- Talio** II. 158
- Tályai Márton II. 151
- Tamás erd. ev. Superintendens I, 83
- Tamás hussita pap I. 13
- Tamás nagyapoldi plébános, I. 16
- Tamásfalvy János II. 48
- Tarcal-tordai zsinat I, 127, 133, 151—2. II. 21, 188
- Tarczali Péter II. 245
- Zsigmond III. 32, 69
- Tassy Gáspár II. 153
- Tasnádszántó II. 39
- Tasnádi Veres Mihály II. 10—11, 16, 20, 24
- zsinat I. 290
- Tatarosi Mihály II. 170
- Tzirka János III. 45
- Tekei káptalan I. 11
- Telegd II. 40
- Telegdi főesperesség I. 166
- István, II. 24
- Miklós I. 275
- Teleky Domokos gr. III. 195—6
- József gróf III. 191, 195
- Teleky Mihály II. 266—8, 284. III. 13
- Mihály gróf III. 90—1
- Sámuel gróf III. 141, 164
- Telekyek III. 116
- Temesvári zsinatok I. 103
- Tétsi János II. 269
- Tetzel János I. 30
- Tlieodosius metropolita II. 179
- Theophilaktos Symmokata I. 9
- Theophilus vladika II. 284. III. 44
- Theophasus Praeslopus II. 168
- Theresianum III. 112 3
- Tholdalagi Mihály II, 135
- Mihály III. 86, 88
- Tholdalagiak III. 116
- Tholdiak III. 116
- Thomány Mátyás I. 274
- Thoroozkay Zsigmond III. 86, 88
- Thun Leó gr. III. 188, 201, 206, 209—10
- Thúri Pál I. 212
- Thurzó György II. 57
- Imre II. 62
- Tilly János II. 95
- Tiszabecsi Gáspár II 257, 281
- Tiszavidék I. 191—2, 212
- Tiszáninneri kerület II. 183
- Tized I. 119 III, 215—6
- Tofeus Mihály II. 231. 245. 265, 282, 287
- Tolesvai Márton II. 192
- Tolnai Dali János II. 182, 192, 197. 213—4, 235
- István II. 126, 131
- Mihály II. 269
- Tompák III. 165
- Torda I. 18, 27—66, 112, 116, 151, 166, 209, 211, 217, 219, 259—60, 275. 308. II 21—2, 38—9, 151. III. 34—5, 68, 74
- Torda vármegye II. 166, 171. III. 176
- Tordai Ádám I. 222
- Ádám III. 87
- esperesség I. 97, 166

- Tordai országgyűlés I. 67—9, 72—3, 77, 94, 96, 111—2, 115, 119, 147, 158, 166—7, 170—2, 208, 260—1. 264, 269
- Pál I. 23, 35
- Sándor András I. 212, 258, 260, 264
- zsinat I. 114—8, 166. 198—9, 201, 209, 263
- Tordosi Mihály II, 166
- Pál II. 166
- Toroczky Anna II. 138
- János II. 138
- Máté I. 309. II. 16. 21, 74, 138
- Torockó II. 16.
- Toronyai Máté I, 283, 297
- Tótfalu I. 305
- Tótházy János I. 309
- Tökölly Imre II. 101, 295. III. 9, 15—7, 21, 64
- István II. 93
- Töök II. 257
- Török Bálint I. 52, 86
- István II. 93
- János III. 201
- Kovács János II. 138
- György I. 274
- Tövis II. 40, 42. III. 68. 75
- Tövised II. 39
- Trauzner Lukács I. 309. II. 30
- Trétius Kristóf I. 144
- Tridentí zsinat I. 68, 71, 74, 114, 137. II. 162
- Tripartitum II. 181, 194, 216. III. 99
- Turóczi János III. 87
- Türelmi rendelet III. 121, 137, 138—9, 142
- Türi Sámuel III. 126
- Udvarhelyszék I. 292. 299. II. 42, 43, 48, 58, 137, 141, 145, 163. III. 99
- Udvarhelyi egyházmegye III. 205
- Udvari kancellária III. 28—9, 62, 67—99, 173, 179
- Ugocsa vármegye I. 107, 124. II. 217
- Ugocsai főesperesség I. 11
- Ujegyházszéki káptalan I. 148
- Ujlaki István I. 51
- Ujszékely II. 257
- Ujvári János III. 95
- Undó Márton I. 289
- Ungler Lukács I. 139, 249, 252
- Ungvári János I. 304
- Váczi Péter II. 64
- Vajdahunyad I. 166, 171
- Vajdahunyadi egyházmegye III. 205
- Válaszút II. 46
- Valdenses I. 12
- Vallis gf kir. biztos III. 79, 85
- Vallon Borbála II. 139
- Vámosgálfalva III. 85
- Vangrovicz Jakab I. 278—9, 282, 284
- Várad I. 126—7, 129, 151, 171, 172, 209, 219—20, 222—4, 253, 267, 274, 276—8, 280, 285—6, 292—3, 296, 298, 300. II. 27, 29, 36—7, 52, 64. 100, 138, 170, 248—9, 271. III. 106
- Váradai egyházfű I. 70
- iskola I. 93
- István III. 109
- káptalan I. 173
- Miklós II. 36—7, 133, 149, 220
- püspök, püspökség I. 10, 11
- zsinat I. 126—7, 129, 174, 195, 201, 219—24, 236. II. 95—6, 188—9
- Várallyai Lőrincz II. 235, 244
- Varannó I. 254
- Várdai Ferencz I. 22, 31
- Varga Sándor III 201
- Vári Alátus János II. 64
- Tamás II. 20
- Varkocs Miklós I. 168
- Vásárhelyi Dániel II. 40, 43, 157
- Péter II. 250, 256
- Vasvári béke II. 260

- Vay József III. 164
 Vegedi Imre I. 45—6
 Vegyes házasságok III. 121, 143, 148, 150, 153—8, 171, 189—90, 194
 Verancsics Antal I. 41—2, 45—7, 126
 — Faustus I. 311
 Verbőczy István I. 51, 86
 Veres Benedek I. 28
 Veresmarti Gáspár II. 251, 255, 257, 285
 Verestói György III. 106, 109
 Veszprémi István III. 31
 Vetési Sándor II. 235
 Vicze III. 103
 Viremont tábornok III. 75
 Vingárd I. 222
 Vizakna II. 232. III. 48
 Vizaknai Gergely I. 67, 73
 Vizi László III. 201
 Vláháza II. 94
 Vlassich Ferencz br. III. 183—4
 Volkelius antifr. író II. 147, 151
- W**
 Wagner Bálint I. 73
 Wagner Gergely I. 212
 Wall Tamás, I. 19
 Wallenstein Albert II. 94
 Wartburg III. 171.
 Wass család I. 287. III. 116
 — György I. 283
 — György III. 31, 40—1, 49, 55—7
 Werner Lenárt I. 146
 Wesselényi család III. 205
 — Anna, lásd Csáky Istvánné
 — Ferencz I. 283, 299
 — Ferencz nádor II. 259—60, 264
 — István II. 40
 — István br. III. 66, 71, 79, 85, 116—7
 — Miklós br. id. III. 114, 138, 139, 141
 — Miklós br. ifj. III. 184
 — Pál II. 43
 Westphaleni béke II. 78
- Wickliffiták I. 12
 Wiener Pál I. 79—80, 110
 Willini Sándor I. 228
 Wittenberg I. 32, 48, 67, 118, 120—6, 129, 153, 162, 227
 Wohlgemuth Lajos br. III. 199, 200
 Wormsi értekezéslet I. 62
- Z**
 Zágoni Péter III. 85
 Zágrábi püspök I. 11
 Zakan Eufret II. 166
 Zala vármegye I. 247
 Zalányi Gergely II. 85
 Zalatna I. 27
 Zamojszki lengyel kancellár I. 282—3
 Zanchi Jeromos II. 235
 Zaránd vármegye I. 15
 Zarándi oláh papok II. 171
 Zavada Péter I. 169
 Zemplén vármegye I. 124. II. 259
 Zepper Vilmos II. 197
 Zetelaka II. 58
 Zeykek III. 116
 Zeyk József III. 195
 Zierotin Ditrich II. 97—99
 Zilah I. 289. II. 40. III. 95, 204
 Zilahi iskola III. 168, 203, 205
 Zilahi zsinat I. 110
 Zimony I. 176
 Zinzendorf gróf bécsi minister III. 88
 Zólyomi Dávid II. 114. 202
 — Miklós II. 284
 Zrinyi Miklós II. 210
 Péter II. 264
 Zsibó III. 139.
 Zsidók privilégiuma II. 104
 Zsidózás I. 165, 178, 307. lásd még Szombatosság
 Zsigmond lengyel király I. 142
 — Ágoston lengyel király I. 142
 Zürich I. 121
 Zwingli Ulrik I. 127. 206
 Zwingliánusok I. 106—7, 112, 114

SAJTÓHIBÁK ÉS JAVÍTÁSOK.

17.	lapon felül	5. sorban	lelkeben helyett	olvasd:	lelkében
18.	«	alul	15.	«	különvállása
					h. o. különválása
19.	«	«	13.	«	melyekén
					h. o. melyeken
21.	«	felül	3.	«	vallási iegejnjoguság
					h. o. vallási egyenjoguság
21.	«	alul	13.	«	beszavaztattak
					h. o. leszavaztattak
26.	«	«	14.	«	kedves
					h. o. kedvez
31.	«	«	12.	«	e
					h. o. a
43.	«	«	7.	«	görök
					h. o. görög
56.	«	felül	2.	«	panktumok
					h. o. punktumok
57.	«	«	16.	«	Robutin
					h. o. Rabutin
59.	«	alul	13.	«	kamaratikumok
					h. o. kameratikumok
68.	«	«	2.	«	folyósítottak
					h. o. folyósítottak
69.	«	felül	15.	«	elestek
					h. o. elesett
71.	«	«	1.	«	Weselényi
					h. o. Wesselényi
71.	«	alul	13.	«	sókamara ispán
					h. o. sókamara-ispán
77.	«	felül	8.	«	apostotált
					h. o. apostatált
77.	«	«	14.	«	Hitsorsokat
					h. o. hitsorsosokat
80.	«	«	10.	«	Szojka
					h. o. Sorger
82.	«	«	10.	«	biztosiségait
					h. o. biztositékait
83.	«	alul	13.	«	hatalmasan
					h. o. hatalmas
84.	«	felül	13.	«	üdvözülő
					h. o. üdvözítő
84.	«	«	17.	«	Viszály ttámaszszon
					h. o. vizzályt támaszszon
84.	«	alul	10.	«	hitsorsosainak
					h. o. hitsorsosaink
91.	«	felül	4.	«	olyanok
					h. o. olyanoknak
93.	«	«	12.	«	katholiknak
					h. o. katolikusoknak
94.	«	alul	3.	«	tenni
					h. o. tennie
94.	«	«	10.	«	a
					h. o. az
106.	«	«	16.	«	bontóok
					h. o. bontó ok
111.	«	«	1.	«	küldenék
					h. o. küldenék
115.	«	«	1.	«	gubernátorságra
					h. o. gubernátorságra
116.	«	«	11.	«	Bacsayak
					h. o. Barcsayak
116.	«	«	10.	«	egyész
					h. o. egész
117.	«	«	3.	«	Te kintendő
					h. o. tekintendő
130.	«	felül	16.	«	A hogy
					h. o. hogy a
135.	«	«	8.	«	ténylegesen
					h. o. tényleges
135.	«	«	11.	«	gyámságoskodasból
					h. o. gyámságoskodásból
151.	«	«	13.	«	ismernék
					h. o. ismernék
157.	«	felül	15.	«	egyhaza
					h. o. egyháza
173.	«	«	6	«	neheztelt
					h. o. nehezedett
182.	«	«	10.	«	azt
					h. o. az
182.	«	alul	8.	«	tanácsok
					h. o. tanácsosok
182.	«	«	6.	«	főconcistorium
					h. o. főconsistorium
193.	«	felül	16.	«	Funda mentumra
					h. o. fundamentumra
194.	«	«	10.	«	Akad lyok
					h. o. akadályok
195.	«	alul	4.	«	Egyház vidék
					h. o. egyházvidék
200.	«	«	8.	«	ülése
					h. o. ülése.